

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXVIII

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, доц., головний редактор (Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
КРИНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (Російська Федерація)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Російська Федерація)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (Республіка Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (Російська Федерація)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №11 від 15.06.2017 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 7 жовтня 2015 р. №1021 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

Cite Factor

ERIH PLUS

Global Impact Factor (Quality Factor 2012 - 0,342; 2013 - 0,453; 2014 - 0,564)

Index Copernicus (ICV 2013 - 4,47; ICV 2014 - 43,80; ICV 2015 - 58,77)

MIAR (ICDS 2015 - 3,5; ICDS 2016 - 3,5; ICDS 2017 - 3,6)

International Society of Universal Research in Sciences

Journal Index

Open Academic Journals Index (Impact Factor 0,201)

Research Bib

Electronic Scientific Library

Universal Impact Factor

EDITORIAL BOARD

Degtyarev S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (Russian Federation)

Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Gurzhiy O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Krinko E.F. – Dr. (History) (Russian Federation)

Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Russian Federation)

Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus)

Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Padalka S.S. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)

Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)

Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)

Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)

Zvagelsky V.B. – Ph.D. (Philology), Associate Professor (Ukraine)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy sity, Ukraine, 40007
department of history, “Sumy Historical and Archival Journal”

E-mail: starsergo@bigmir.net

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

WORLD HISTORY

- BALUKH VASIL O., BALUKH OLEKSII V. Reformation and Tolerance:
Common Ground 5
- KLOCHKO MYKOLA O., GONCHARENKO ANATOLY V. The China in the
International Relations of the Russian Empire in the 90's XIX – Early XX Century:
Colonial Project "Zheltorossia" 14
- ŠMIGEL MICHAL, MENKOVSKIY VYACHESLAV I. Refugees From Eastern
Europe in Czechoslovakia After the First World War 29

HISTORY OF UKRAINE

- GERASKO MARINA O. Architecture of Baturyn Government Buildings
of XVII Century 42
- SOSURA LESIA G. Foundations and Principles of M. Drahomanov
in the Circle of Community (1859-1875) 56
- BOZHENKO ANASTASIIA O. The Modern City of the Second
Half of XIX – Early XX As Unite of Center and Periphery
(On Example of Kharkiv) 64
- KHOMENKO VITALIY O. Between the Society of Ukrainian Progressists
and the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party: Mykhailo
Hrushevskyy's Political Choice 70

HISTORIOGRAPHY

- BILOBROVETS OLGAM. The Act of Declaration of the Kingdom of Poland
on the November 5th, 1916 in the Polish Public Opinion in Ukraine 80
- MYKHTUNENKO VIKTORIIA V. Criticism of Russia's Opposition Parties
in the Works of I. Hurliand (N. Vasilev) 88

TO THE AUTHOR'S ATTENTION! 95

On the cover: P.1 – Church of St. Nicholas in village Gorodishche (Mensky district of Chernihiv region). Built in 1763 rebuilt 1888 church is a type of wooden Ukrainian church that was common in Left-Bank Ukraine in XVII-XVIII centuries. In 2016, it was disassembled for restoration and transfer to the Museum of Folk Architecture and Life in Pirogovo. Photo by *O. Bondar*, 2007;
P.4 – Defensive tower-bell tower in the village Sulychivka (Repkinsky region of Chernihiv region). Built in the second half of the XVII century. Probably belonging to the owners of the village, the Gryazny family (Dobronizky) and controlled the towns across the Glynianka River (Sulychivka River). After the construction of the Church of the Nativity of the Virgin in 1786, the tower lost its defensive functions and was transformed into a bell tower. Photo by *O. Bondar*, 2014.

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

БАЛУХ В.О., БАЛУХ О.В. Толерантність і Реформація: точки дотику 5

КЛОЧКО М.А., ГОНЧАРЕНКО А.В. Китай в международных отношениях Российской империи в 90-х годах XIX – начале XX вв.: колониальный проект “Желтороссия” 14

ШМИГЕЛЬ М., МЕНЬКОВСКИЙ В.И. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны 29

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ГЕРАСЬКО М.О. Архітектура батуринських урядових будівель XVIII ст. 42

СОСЮРА Л.Г. Засади та принципи діяльності М. Драгоманова у колі Громади (1859-1875 рр.) 56

БОЖЕНКО А.О. Модерне місто другої половини XIX – початку XX ст. як єдність центру та периферії (на матеріалах м. Харків) 64

ХОМЕНКО В.О. Між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів: політичний вибір Михайла Грушевського 70

ІСТОРІОГРАФІЯ

БІЛОБРОВЕЦЬ О.М. Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні 80

МИХТУНЕНКО В.В. Критика опозиційних партій Росії в роботах І.Я. Гурлянда (Н.П. Васильєва) 88

ДО УВАГИ АВТОРІВ

95

На обкладинці: С.1 – Миколаївська церква в с. Городище (Менський район Чернігівської області). Збудована у 1763 р. Перебудована 1888 р. Церква представляє собою тип українського дерев'яного храму, що побутував на Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст. У 2016 р. розібрано з метою реставрації та перенесення до Музею народної архітектури та побуту в Пирогово. Фото *О. Бондаря*, 2007 р.;

С.4 – Оборонна башта-дзвіниця в с. Суличівка (Ріпкинський район Чернігівської області). Збудована у другій половині XVII ст. Належала, ймовірно, власникам села, родині Грязних (Добронизьких) та контролювала міст через р. Глинянку (р. Суличівку). Після спорудження у 1786 р. церкви Різдва Богородиці, башта втратила оборонні функції та була перетворена на дзвіницю. Фото *О. Бондаря*, 2014 р.

WORLD HISTORY

UDC 272-673.5 "15"

VASYLO.BALUKH¹, OLEKSII V.BALUKH²¹National Yuriy Fedkovych University, Dr (History), Professor (Ukraine)²National Yuriy Fedkovych University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**REFORMATION AND TOLERANCE: COMMON GROUND**

Abstract. *The article analyzes the origins and evolution of the phenomenon of tolerance during the 16th – 17th centuries, although tolerance category is considered in the terms of faith. In the specific examples described the main manifestations of tolerance in terms of interindividual, national and international level. The opinions of U. Zwingli, M. Luther, J. Brenz, H. Denck, C. Schwenkfeld, and J. Locke on faith tolerance on issues of freedom of conscience and religion are considered.*

It is noted that the use of the term "tolerance" in the era of the European Reformation is quite conventional. Although the origin of faith tolerance began in the 16th – 17th centuries, first on personal levels (disputes between M. Luther and U. Zwingli) and under influence of political and pragmatic determinants (in works of J. Brenz), on state level (Edict of Nantes) and interstate level (Westphalian peace). There are ideological and desire to understand principle of faith tolerance (H. Denck and C. Schwenkfeld) and theoretically justify the ego as a response to challenges of that time in terms of religious wars (J. Locke).

Modern society has created the conditions for the weakening of the borders between countries and the creation of international organizations (EU, the Visegrad group, GUAM) due to the processes of globalization, integration, informatization and so on. However, contrary to expectations, the world has not become conflictless. Indication of this are the numerous ethnic, religious, economic, territorial problems, both international and interpersonal character. Therefore the first priority of mankind is to develop principles and meanings, necessary not only for free development, but also for overall survival. The vital logic requires the development imperatives of nonviolence, the strategy of tolerating other people's values, religious views and cultures, the idea of understanding and dialogue, the search for mutually acceptable compromises. In this regard, the question arises of the phenomenon of tolerance and its role in ethical human behavior and peaceful coexistence of representatives of different countries, nations, religions. Because tolerance to others ideas, customs, beliefs, feelings and even lifestyle is a prerequisite for the stability and cohesion of societies.

Expansion of the influence of category of tolerance values in the historical context of philosophical and political thought 16th – 17th centuries, first of all, due to the need to find effective possible a search for the best ways to reduce the negative influence of inter-religious conflicts in contemporary European society.

Keywords: *tolerance, Reformation, Eucharist, freedom of conscience, M. Luther, U. Zwingli, J. Brenz, Edict of Nantes, H. Denck, C. Schwenkfeld, J. Locke.*

БАЛУХ В.О.¹, БАЛУХ О.В.²¹Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
доктор історичних наук, професор (Україна)²Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**ТОЛЕРАНТНІСТЬ І РЕФОРМАЦІЯ: ТОЧКИ ДОТИКУ**

Анотація. *У статті проаналізовано генезу та еволюцію феномену толерантності упродовж XVI-XVII ст., хоча категорія толерантності розглядається у контексті віротерпимості. На конкретних прикладах охарактеризовано основні прояви*

толерантності на міжособистісному, державному і міждержавному рівнях. З'ясовано погляди У. Цвінґлі, М. Лютера, Й. Бренца, Й. Денка, К. Швенкфельда та Дж. Локка на проблеми віротерпимості, свободи совісті та віросповідань.

Ключові слова: толерантність, терпимість, Реформація, Євхаристія, свобода совісті, М. Лютер, У. Цвінґлі, Й. Бренц, Нантський едикт, Й. Денк, К. Швенкфельд, Дж. Локк.

БАЛУХ В.А.¹, БАЛУХ А.В.²

¹Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, доктор исторических наук, профессор (Украина)

²Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ТОЛЕРАНТНОСТЬ И РЕФОРМАЦИЯ: ТОЧКИ СОПРИКОСНОВЕНИЯ

Аннотація. В статтє проанализированы генезис и эволюция феномена толерантности на протяжении XVI-XVII вв., хотя категория толерантности рассматривается в контексте веротерпимости. На конкретных примерах охарактеризованы основные проявления толерантности на межличностном, государственном и межгосударственном уровнях. Освещены взгляды У. Цвингли, М. Лютера, И. Бренца, И. Денка, К. Швенкфельда и Дж. Локка на проблемы веротерпимости, свободы совести и веросповедований.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, Реформация, Евхаристия, свобода совести, М. Лютер, У. Цвингли, И. Бренц, Нантский эдикт, Й. Денк, К. Швенкфельд, Дж. Локк.

Сучасне суспільство створило умови для послаблення кордонів між країнами і утворення міждержавних об'єднань (Євросоюзу, Вишеградської групи, ГУАМу) завдяки процесам глобалізації, інтеграції, інформатизації тощо. Однак, всупереч очікуванням, світ не став менш конфліктним. Свідченням цього є численні етнічні, релігійні, конфесійні, економічні, територіальні проблеми як міжнародного, так і міжособистісного характеру. Тому першочерговим завданням людства є вироблення принципів і смислів, необхідних не лише для вільного розвитку, але й для загального виживання. Саме життєва логіка вимагає розробки імперативів ненасильства, стратегії терпимого ставлення до чужих цінностей, релігійних поглядів і культур, ідеї взаєморозуміння і діалогу, пошуку взаємоприйнятних компромісів. У зв'язку з цим постає питання феномену толерантності, його ролі в етичній поведінці людини та мирному співіснуванні представників різних країн, націй, конфесій. Бо терпимість до чужих ідей, звичаїв, вірувань, почуттів і навіть способу життя є необхідною умовою стабільності і єдності суспільств.

Термін "толерантність" походить від латинського слова "tolerantia" – терпіння, тобто здатність утворювати і підтримувати спільність між людьми, які відрізняються від типу, що переважає, та є протилежним до ворожості й антипатії. В історичному контексті толерантність була основою для розуміння різних культур, релігій, мов і традицій, а сьогодні воно увійшло в усі сфери людського суспільства.

Розуміючи важливість принципу толерантності, як базової цінності сучасного відкритого суспільства, необхідно звернутися до джерел його формування, актуальність якого посилюється відзначенням 500-ліття Реформації, в час якої і зародилися перші публічні декларації ідей толерантності як міжконфесійної терпимості. Тому метою даної розвідки є дослідження витоків християнської терпимості та взаємовідносин принципів толерантності з реформаційними ідеями.

Аналіз досліджень проблеми дає підстави стверджувати, що питання терпимості чи толерантності ставали предметом вивчення багатьох учених протягом усієї історії людства, починаючи з античних часів, хоча тодішнє трактування цього поняття

відрізнялося від теперішнього. Так, Аристотель визначав терпимість як можливість рівноцінного існування речей і людей або як прагнення до “золотої середини”. Фома Аквінський розумів її як подолання страждань, а Еразм Роттердамський – як подолання спокуси. Питання віротерпимості піднімали Б. Спіноза і Дж. Локк, який настоював на свободі совісті.

У філософське поле аналізу толерантність увійшла недавно. У зв’язку із швидкою трансформацією соціуму сформувався на сьогоднішній день сприятливі умови для осмислення цього феномену. Тому з’явилася ціла серія досліджень толерантності. Серед них виділимо наукові розробки О. Вознюка (Вознюк, 2009), В. Лекторського (Лекторский, 1997), В. Стець (Стець, 2013), М. Пірен (Пірен, 2015), Ю. Тищенко (Тищенко, 2007), К. Фатєєвої (Фатєєва, 2016) та ін. Правда, взаємовідносинам толерантності і реформаційних ідей присвячена лише стаття В. Іванова (Иванов, 2006).

Як суспільне явище толерантність віддзеркалювала потребу людей у виявах релігійної терпимості під час спілкування та діалогу, взаємодії різноманітних культурних традицій і поглядів. Вона слугувала однією з підстав для пізнання культур інших народів і створювала передумови для взаєморозуміння і сприйняття іншого.

Уперше термін “tolerance” з’явився у Європі в 1361 р. і застосовувався в розумінні здатності терпіти біль. А вже у реформаційний період його стали використовувати у значенні “дозволу”, “стриманості” (Тищенко, 2007: 63). Хоча першим документом, який ілюструє релігійну толерантність та її визнання як суспільної цінності, вважається Міланський едикт 313 р., виданий візантійським імператором Константином Великим. Цим документом не лише фактично легітимізували Християнську церкву і заборонили переслідування християн у Римській імперії: “Отже керуючись здоровим глуздом і розсудком, ми, постановили і ухвалили рішення, щоб жодного без винятку, не лишати права вільно сповідувати та дотримуватися тієї віри, яку сповідують християни і, щоб кожному була надана свобода дотримуватися тієї релігії, яку він сам вбачає за найкращу для самого себе, щоб верховне божество, шанування якого впливає з волі наших переконань, могло проявляти до нас і в усьому властиву йому милість і благовоління”. Едикт дозволяв вільно і безперешкодно сповідувати й інші релігії: “Бачачи, що їм [християнам. – Авт.] це дозволено нами, твоя честь нехай розуміє, що й іншим також надана така ж абсолютна свобода у дотриманні власних релігійних переконань заради спокою в наш час, а тому кожен має право вільно обрати і шанувати те, що йому завгодно; постановлено це нами з цією метою, щоб нікому не здавалося, що ми у такий спосіб завдаємо якоїсь шкоди котромусь із культів чи якійсь релігії” (Балух, 2012: 58).

Розширення розуміння категорії толерантності в історичному контексті розпочалося в ранньомодерну епоху і пояснювалося нагальною потребою знаходження дієвих чинників для пошуку шляхів мінімізації негативних наслідків релігійних конфліктів на суспільство. Воно стало інтелектуальною відповіддю на тогочасні виклики, породжені Реформацією і міжконфесійними війнами між католиками і протестантами тієї доби.

Постає питання, як сприймалися і як оцінювалися реформаційні ідеї тогочасним суспільством? Чи це були відносини нейтралітету або ворожнечі, чи своєрідний порив до об’єднання? Як зустрічалося переродження релігійної свідомості: мовчазною терпимістю, прагненням до співіснування чи братерською єдністю? Однозначно, що європейська Реформація XVI-XVII ст. спочатку не була проявом віротерпимості чи толерантності. Тому уособлювати поняття “толерантність” і Реформація не зовсім коректно, хоча досить умовно його використовують науковці, досліджуючи богословські диспути і дискусії між представниками різних напрямків Протестантизму.

Уже із самого початку реформаційних рухів їхні ідеологи вважали правильним лише власне розуміння Святого Письма, а своїх опонентів звинувачували у ересьх і помилкових

думках. Тобто біблійні тексти трактувалися цілком суб'єктивно, а реформатори турбувалися при цьому за власну індивідуальність і харизму, яку вони вбачали у своєму покликанні (за термінологією М. Лютера – “Beruf”).

Діячі Реформації були далекі від віротерпимості. Вони швидше за все нагадували проповідників або трибунів, які за своїм світоглядом і поведінкою орієнтувалися не на Христа, а на старозавітніх пророків, які не лише глаголили істину, але й активно боролися з усілякою скверною. Підтвердженням цього стали чисельні публічні диспути, де не лише обговорювалися актуальні церковно-релігійні та суспільно-політичні проблеми, а кожна зі сторін у дискусії намагалася відстояти і утвердити власну правоту й істинність своєї думки та свого покликання. Незважаючи на це, уже на початку Реформації, перш за все у Німеччині і Швейцарії, зароджуються паростки віротерпимості, викликані різними мотивами. Правда, вони інколи приводили до абсолютно різних наслідків.

Російський дослідник В.В. Іванов зробив спробу класифікувати прояви толерантності в реформаційну епоху, виділивши три їх типи: 1) особистісно-ситуативний; 2) політико-прагматичний та 3) світоглядний (Іванов, 2006: 178-181). Хоча це була його робоча гіпотеза, загалом можна сприйняти подібну класифікацію як умовну.

Як же на практиці проявлялися вищезазнані типи толерантності в реформаційну епоху? Особистісно-ситуативний прояв можна проілюструвати суперечкою між Мартином Лютером і Ульрихом Цвінглі про Євхаристію. Вони, як і їхні прихильники, по-різному трактували таїнство причастя. Лютерани вбачали в ньому незриму присутність плоті і крові Христа у хлібі і вині. Це трактування було близьким до католицького. Проте лютерани стверджували, що хліб, перетворюючись у Тіло, залишається хлібом, а вино, перетворюючись у Кров, залишається вином. Чудо ж таїнства полягає лише у тому, що хліб стає тілом, а вино – кров'ю. Тобто вони відмовилися трактувати причастя як повторення Голгофської жертви Христа. Лютер, відкинувши перевтілення, не зміг однак відмовитися від невидимої реальної присутності Христа у хлібі і вині і ввів учення про співприсутність Тіла і Крові Христа, що не змінювало суті євхаристичного хліба і вина.

Ульрих Цвінглі у своєму вченні трактував Євхаристію суто символічно як простий спогад про таємну вечерю Христа та апостолів, що не має жодного таємничого значення.

З метою узгодження позицій прихильники Реформації влаштували між Лютером і Цвінглі диспут у Марбурзі (1529), де перший доводив, що слово “є” в Євангельському тексті, що встановлює Євхаристію, потрібно розуміти буквально, а Цвінглі наполягав, що в даному випадку “є” стоїть замість “знаменує”. Проте сторони не прийшли до порозуміння, хоча Цвінглі зі сльозами на очах благав Лютера про союз обох сповідань, що визнають виправдання за допомогою віри. Прихильники першого (Й. Еколампадій, М. Буцер, В. Капіто та ін.) постійно декларували готовність до компромісу і поступок в окремих деталях. Лютерани ж взагалі відмовилися обговорювати будь-яку можливість угоди якщо не буде безапеляційно прийняте їхнє трактування Євхаристії. Частина дослідників пояснювала не укладення союзу через особисті якості диспутантів: у Лютера було більше нетерпимості, успадкованої від католицизму. Цвінглі ж був м'якшим і терпимішим під впливом гуманістичних ідей. Лютер засуджував раціоналізм Цвінглі і навіть впадав у відчай в його порятунку, а згодом прямо засудив розум як “блудницю диявола”.

Були й інші причини, які не сприяли союзу лютеран і цвінгліанців. Останні представляли в основному кантони Швейцарії й імперські міста Верхньої Німеччини, які були у більшій мірі зацікавлені у підтримці впливових територіальних князівств Середньої Німеччини, що сповідували лютеранство, ніж останні в союзі з ними. Ця

обставина теж вплинула на непоступливість лютеран. Хоча цілком зрозуміло, що цей вид толерантності і не міг привести до якихось тривалих наслідків, оскільки у кожному конфлікті завжди є ті, хто займає більш жорстку позицію і ті, хто швидше може йти на компроміс. Але тут важливіший факт, що навіть ортодоксальний євангелізм замислюється про певні поступки у деяких питаннях врівнення. Це стало першим кроком, що привів до другого типу толерантності, який можна відслідкувати у найближчих соратників і послідовників родоначальників Реформації.

Знаходячись поряд із теоретиками реформаційних ідей і поділяючи їхні базові погляди, учні і послідовники дещо по-іншому стали оцінювати деякі виникаючі проблеми, оскільки різні умови окремих регіонів чи міст вимагали адаптації теоретичних питань до життєвої практики. Відповідно, це визначало їхнє відношення до іновірців, у тому числі до радикалів. Яскравим прикладом такої діяльності стали ідеї переконаного лютеранина із Південної Німеччини Йогана Бренца (1499-1570).

Будучи представником ортодоксального євангелізму, німецький богослов висловив своє відношення до Селянської війни 1525 р. у памфлетах “Про покірність підданих владі” (березень 1525 р.) і “Про пом’якшення князів по відношенню до бунтівних селян” (червень 1525 р.) (Иванов, 2006: 179). У першому з них, коли відчувалася серйозна загроза для влади, він вимагає від селян беззастережного підкорення своїм господарям навіть тоді, коли вони не по-християнськи обходяться з ними. Хоча сам Лютер вважав феодалів теж відповідальними за початок повстання через надмірне пригноблення ними селян. Бренц же повністю знімає відповідальність з влади за те, що відбувається у Німеччині. Він пише, що чинити опір владі можна лише терпінням, “а саме – швидше перетерпіти відібрання життя і майна, дружини і дитини, ніж зробити неправу”, бо “якщо навіть з тобою поступають украй несправедливо, а ти чиниш опір, то поступаєш настільки ж несправедливо” (Brenz, 1975a: 288, 289).

Проте, уже в другому памфлеті, коли повстанці були майже розбиті, Й. Бренц закликає владу помилувати усіх учасників, у тому числі і призвідників змови, бо отримана перемога не заслуга влади, а результат Божої милості. Бог покарав селян за спробу зробити Євангеліє прикриттям своєї злості і боротися за Слово Боже за допомогою меча. Тобто у своїх помислах Й. Бренц є досить прагматичним, оскільки вважає, що уряд, покаравши повсталих, уже дав урок усім іншим, щоб настрахати селян і запобігти повстанням у майбутньому.

Хочеться зазначити, що такі помисли Бренца дисонували із памфлетом М. Лютера “Проти ватаг селян, які сіють убивство і розбій”, який закликав знищувати повсталих, як “скажених собак”. І хоча переконаний прихильник Лютера намагався його виправдати, посилаючись на те, що памфлет написаний у розпал Селянської війни, прихована незгода між двома представниками лютеранського табору все ж помітна. Цим можна пояснити позицію самого Лютера, який вважав себе пророком, переконаним у своїй місії сповіщати істину Німеччині: навіть у часи небезпеки для існуючого порядку Лютер вважав своїм обов’язком дорікати владі за недопустиме ставлення до підданих, але й засуджувати селян, які посміли посягнути на Богом установлений порядок, тому заслуговують на нещадне покарання.

Отже, позиція Лютера більш принципова і ірраціональна, а Бренца – більш прагматична, причому в обох памфлетах. У першому він готовий змиритися з тим, що влада часто нехтує справедливістю, але з метою збереження існуючих порядків богослов не бажає послаблювати її навіть моральним засудженням. У другому випадку, коли загроза минула, він проявляє поблажливість до повсталих, хоча вони і порушили євангельські норми та обов’язки перед владою: “Бо, хоча і несправедливо порушувати присягу владі, але плоть надто слабка, коли притисне потреба” (Brenz, 1975b: 337). За таку позицію

Бренца інколи називають “провісником толерантності” (Іванов, 2006: 181). До того ж така позиція Бренца і його послідовників у підсумку відіграла свою роль у створенні територіально-державного устрою Німеччини й утвердженні державного Протестантизму на основі консолідації усіх станів і всього населення певної території.

Досить важливим у плані розвитку толерантності представляється і Нантський едикт 1585 р., який підсумував цілий період релігійних війн між католиками і протестантами у Франції. Генріх IV, прагнучи урегулювати ситуацію в країні і згуртувати її населення, незалежно від віросповідання, під егідою королівської влади видав указ про переважання католицької віри, але при збереженні протестантами своїх привілеїв: “Щоб не дати жодного приводу до смут і чвар серед наших підданих, ми дозволили і дозволяємо сповідуючим так звану реформовану релігію [протестантську. – Авт.] жити і проживати в усіх містах і місцях нашого королівства і підлеглих нам областях без переслідувань, утисків і примусу робити що-небудь у справі релігії, супротивне їхній совісті; їх не будуть з цього приводу розшукувати у будинках і місцях, де вони забажають жити...”. Крім того, “наказуємо, щоб не було жодної різниці по відношенні названої релігії при прийомі учнів в університети, колегії і школи, а хворих і бідних – у лікарні і заклади громадської опіки (...). Щоб тим краще об’єднати бажання наших підданих, згідно наших намірів, і на майбутнє припинити усілякі скарги, ми оголошуємо, що всі, хто сповідує або буде сповідувати так звану реформовану релігію, мають право займати і відправляти усі посади – королівські, сеньйоріальні або міські – у нашому королівстві і підвладних нам провінціях, землях і сеньйоріях, не дивлячись на усі клятви, що суперечать цьому...” (Сказкин, 1963: 172, 173).

Отже, цей політико-правовий акт, який теж можна віднести до політико-прагматичного типу толерантності, визначав громадянські та політичні права французьких протестантів, яким надавалися свобода віросповідань поряд з католиками. Компроміс католиків був першим практичним досвідом толерантності і встановлення рівноваги сил. Даний досвід мав всесвітнє значення, оскільки формувався не на основі тих норм і цінностей, що передували конфлікту, а в умовах зміни старого устрою і створення нового порядку. У той же час цей досвід не дав готових моделей вільного розвитку різноманітних, які підлягають повторенню в інших сферах суспільного життя. Він задав лише схему суперечливого компромісу різних принципів та ідей. Його історична динаміка, виявлення прихованих у ньому моментів у багатьох випадках визначила характер майбутнього розвитку соціальної і політичної думки Заходу. Особливо це стосується появи релятивізму і лібералізму, в яких була поставлена проблема внутрішнього і ніким не скованого жодними зовнішніми нормами постійного вибору, ідеалів індивідуальної поведінки у всіх сферах життя, включаючи релігію і політику.

Протестантсько-католицьке протистояння XVI-XVII ст. вперше серйозно поставило питання європейського нормативно-ціннісного порядку. Це протиборство привело до того, що він утратив жорстку й експліцитну релігійну обумовленість і виступив в узагальненому, не стільки у секуляризованому, скільки в релігійно-індиферентному вигляді. Яскравим виразом цього став Вестфальський мир між католиками і протестантами, чим завершилася Тридцятилітня війна.

Ефективність Вестфальського компромісу полягала в тому, що він змішав дві суті толерантності: як байдужість і як зацікавленого взаєморозуміння. Перший смисл базувався на тому, що “Я” допускаю існування “Іншого”, оскільки мені байдужі його норми цінностей. Але така байдужість можлива лише тоді, коли “Я” сумніваюся у власних нормах і цінностях, не вважаю їх обов’язковими і дистанціююся від них. Друге значення передбачає мою прихильність власним нормам і цінностям поряд з усвідомленням того, що їх збагачене і

поглиблене розуміння вимагає осмислення, обліку і використання духовного і політичного досвіду, іншого в його самотності і відмінностях від мого власного досвіду.

Світоглядний тип толерантності швидше за все відноситься до радикальних течій Реформації, причому не політичного характеру. Він особливо проявився в діяльності інтелектуалів анабаптистського руху. В.В. Іванов писав про них: “На відміну від більшості своїх фанатичних однодумців, з якими їх, правда, в основному пов’язували лише ідеї повторного хрещення, вони розглядали своє приєднання до анабаптизму головним чином як спосіб демонстрації своєї незгоди з новою догмою, що формувалася, – уже не католицькою, а протестантською” (Іванов, 2006: 181).

Яскравим представником таких інтелектуалів був Йоганес Денк (бл. 1495 – 1527), який мав чисельних прихильників (денкіанців). Його вважають містиком і спіритуалом, який заперечував догматичне і конфесіональне християнство. У своїх працях “Хто правду істинну любить” (1525), “Розпорядок божий і творіння справа” (1526), “Про істинну любов” (1527) Денк протиставив вірі у букву Святого Письма дух Божий, який панує у серцях простих людей. Він учив, що для досягнення вічного блаженства не потрібно ні знання Біблії, ні слухання проповідей. Тобто богослов принципово визнавав свободу людської волі і право кожного на вільне судження, в тому числі по віросповідних питаннях, оскільки Бог нікого ні до чого не примушує. Денк писав: “Потрібно знати, що у справах віри усе повинно бути добровільно і без примусу” (Denck, 1956: 108).

Німецький богослов критикував своїх соратників анабаптистів за їх нетерпимість і крайнощі, вважаючи, що кожна людина сама повинна добрими справами заслужити собі вічне блаженство. Денк закликав усіх людей проявляти терпимість і повагу до інших: “Якщо чуєш, що твій брат говорить щось чуже тобі, то заперечуй йому не негайно, а вислухай – чи не правий він так, що і ти це сприймеш. Якщо ти не можеш цього прийняти, то не повинен засуджувати його, і якщо він, на твою думку, у чомусь помиляється, подумай, чи не помиляєшся ти ще сильніше” (Denck, 1956: 50).

Подібні погляди висловлював релігійний діяч часів Реформації Каспар фон Швенкфельд (1489-1561). У своїх посланнях Каспар говорив про можливість існування лише Церкви Христової, єкуменічної єдності усіх віруючих у Христі, незалежно від того, до якої церковної общини вони відносяться: католицької, лютеранської чи будь-якої іншої (Schultz, 1997: 358). Він не лише не застосовував слово Церква до окремої церковної общини чи групи своїх послідовників, але й ніколи не організовував церкви, незважаючи на те, що в нього було багато соратників у Сілезії й Південній Німеччині.

Саме такі погляди Й. Денка і К. Швенкфельда передбачали принципи віротерпимості Нового часу і проклали дорогу до розуміння толерантності у справжньому смислі цього слова. Свідченням стала поява у 1685 р. відомого трактату британського філософа Джона Локка (1632-1704) “Epistola de tolerantia” (“Листи про толерантність”), де філософська категорія толерантності формувалася в контексті існування в Європі проблеми релігійної нетерпимості. А у праці “Reasonables of Christianity” (“Розсудливість християнства”) філософ обґрунтував тріаду, що стала відображати визначальні особливості ліберальної західної цивілізації: “свобода – закон – розум” (Гусев, 2001: 37). Локк трактує можливість існування вільного розуму в контексті саме толерантності: розум неможливий без свободи думки, без свободи дослідження, без сумніву, без релігійної свободи, без толерантного ставлення до іншої віри, інших поглядів на світ (Тищенко, 2007: 64).

Він переконував, що суть християнства полягає у вірі в Месію, яку апостоли ставили на перший план, з однаковою запопадливістю вимагаючи її від християн з юдеїв і з язичників. Звідси Локк робив висновок, що не слід надавати виключну перевагу якій-

небудь одній церкві, тому що віра у Месію притаманна усім християнським віросповіданням. Філософ представив і свій ідеал істинної християнської общини, яку не бентежать жодні мирські відносини і суперечки про сповідання, а неодмінною умовою її існування вважає терпимість до всіляких інших переконань і думок. Мусульмани, юдеї і язичники теж можуть бути бездоганними моральними людьми, хоча ця моральність і повинна вартувати їм більше зусиль, ніж віруючим християнам.

Рішучим чином Локк виступає за відокремлення Церкви від держави, оскільки остання має право суду над совістю і вірою своїх підданих лише тоді, коли релігійна община веде до аморальних і злочинних діянь. Отже робиться висновок, що свобода думки, слова, релігійних переконань є запорукою свободи в усіх інших сферах. Тобто толерантність стає запорукою свободи індивідуума від державного і релігійного втручання в його приватне життя і впливу більшості суспільства на нього.

Таким чином, застосування терміну “толерантність” в епоху європейської Реформації є досить умовним. Проте початки віротерпимості почали проявлятися уже в XVI ст. спочатку на особистісному рівні (диспути М. Лютера і У. Цвінглі), а згодом під впливом політико-прагматичних детермінантів у працях Й. Бренца та державному (Нантський едикт) і міждержавному рівнях (Вестфальський мир). З’являється і прагнення світоглядно осмислити принцип віротерпимості (Й. Денк і К. Швенкфельд) та теоретично його обґрунтувати як відповідь на тогочасні виклики породжені релігійними війнами тієї доби (Дж. Локк).

Література:

- Балух, 2012 – Балух В.О. Візантологія: Навч. пос. Чернівці, Наші книги, 2012. 272 с.
 Вознюк, 2009 – Вознюк О.В. Толерантність як соціокультурний феномен: синергетичний підхід // Українська полоністика. Вип. 6. Педагогічні дослідження. 2009. С. 115-121.
 Гусев, 2001 – Гусев В.І. Ідея свободи у філософії Д. Локка // Наукові записки НаУКМА. Т. 19. Філософія і релігієзнавство. К., 2001. С. 34-41.
 Иванов, 2006 – Иванов В.В. Реформация и толерантность: попытка классификации // Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология. Ижевск, 2006. №7. С. 178-182.
 Лекторский, 1997 – Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. 1997. №11. С. 46-54.
 Локк, 1988 – Локк Дж. Послание о веротерпимости // Сочинения: в 3-х т. М., 1988. Т.3. С. 91-135.
 Пірен, 2015 – Пірен М.І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві // Вісник НАДУ. Соціальна і гуманітарна політика. 2015. № 2. С. 51-56.
 Стець, 2013 – Стець В. Феномен толерантності в сучасному суспільстві // Людинознавчі студії. Збірник наук. праць ДДПУ. 2013. Вип. 28. С. 101-110.
 Тищенко, 2007 – Тищенко Ю.А. Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин // Стратегічні пріоритети. 2007. № 4(5). С. 62-68.
 Фатеева, 2016 – Фатеева К.В. Толерантність у сучасному полікультурному суспільстві // Педагогічні науки. Зб. наук. праць. К., 2016. № 44. С. 161-164.
 Сказкин, 1963 – Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д. Сказкина. М., 1963. Т. II. С. 172-174.
 Brenz, 1975a – Brenz J. Von Gehorsam der Untertanen gegenber der Obrigkeit // Flugschriften der Bauernkriegszeit. Hg. von A.Laube u.a. Berlin: Akademie-Verlag, 1975. S. 285-292.
 Brenz, 1975b – Brenz J. Von Milderung der Fürsten gegen die aufbhrerischen Bauernkriegszeit. Berlin, 1975. S. 333-337.
 Denck, 1956 – Denck H. Schriften. 2. Teil: Religiöse Schriften. Hg. von W. Fellmann. Gtersloh, 1956. 119 s.
 Schultz, 1997 – Schultz S.G. Caspar Schwenckfeld von Ossig (1489-1561). 4th ed., with introduction by Peter C. Erb. Pensburg // The Board of Publication of the Schwenckfelder Church. 1997. 358 s.

References:

- Baluch, 2012 – Baluch V.O. Vizantologiya: Navch. pos. [The Byzantium]. Chernivci, Nashi knygy, 2012. 272 s. [in Ukrainian].
 Voznyuk, 2009 – Voznyuk O.V. Tolerantnist' yak sociokulturnyj fenomen: synergetychnyj pidid [Tolerance as a social and cultural phenomenon: synergistic approach] // Ukrayinska polonistyka. Vyp. 6. Pedagogichni doslidzhennya. 2009. S. 115-121. [in Ukrainian].

- Gusev, 2001 – Gusev V.I. Ideya svobody u filosofiyi D. Lokka [The idea of freedom in the philosophy of John Locke] // Naukovi zapysky NaUKMA. T. 19. Filosofiya i religiyeznavstvo. K., 2001. S. 34-41. [in Ukrainian].
- Yvanov, 2006 – Yvanov V.V. Reformacya y tolerantnost: popytka klasyfikacyi [Reformation and tolerance: an attempt to classify] // Vestnyk Udmurtskogo unyversyteta. Seryya Ystoryya y fylologya. Yzhevsk, 2006. № 7. S. 178-182. [in Russian].
- Lektorskyj, 1997 – Lektorskyj V.A. O tolerantnosti, plyuralyzme y krytycyzme [On Tolerance, Pluralism and Criticism] // Voprosy fylosofyy. 1997. № 11. S. 46-54. [in Russian].
- Lokk, 1988 – Lokk Dzh. Poslanye o veroterpymosti [Messageon Tolerance] // Sochynenyia: v 3-x t. M., 1988. T.3. S. 91-135. [in Russian].
- Piren, 2015 – Piren M.I. Tolerantnist' – diyevyj chynnyk zlagody ta konsolidaciyi v suchasnomu ukrayinskomu suspilstvi [Tolerance an effective factor of cohesion and consolidation in the Ukrainian society] // Visnyk NADU. Socialna i gumanitarna polityka. 2015. № 2. S. 51-56. [in Ukrainian].
- Stecz, 2013 – Stecz V. Fenomen tolerantnosti v suchasnomu suspilstvi [The phenomenon of tolerance in modern society] // Lyudynoznavchi studiyi. Zbirnyk nauk. prac' DDPU. 2013. Vyp. 28. S. 101-110. [in Ukrainian].
- Tyshhenko, 2007 – Tyshhenko Yu.A. Genezys fenomeny tolerantnosti: vid filosofskoyi kategoriyi do politychnogo chynnyka u sferi mizhetnichnykh vidnosyn [The genesis of the phenomenon of tolerance from a philosophical category to the political factor in interethnic relations] // Strategichni priorityty'. 2007. № 4(5). S. 62-68. [in Ukrainian].
- Fatyeyeva, 2016 – Fatyeyeva K. V. Tolerantnist' u suchasnomu polikulturnomu suspilstvi [Tolerance in the modern multicultural society] // Pedagogichni nauky. Zb. nauk. prac. K., 2016. № 44. S. 161-164. [in Ukrainian].
- Skazkyn, 1963 – Chrestomatyya po ystoryi srednykh vekov [The Anthology of the Middle Ages] / Pod red. S.D. Skazkyna. M., 1963. T. II. S. 172-174. [in Russian].
- Brenz, 1975a – Brenz J. Von Gehorsam der Untertanen gegenber der Obrigkeit [Of the obedience of the subjects to the authorities] // Flugschriften der Bauernkriegszeit. Hg. von A.Laube u.a. Berlin: Akademie-Verlag, 1975. S. 285-292. [in German].
- Brenz, 1975b – Brenz J. Von Milderung der Fürsten gegen die aufbrhrerischen Bauernkriegszeit [From mitigating the princes to the rebellious peasant war]. Berlin, 1975. S. 333-337. [in German].
- Denck, 1956 – Denck H. Schriften [The fonts]. 2. Teil: Religiöse Schriften. Hg. von W. Fellmann. Gьtersloh, 1956. 119 s. [in German].
- Schultz, 1997 – Schultz S.G. Caspar Schwenckfeld von Ossig (1489-1561) [Caspar Schwenckfeld of Ossig]. 4th ed., with introduction by Peter C. Erb. Pensburg // The Board of Publication of the Schwenckfelder Church. 1997. 358 s. [in English].

UDC 327 (510+470) «18/19»

MYKOLAO. KLOCHKO¹, ANATOLIY V. GONCHARENKO²

¹Sumy Regional State Administration, PhD (Philosophy) (Ukraine)

²Sumy National Agricultural University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

THE CHINA IN THE INTERNATIONAL RELATIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 90's XIX – EARLY XX CENTURY: COLONIAL PROJECT “ZHELTOROSSIIA”

Abstract. *In the early 90's of XIX century Russia activates its colonial policy in the Far East, shifting its mainstream from border issues and developing trade relations towards economic and political expansion in China, as well as obtaining extraterritorial rights and various concessions.*

In the 90's XIX – early XX architects of Russia's international policy perceived Manchuria as the “Zheltorossiia”, which was to be seized (annexed). The idea of “Zheltorossiia” stirred up the minds of leading Russian state and military figures in the 1990s XIX century, who hoped that “Zheltorossiia” would become an adequate response to the “yellow expansion”.

The Moscow Treaty of 1896 between the Russian and the Qing Empires, authorizing the construction of the Chinese Eastern Railway through Manchuria, the seizure of Port Arthur and Dalniy by Russia, without paying rent of the Liaodong Peninsula and these ports in accordance with the Russian-Chinese convention of 1898 – these foreign policy actions were to promote the implementation of the project “Zheltorossiia”.

Taking advantage of the uprising of the “boxers” in the Qing state in 1900, Russia occupied the territory of Manchuria and refused to withdraw its forces from this region. In consequence of this, St. Petersburg in the early XX century was in the Far East one on one in the confrontation with Japan and other former allies.

However, the colonial project “Zheltorossiia”, whose goal was to strengthen the position of the Russian Empire in China, the capture of Manchuria, and in the perspective of Mongolia and Korea, has not been fully implemented. As a result of the defeat in the Russian-Japanese War of 1904-1905 according to the conditions of the Portsmouth Peace Treaty of 1905, Russia ceded Japan the right to the Liaodong Peninsula with Port Arthur and Dalniy, and also gave the southern branch of the CER

The internal political crisis and the foreign policy consequences of the war with Japan forced the Russian leadership to abandon ambitious plans in the Far East, as well as further implementation of the “Zheltorossiia” project and to direct the main vector of foreign policy to the West.

Analyzing the colonial policy of the Russian Empire in China in the 90's XIX – early XX in the context of the implementation of the project “Zheltorossiia” it should be noted that its methods and forms remain unchanged for centuries. Russia's traditional expansionist policy, which, regardless of the form in which this state exists (the Russian Empire – USSR – Russian Federation), in relation to neighboring countries, although it has certain features, allows us to outline its common features.

The Qing Empires at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries was a sort of “laboratory”, where, taking into account local specifics and realities, the model of the expansionist foreign policy course of Russian state was being worked out, which at the end of the XIX – the beginning of the XX was transformed into the “Russian World” (“Pax Russica”), as well as new forms and methods of neocolonial hegemony.

Keywords: *the Russian Empire, China, international relations, colonial expansion, Manchuria, “Zheltorossiia”.*

КЛОЧКО М.О.¹, ГОНЧАРЕНКО А.В.²

¹Сумська обласна державна адміністрація, кандидат філософських наук (Україна)

²Сумський національний аграрний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**КИТАЙ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У 90-х РОКАХ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: КОЛОНІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ
“ЖОВТОРОСІЯ”**

Анотація. У статті досліджено місце та роль Китаю в міжнародних відносинах Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовані причини активізації колоніальної політики Росії у Цинській імперії на початку 90-х років ХІХ ст. Висвітлено історико-філософські аспекти формування концепції “Жовторосії”. З’ясована роль різних угруповань усередині російських правлячих кіл у питанні окупації Маньчжурії та реалізації на її теренах колоніального проекту “Жовторосія” наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано міжнародні наслідки посилення колоніальної експансії Росії у Піднебесній та окупації Маньчжурії. Досліджено причини провалу російського колоніального проекту “Жовторосія” на початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, Китай, міжнародні відносини, колоніальна експансія, Маньчжурія, “Жовторосія”.

КЛОЧКО Н.А.¹, ГОНЧАРЕНКО А.В.²

¹Сумская областная государственная администрация, кандидат философских наук (Украина)

²Сумский национальный аграрный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**КИТАЙ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В
90-х ГОДАХ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ вв.: КОЛОНІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ
“ЖЕЛТОРОССИЯ”**

Аннотація. В статье исследованы место и роль Китая в международных отношениях Российской империи в конце ХІХ – начале ХХ вв. Охарактеризованы причины активизации колониальной политики России в Цинской империи в начале 90-х годов ХІХ в. Освещены историко-философские аспекты формирования концепции “Желтороссии”. Выяснена роль различных группировок внутри российских правящих кругов в вопросе оккупации Маньчжурии и реализации на ее пространстве колониального проекта “Желтороссия” в конце ХІХ – начале ХХ вв. Проанализированы международные последствия усиления колониальной экспансии России в Поднебесной и оккупации Маньчжурии. Исследованы причины провала российского колониального проекта “Желтороссия” в начале ХХ в.

Ключевые слова: Российская империя, Китай, международные отношения, колониальная экспансия, Маньчжурія, “Желтороссия”.

В начале ХХІ в. мировое сообщество поставлено перед фактом существования многополярного мира, в котором одним из государств, пытающихся диктовать условия экономического и политического взаимодействия, является Российская Федерация. Данное положение находит идеологическое и теоретическое обоснование как в самой России, так и за ее пределами, в ее стремлении быть мировой державой, которая реализует свои геополитические интересы в любой точке земного шара. Путем политического маневрирования, соглашений с политической элитой, военных угроз, шантажа, а нередко и прямого вмешательства во внутренние дела суверенных государств, России удалось сохранить и в некоторых аспектах расширить сложившиеся ранее отношения экономической и политической зависимости со странами, входящими в сферу ее геополитических интересов.

Политико-экономическое и военное вмешательство Российской империи в международные отношения во второй половине XIX – в начале XX вв. преследовало далеко идущие геостратегические цели. Приобретение и использование колоний как мощного плацдарма для усиления российской экспансии содействовало активному вмешательству Санкт-Петербурга в международные отношения на Дальнем Востоке. Методы выполнения этих задач, разработанные и реализованные правящими кругами России в конце XIX – начале XX вв. стали классической моделью для действий российского неокOLONIALИЗМА в различных регионах современного мира.

Источниковую базу исследования сформировали официальные публикации документов, посвященные внешней политике Российской империи в конце XIX – начале XX вв. (Сборник договоров, 1906; Сборник договоров, 1927; Сборник договоров, 1952).

Важное значение при изучении исследуемой проблемы имеют мемуары непосредственных участников тех событий – российских министров С. Витте (финансов) и А. Куропаткина (военный) (Витте, 1994; Куропаткин, 1923).

Историография политики Российской империи в 90-х годах XIX – начале XX вв. в Китае многочисленна, поэтому мы ограничимся анализом наиболее значимых работ. В российской дореволюционной историографии проблемы необходимо выделить работу И. Левитова, который освещает необходимость противостояния России “желтой угрозе” и усиления российской колониальной экспансии в Китае (Левитов, 1905). Б. Романов в фундаментальной монографии, которая стала самым заметным явлением в советской историографии вопроса в 20-х – начале 40-х годов XX в., подчеркивает агрессивный характер политики царизма в Цинском государстве в конце XIX – начале XX вв. (Романов, 1928). В начале 70-х годов XX в. был опубликован коллективный труд советских историков, в котором поддерживается доминирующая точка зрения, сформировавшаяся в 50-60-х годах XX в., о том, что часть правящих кругов России вынашивала захватнические планы в отношении Китая, однако большинство российской правящей элиты поддерживало “мирное”, прежде всего экономическое, проникновение в Цинскую империю, и о вынужденной защите своих геополитических интересов на Дальнем Востоке вследствие агрессивных действий ведущих держав в Поднебесной (Международные отношения, 1973). Современные российские историки продолжают рассматривать различные аспекты международной политики Российской империи в Китае в конце XIX – начале XX вв. как реакцию на усиление экспансии ведущих западных государств в связи с необходимостью защиты рубежей России, а также сферы ее внешнеполитических интересов (Победоносцев, 2010; Рыбаченок, 2012; Милежик, 2013; Самойлов, 2013; Дятлов, 2016). В зарубежной историографии вопроса прежде всего необходимо отметить статьи иранского историка Масумеха Али Эхтиари Чароймаги (Эхтиари Чароймаги, 2013; Эхтиари Чароймаги, 2014).

В украинской историографии вопроса среди немногочисленных работ, в которых рассматривается история международных отношений на Дальнем Востоке в конце XIX – начале XX вв., необходимо отметить исследования Е. Кириченко и Р. Додонова (Кириченко, 2013; Додонов, 2016). Однако колониальная политика Российской империи в Китае в течении исследуемого периода не была предметом внимания отечественных специалистов.

Анализ историографии позволяет убедиться в необходимости дальнейшей разработки проблемы. Несмотря на существование значительного количества работ, большинство из них поверхностно или тенденциозно освещают проблемы экспансии России в Китае в конце XIX – начале XX в. и реализации колониального проекта “Желтороссия”.

В связи с этим, цель данного исследования – проанализировать место и роль Китая в международных отношениях Российской империи, а также реализацию Санкт-Петербургом колониального проекта “Желтороссия” в 90-х годах XIX – начале XX вв.,

их роль в истории формирования существующего международного положения, а также эволюцию российского колониализма в условиях современного глобального развития.

Во второй половине XIX в. сформировалась большая территория соприкосновения стратегических и геополитических интересов Российской и Цинской империй – российский Дальний Восток и Северо-Восток Китая. После подписания Санкт-Петербургского договора 1881 г. (Сборник договоров, 1927: 84-88) пограничное размежевание между двумя сторонами на некоторое время завершилось, что способствовало проникновению в Китай российского торгового капитала (Международные, 1973: 143).

В начале 90-х годов XIX в. Россия активизирует международную политику на Дальнем Востоке, переместив ее магистральное направление с пограничных вопросов и развития торговых отношений в сторону экономической и политической экспансии в Цинском государстве, а также на получение прав экстерриториальности и различных концессий. Это был путь, которым ранее в Поднебесную начали проникать другие великие державы – Великобритания, США и Япония. Кроме того, в начале активизации своей внешней политики на Дальнем Востоке Россия не отрицала возможность военного столкновения с любой из этих стран, прежде всего с Японией (Романов, 1928: 72-74).

К этому времени царское правительство перешло к активной международной политике на Дальнем Востоке, пытаясь найти пути решения проблем, возникших на подконтрольных империи дальневосточных территориях. В свою очередь, китайское правительство также изменило политику в отношении России. Пытаясь восстановиться после поражения в Опиумных войнах и стремясь ограничить влияние Запада, Китай меняет внешнеполитический курс на более прагматичный (Старовойтова, 2012: 10).

В начале колониальной экспансии Санкт-Петербурга на Дальнем Востоке он столкнулся с комплексом геополитических, экономических и политических проблем, которые оценивались государственными деятелями, военными, журналистами, публицистами и учеными в категориях “желтый вопрос”, “желтая проблема”, “желтый труд”, “желтая опасность” (Дятлов, 2016: 161). Именно в таких терминах оценивалось соседство с Китаем. Вопрос “желтизны” рассматривался как одно из главных препятствий для территориальной экспансии в Цинской империи и захвата Маньчжурии. И хотя были рассуждения о том, что Российское государство инкорпорировало много разных народов и сделало их в конце концов российскими, однако это мнение не доминировало (Дятлов, 2016: 163).

Основателем теории “Желтороссии” был российский исследователь Сибири И. Левитов, который в конце XIX в. предложил “разомкнуть” для Китая территорию России между Байкалом и Тихим океаном, построить там российскую колонию и добиться того, чтобы “русский элемент смешался с желтой расой” (Левитов, 1905: 109). В этой аннексированной территории он видел аналог “русской Индии”, что позволит российским предпринимателям вытеснить японских и “установить контроль над “желтым Босфором” – Формозой” (историческое название острова Тайвань) (Желтороссия, 2016).

В 90-х годах XIX в. как “Желтороссию” архитекторы международной политики России воспринимали Маньчжурию, которую предусматривалось захватить (аннексировать). Идея “Желтороссии” взбудоражила умы ведущих российских государственных и военных деятелей в 90-х годах XIX в. Ее рассматривали как *Drang nach Osten* (“натиск на Восток”) и рассчитывали, что “Желтороссия” станет адекватным ответом на “желтую экспансию” (Желтороссия, 2016).

В подтверждение того, что Санкт-Петербург вынашивал захватнические планы в отношении империи Цинь можно привести фрагмент из воспоминаний российского министра финансов С. Витте, который отмечал: “Государь Император желал вообще распространить влияние России на Дальний Восток и увлекался этой идеей именно

потому, что в первый раз он вышел, так сказать, на свободу поездкою на Дальний Восток. Но, конечно, в то время у него никакой определенной программы не сложилось; было лишь только стихийное желание двинуться на Дальний Восток и завладеть тамошними странами” (Витте, 1994: 42).

Именно в это время главным объектом российских притязаний стала Маньчжурия, которая непосредственно граничила с Россией. Естественно, что активизация других великих держав в Поднебесной вызвала серьезные опасения со стороны российского правительства, поскольку дальневосточные территории были слабо связаны с центральной частью империи, экономически почти не развиты и уязвимы с военной точки зрения. Одним из способов укрепления международного положения Санкт-Петербурга на Дальнем Востоке было начало в 1891 г. строительства Транссибирской магистрали, которая должна была пройти от Челябинска до Владивостока. Строительство железной дороги преследовало экономические и военно-стратегические цели. В ее строительстве были заинтересованы ведущие слои российского общества, стремившиеся к экспансии на Востоке (Международные отношения, 1973: 162)

Железная дорога, которая должна была связать Санкт-Петербург с Владивостоком, неизбежно становилась важнейшим фактором международных отношений на Дальнем Востоке, меняя баланс сил в регионе и вызывая смешанные чувства у других великих держав. В Великобритании считали, что с помощью дороги Россия к 1899 г. достигла доминирующего военного положения в северном Китае и получила перспективу через несколько лет значительно расширить торговлю (Beresford, 1899: 54). В Японии же полагали, что будущая магистраль даст стимул экономическому развитию всего региона и видели в ней угрозу своим внешнеполитическим интересам. Так, будущий японский маршал А. Ямагата предсказывал, что эта магистраль поможет России отторгнуть Маньчжурию и укрепить свое влияние в Пекине (Hackett, 1971: 157).

В 1895 г. строительство дороги дошло до Читы, но вместо того, чтобы продолжить железнодорожную магистраль дальше вдоль Амура и Усури, в 1897 г. было принято решение направить ее к Владивостоку через Маньчжурию, что значительно сокращало длину трассы, но делало неизбежным конфликт России с Китаем и Японией.

С. Витте активно лоббировал идею строительства Китайско-Восточной железной дороги (КВЖД), предлагая присоединить Северную Маньчжурию к Российскому государству и, таким образом, начать реализацию колониального проекта “Желтороссия”.

Ситуация, сложившаяся в этот период на Дальнем Востоке, способствовала реализации проекта “Желтороссия”. В результате японско-китайской войны 1894-1895 гг., согласно Симоносекскому мирному договору от 17 апреля 1895 г., Китай должен был отдать Японии Тайвань, Ляодунский полуостров, Пескадорские острова, военную контрибуцию и т.д. (Сборник договоров, 1906: 1-12; Сборник договоров, 1927: 94-98).

Однако вскоре представители России, Франции и Германии в Токио предъявили Японии ультиматум с требованием отказаться от Ляодунского полуострова, который она должна была получить по мирному договору (Международные, 1973: 176; Самойлов, 2013: 54). Это требование обосновывалось тем, что если Японская империя подчинит себе эти территории и будет стратегически господствовать над столичной провинцией Джили (то есть над китайской столицей Пекином), то это будет угрожать миру на Дальнем Востоке.

Свои требования Японии три европейских государства подкрепили демонстративными военными действиями (Победоносцев, 2010: 163). После этого из текста японско-китайского договора исключили статью об отказе Китая от Ляодунского полуострова в пользу Японского государства. Однако, в качестве компенсации за свою “уступчивость” Япония дополнительно получала от Китая вознаграждение 30 млн. лян (Сборник договоров, 1906: 89-92; Сборник договоров, 1927: 103-104).

Накануне японско-китайской войны 1894-1895 гг. премьер-министр Великобритании Дж. Кимберли в беседе с японским дипломатом 23 июня 1894 г. сказал, что война Японии с Китаем будет трагедией; она не поможет никому, а, наоборот, станет удачным предлогом для вмешательства России в конфликт двух стран (Anglo-American, 1984: 11-13). Вмешавшись в этот конфликт и поддержав Поднебесную, Россия расчистила себе путь для реализации проекта “Желтороссия”, одновременно ослабив позиции Японии в регионе и вступила с ней в конфронтацию.

Российский представитель в Пекине в 1891-1896 гг. граф А. Кассини в своих письмах в 1895 г. в Санкт-Петербург отмечал, что для ликвидации последствий войны Цинской империи нужна ссуда в 300-400 млн. лян и этим можно будет воспользоваться с целью получения уступок, в том числе концессии на железную дорогу в Маньчжурии. С. Витте внимательно следил за развитием событий на Дальнем Востоке, рассматривая японско-китайскую войну реакцией со стороны Японии на строительство Транссиба и считал, что если Россия выступит в роли спасительницы Китая, то последний пойдет ей на уступки, в частности в проведении железной дороги через Маньчжурию (Рыбаченок, 2012: 485-486; Эхтиари Чароймаги, 2014: 167).

На особом совещании 30 августа 1895 г. министр финансов Российской империи С. Витте настаивал на необходимости “перейти к активному образу действий теперь же”, требовать от Японии отказа от Южной Маньчжурии и в случае невыполнения этого требования “предписать нашей эскадре... начать враждебные действия против японского флота и бомбардировать японские порты”. Он готов был даже уступить Японской империи все, что она потребует, но “только не Маньчжурию”. Исходя из мысли, что “предпринятая Японией война является последствием начатой нами постройки Сибирской железной дороги”, он делал вывод, что “выгоднее решиться на войну теперь, ибо иначе России придется в будущем нести гораздо большие жертвы” (Попов, Димант, 1932: 62-66).

Присутствовавшие на заседании военный и морской министры заявили, что в военном отношении Россия легко может справиться с Японией. Тем более интересным представляется тот факт, что на совещании полного единства мнений достигнуть не удалось, хотя формально точка зрения С. Витте победила (Попов, 1935: 41).

Министр иностранных дел А. Лобанов тогда же четко сформулировал царю, не присутствовавшему на совещании, проблему международной политики Российской империи на Дальнем Востоке, спрашивая, продолжать ли в Китае “пассивную” политику или перейти к “наступательным действиям” (Попов, 1935: 41). Император Николай II ответил на это известной резолюцией о незамерзающем порте, связанном с русской территорией “полосой земли” (Попов, 1935: 75-76).

На совещании 1 апреля 1895 г. ориентация Николая II на приобретение незамерзающего порта уступила проекту С. Витте в отношении Маньчжурии (Романов, 1928: 76-79). Внешнеполитическая ориентация на захват Маньчжурии была связана с постройкой Сибирской железной дороги, а также с вопросом о ее дальнейшем направлении. Именно в планах о будущем строительстве Китайско-Восточной железной дороги, которая должна была прорезать маньчжурскую территорию, коренилась основная идея проекта “Желтороссия”.

30 октября 1895 г. С. Витте докладывал императору Николаю II: “Такое положение вещей дает ныне... русскому правительству весьма благоприятные шансы, чтобы путем мирных переговоров добиться от Китая того, что при других условиях было бы трудно получить: напрямую проведение линии Сибирской железной дороги через Маньчжурию по направлению к Владивостоку. Но необходимо действовать настоятельно и решительно, а для сего прежде всего потребуются коренное изменение нашей дипломатии на Востоке” (Победоносцев, 2010: 164).

Российское правительство предоставило заем Китаю на условиях, которые были настолько благоприятными, как будто страна не потерпела сокрушительное военное поражение (Игнатъев, 1989: 44). Этот заем и создание военного союза двух государств ускорили российско-китайское сближение. Сразу после этого, по инициативе С. Витте, в конце 1895 г. был создан Русско-Китайский банк, основной капитал которого составлял 6 млн. рублей (5/8 этой суммы внесли французские банки, 3/8 – Санкт-Петербургский международный коммерческий банк) (Самойлов, 2013: 55). Устав банка предусматривал различные операции на Дальнем Востоке, включая финансирование китайских властей, сбор и хранение налоговых поступлений, получение железнодорожных и других концессий на всей территории Китая (Эхтиари Чароймаги, 2013: 94).

Это решение С. Витте привело к усилению международных позиций Российской империи в Китае, в результате чего, в конце 1895 г. ему удалось получить согласие Поднебесной на продолжение строительства Сибирской дороги через Маньчжурию до Владивостока. Получение Россией железнодорожной концессии должно было привести к превращению Северо-Восточного Китая в зону российского влияния и к значительному усилению позиций Санкт-Петербурга в Цинской империи. Следующим шагом С. Витте, по согласованию с императором Николаем II, было создание специального фонда для подкупа китайских сановников, чтобы добиться от Китая железнодорожной концессии в Маньчжурии (Эхтиари Чароймаги, 2013: 94).

Активные переговоры с китайскими сановниками и их подкуп привели к подписанию 22 мая 1896 г. в Москве секретного договора о союзе и строительстве Китайско-Восточной железной дороги, который был опубликован только в 1924 г. советскими историками (Романов, 1924: 77-126). В историографии преобладает мнение, что во время переговоров с высшим российским руководством фактическому главе внешней политики империи Цин Ли Хунчжану было предложено большую взятку, что стимулировало его пойти на серьезные уступки России (Международные, 1973: 181; Победоносцев, 2010: 166; Рыбаченок, 2012: 486; Эхтиари Чароймаги, 2013: 95). Российский историк А. Королев отмечал, что из обещанных 3 млн. рублей взятки Ли Хунчжан получил 1 млн. (Королев, 2002: 66-67), а британский исследователь Ф. Джозеф утверждает, что китайский сановник получил 2 млн. рублей взятки (Joseph, 1928: 161).

Согласно Московскому договору 1896 г. в случае нападения Японии на Китай, Корею или восточно-азиатские владения России каждая из договаривающихся сторон должна была прийти на помощь другой своими вооруженными силами.

Одновременно для облегчения подвоза войск при выполнении союзного договора Поднебесная разрешила России строительство железной дороги через Маньчжурию до Владивостока, выдав на это концессию Русско-Китайскому банку. Кроме того, С. Витте всячески добивался разрешения на строительство ответвления КВЖД на юг к Ляодуну. Однако, несмотря на огромную взятку, которую получил Ли Хунчжан, он так и не дал своего согласия на строительство этой ветви. Следует отметить, что КВЖД с ее огромным административным аппаратом, собственной военизированной охраной и прилегающим экстерриториальным поясом, уже вскоре стала государством в государстве, не считалась с порядками и правом, которые действовали в Китае (Победоносцев, 2010: 166).

Вспоминая об этих событиях, С. Витте писал в своих мемуарах: "...секретным договором с Китаем, который был составлен, мы получали право проведения железной дороги через Монголию и Маньчжурию до Владивостока. Таким образом, в наши руки передавалась дорога величайшего политического и коммерческого значения..." (Витте, 1994: 71).

Строительство КВЖД и колониальная экспансия Российской империи в Маньчжурии должны были содействовать реализации проекта "Желтороссия". Подтверждением этих захватнических планов является записка С. Витте от 12 апреля

1896 г. в которой он отмечал: “Эта дорога предоставит России возможность передвигать во всякое время по кратчайшему пути свои военные силы к Владивостоку и сосредоточить их в Маньчжурии, на берегах Желтого моря и в близком расстоянии от столицы Китая. Одна возможность появления значительных русских сил в названных пунктах чрезвычайно усилит престиж и влияние России не только в Китае, но и вообще на Дальнем Востоке” (Попов, Димант, 1932: 92).

Московский договор 1896 г. был нужен Российской империи для того, чтобы получить на Дальнем Востоке “свободные руки” с целью дальнейшей территориальной экспансии и реализации проекта “Желтороссия”. Дополнительным фактором, который усиливал захватнические действия России в отношении Маньчжурии, были аналогичные намерения со стороны других ведущих стран, которые осознавали важность строительства железных дорог в Китае (Молодяков, 2006: 108).

После заключения этого договора финансовые и военные круги России начали активнее стремиться к усилению российского присутствия в Цинском государстве. Под давлением “ястребов” в правящих кругах, которых фактически возглавлял полковник, в дальнейшем – статс-секретарь А. Безобразов, император Николай II стал сторонником идеи захвата в этом районе незамерзающего порта с целью превращения Российской империи в сильную морскую державу на Тихом океане (Самойлов, 2013: 58).

В 1897 г. министр иностранных дел Российской империи М. Муравьев, сторонник усиления экспансионистской политики России на Дальнем Востоке, в своей записке царю аргументировал целесообразность аннексии порта на Ляодунском полуострове (Самойлов, 2013: 58). Главным объектом захватнических планов России в это время были Льюйшунь (Порт-Артур) и Далянь (Дальний), владение которыми укрепило бы ее международные позиции и содействовало дальнейшей реализации колониального проекта “Желтороссия”.

Российский император, который в конце XIX в. все более склонялся к активизации колониальной политики в Китае, полностью поддержал эту идею. Не дождавшись завершения переговоров российского представителя в Пекине, он приказал захватить Порт-Артур, вследствие чего, 3 декабря 1897 г. одна часть российских военных кораблей встала на рейде Порт-Артура, другая – заняла Далянь.

15 марта 1898 г. Россия подписала с Китаем конвенцию о бесплатной аренде Ляодунского полуострова с Порт-Артуром на 25 лет (Сборник договоров, 1906: 331-337; Сборник договоров, 1927: 119-121). Такие экспансионистские действия Российской империи, казалось, наконец-то позволили ей получить на Дальнем Востоке незамерзающий порт (Эхтиари Чароймаги, 2013: 95). На арендованной территории была создана Квантунская область с особым управлением, а Порт-Артур стал главной военно-морской базой России на Тихом океане (Милежик, 2010).

Именно в это время в российских правящих кругах появляется план того, что этот “теплый порт” в будущем может сыграть для империи такую же роль в продвижении на Тихий океан, которую сыграл Санкт-Петербург в ее продвижении на Балтику, а затем – в Европу (Самойлов, 2013: 60). В результате этого в России начали активно разрабатываться проекты организации административного управления Порт-Артуром и Дальним. Последнему императорским указом были предоставлены права порто-франко (“свободного порта”) (Самойлов, 2008: 146).

Подписание российско-китайской конвенции от 15 марта 1898 г. вызвало недовольство Японии, внутри которой все активнее стали раздаваться призывы к войне с “коварным Северным соседом”. С целью снятия напряжения в японско-российских международных отношениях, разделения сфер влияния на Дальнем Востоке и дальнейшей успешной реализации проекта “Желтороссия”, Санкт-Петербург 25 апреля

1898 г. заключил с Токио новое соглашение по Корее (Сборник договоров, 1906: 346-348; Сборник договоров, 1927: 130), согласно которому из Сеула отзывались российские финансовые и военные советники, а японский капитал получал возможность широкой промышленной и торговой экспансии в этом регионе. Этот документ также признавал нейтралитет и независимость корейского государства.

В 1898 г. в Китае началось восстание ихэтуаней (известное в историографии как “боксерское”), которое имело ярко выраженную антиколониальную направленность. Восставшие выступали против всего иностранного, разрушали железные дороги и телеграфные линии, убивали иностранцев и китайских христиан. Российская империя, а также западные государства, стремились воспользоваться подавлением “боксерского” восстания с целью укрепления своих позиций в Китае. Поводом для непосредственного вмешательства России в события, происходившие в Цинской империи были инциденты на российско-китайской границе, спровоцированные участниками освободительного движения, а также блокада ихэтуанями и правительственными войсками посольского квартала в Пекине (Самойлов, 2013: 61).

После восстания “боксеров” в 1900 г. у С. Витте был разговор на эту тему с военным министром А. Куропаткиным, который, “с сияющим видом” говорил: “Я с своей стороны этим результатом чрезвычайно доволен, потому что это нам даст повод захватить Манчжурию... Из Манчжурии надо сделать нечто вроде Бухары” (Попов, 1935: 50).

В июле 1900 г. участились нападения на Китайско-Восточную железную дорогу, которые осуществлялись восставшими и китайскими регулярными войсками. Это сопровождалось разрушениями железнодорожного пути и поселений строителей. В следствии чего, в августе-сентябре 1900 г. российские войска в количестве около 150 тыс. человек оккупировали Восточную Маньчжурию и жестко подавили восстание в этом регионе (Победоносцев, 2010: 170).

В начале сентября 1900 г. Санкт-Петербург получил просьбу Мукденского дзянь-дзюня (губернатора) о приостановке наступления российских войск. В составленном проекте ответной телеграммы российское внешнеполитическое ведомство предписывало разъяснить своим представителям дзянь-дзюню, что “ни о каких враждебных действиях России не может быть и речи”. Цитируемые слова были собственноручно зачеркнуты императором Николаем II, который сделал приписку: “Мы не можем остановиться на полпути. Манчжурия должна быть пройдена нашими войсками с севера на юг” (Попов, 1935: 50-51).

К концу сентября 1900 г. желание царя, а также большинства российских правящих кругов исполнилось и Манчжурия была полностью оккупирована войсками Российской империи, которая также приняла участие в интервенции восьми государств против Поднебесной. Главнокомандующий союзных войск немецкий фельдмаршал Альфред фон Вальдерзее еще не успел прибыть в Китай, а объединенный экспедиционный корпус под командованием российского генерала Н. Линевича 14 августа 1900 г. вошел в столицу Цинского государства (Самойлов, 2013: 61).

В результате этого 9 ноября 1900 г. Россия подписала соглашение с Мукденским губернатором, согласно которому ее войска приступили к непосредственной охране КВЖД. Кроме того, согласно этому документу китайским войскам запрещалось находиться в Маньчжурии до окончания строительства железной дороги. Однако и этого было мало Санкт-Петербургу для реализации своей захватнической политики в отношении Китая, поскольку он начал давить на китайское правительство, настаивая на заключении сепаратного договора по Маньчжурии (Победоносцев, 2010: 170).

Оккупация Российской империей Маньчжурии и реализация на ее территории проекта “Желтороссия” не устраивали другие ведущие государства того времени. В

феврале 1901 г. в Пекине состоялся совместный протест Японии, Великобритании и США против договора, который усиливал российское влияние в Маньчжурии (Победоносцев, 2010: 171).

В следствии этого, Россия фактически стала заложницей своего колониального проекта “Желтороссия” и в начале XX в. оказалась на Дальнем Востоке один на один в противостоянии с Японией и другими бывшими союзниками. Кроме того, китайские правящие круги и общество негативно воспринимали строительство КВЖД, чему способствовало боксерское восстание и его жестокое подавление российскими войсками.

Было также очевидно, что Япония стремится сделать Корею своим протекторатом и вернуть себе Ляодунский полуостров с Порт-Артуром. Именно поэтому Россия не могла вывести свои войска из Маньчжурии, чего от нее требовали Китай, Япония, Великобритания и США. Санкт-Петербург начал терять свое влияние на Дальнем Востоке и все более вероятной становилась русско-японская война.

7 сентября 1901 г. восемь государств, включая Россию, подписали с Цинской империей Заключительный протокол (Сборник договоров, 1906: 459-536), который окончательно закрепил полуколониальный статус Китая.

В это же время в Санкт-Петербурге начались российско-китайские переговоры по выводу войск России из Маньчжурии. Однако методы колониальной экспансии Российской империи в Поднебесной по-разному трактовались царем, министрами и ближайшим окружением Николая II. Наиболее осторожную позицию занимал министр иностранных дел в 1900-1906 гг. В. Ламздорф, который считал, что реализация колониального проекта России в Маньчжурии грозит войной на Дальнем Востоке (Молодяков, 2006: 154).

Позиция Николая II определялась стихийным желанием двигаться на восток, чтобы доминировать на Тихом океане (Рыбаченок, 1992: 310). В этой связи интересно мнение современника тех событий В. Обнинского, отмечавшего, что у императора остался “горький осадок и раздражение против Японии после покушения на него в Отсу религиозного фанатика, а полученная рана сказалась впоследствии на психическом здоровье императора” (Обнинский, 1992: 18-19).

В подтверждение агрессивной международной политики Российской империи на Дальнем Востоке необходимо привести фрагмент из мемуаров военного министра А. Куропаткина, который в беседе с министром финансов С. Витте сказал: “У нашего государя грандиозные в голове планы: взять для России Маньчжурию, идти к присоединению к России Кореи. Мечтает под свою державу взять и Тибет. Хочет взять Персию, захватить не только Босфор, но и Дарданеллы. Что мы, министры, по местным обстоятельствам задерживаем государя в осуществлении его мечтаний, но все разочаровываем; он все же думает, что он прав, что лучше нас понимает вопросы славы и пользы России. Поэтому каждый Безобразов, который поет в унисон, кажется государю более правильно понимающим его замыслы, чем мы, министры” (Куропаткин, 1923: 36).

Статс-секретарь А. Безобразов, объединивший вокруг себя “ястребов” во внешней политике, считал, что необходимо обойтись без “сложных и малоперспективных переговоров в Пекине”. Он был противником политики уступок, которая, по его мнению, в Азии всегда приносит только негативные результаты (Рыбаченок, 1992: 314).

Переговоры о выводе российских войск из Маньчжурии неоднократно прерывались, но известие о заключении англо-японского союза 30 января 1902 г. (Международные, 1973: 219) подтолкнуло обе стороны к компромиссу. Вследствие этого, 29 марта 1902 г. было подписано соглашение о Маньчжурии (Сборник договоров, 1906: 538-543; Сборник договоров, 1927: 154-156). Согласно этому документу Россия должна была вывести войска в три этапа в течение 18 месяцев.

Николай II был недоволен этой сделкой, а в его окружении усилились позиции сторонников жесткой линии. 24 сентября 1902 г. в Порт-Артур прибыл А. Безобразов, который высказался за усиление российского присутствия в Китае. Заручившись поддержкой министра внутренних дел В. Плеве и других чиновников, несмотря на противодействие сторонников выполнения этого договора (С. Витте, А. Куропаткин, В. Ламздорф), он добился прекращения вывода российских войск из Маньчжурии. Другим важным решением, принятым по инициативе А. Безобразова позже, было создание на Дальнем Востоке российского наместничества, наделенного широкими полномочиями (Самойлов, 2013: 63).

В апреле 1903 г. Поднебесной было сообщено о том, что российские войска будут окончательно выведены из Маньчжурии только при условии выполнения определенных гарантий, наиболее важными из которых были требования не отчуждать в пользу других государств возвращённых территорий и предоставить преимущественные права российским предпринимателям в Северном Китае. Руководство Цинской империи негативно отнеслось к этим условиям, считая, что российская сторона желает сорвать выполнение соглашения 1902 г. (Милежик, 2013).

Ответ российского посла в Пекине П. Лессара главе внешнеполитического ведомства Китая князю Цину на его требования о выполнении соглашения 1902 г. является яркой иллюстрацией захватнической сущности международной политики Российской империи в контексте реализации колониального проекта “Желтороссия”: “Мы завоевали Маньчжурию и настолько сильны, что можем её сохранить. Ни Китай, ни иностранцы не в состоянии нам в этом помешать... Государь Николай II пожелал и теперь ещё желает возвратить Китаю завоёванные провинции... это проявление милости. Россия вправе была ждать, что правительство богдохана это оценит и, со своей стороны, докажет готовность, в согласии с нами, работать для развития благосостояния края на пользу обоих государств...”. Император Николай II, ознакомившись с текстом этой телеграммы написал: “Вот это настоящий ответ достойный представителя России...” (Милежик, 2013).

2 мая 1903 г. Главный начальник Квантунской области адмирал Е. Алексеев, который был сторонником активной российской экспансии в Цинском государстве, получил телеграмму Николая II, в которой говорилось: “Имея в виду сосредоточить в Вашем лице, под моим непосредственным руководством, высшее и ответственное на Дальнем Востоке управление по всем ведомствам, поручаю Вам подготовиться к этой деятельности...” (Милежик, 2013).

Этим решением российский император фактически вывел дальневосточное направление международной политики России из-под контроля Министерства иностранных дел и поручил его военным, поскольку Е. Алексееву было также передано командование армией и флотом. Во внешнеполитическом контексте этот документ свидетельствовал о намерениях Российской империи закрепить в Маньчжурии всерьёз и надолго.

30 июля 1903 г. император Николай II подписал указ о создании Особого Его Императорского Величества наместничества Дальнего Востока (Милежик, 2013). Вследствие этих внешнеполитических решений Е. Алексеев становился непосредственным исполнителем всех замыслов Николая II в дальневосточном направлении, в том числе и в реализации экспансионистских планов России. Однако колониальный проект “Желтороссия”, целью которого было укрепление позиций Российской империи в Китае, захват Маньчжурии, а позже Монголии и Кореи, так и не был реализован в полном объеме.

В июле 1903 г. Япония предложила России начать переговоры по разграничению сфер интересов в Маньчжурии и Корее. Накануне совещания российских чиновников в

этом вопросе японский представитель С. Курино передал В. Ламздорфу проект соглашения, который предусматривал отказ Санкт-Петербурга от господствующего положения в Маньчжурии. Японский ультиматум заставил царя и его окружение пойти на уступки и на время отказаться от идеи присоединения Маньчжурии. Однако было уже поздно. 24 января 1904 г. Япония разорвала дипломатические отношения с Россией, после чего началась русско-японская война 1904-1905 гг.

В результате поражения в русско-японской войне 1904-1905 гг. согласно условиям Портсмутского мирного договора, который был подписан 23 августа 1905 г., Санкт-Петербург был вынужден уступить Японии права на Ляодунский полуостров с Порт-Артуром и Дальним (“Квантунскую область”), а также отдать южную ветку КВЖД – Южно-Маньчжурскую железную дорогу (ЮМЖД) (Сборник договоров, 1952: 337-344). Единственным портом, который остался в распоряжении КВЖД, был Владивосток. Между тем строительство дороги было полностью закончено. Общие затраты на строительство в 1898-1905 гг. составили 366 млн. руб. золотом.

Внутриполитический кризис и международные последствия войны с Японией заставили российское руководство отказаться от амбициозных планов на Дальнем Востоке, а также дальнейшей реализации проекта “Желтороссия” и направить главный вектор внешней политики на Запад.

В результате этого зимой 1907 г. было подписано российско-японскую конвенцию, согласно которой обе стороны признавали независимость и целостность Китая, а также принцип “равных возможностей” в торговой и промышленной деятельности всех стран на его территории (Сборник договоров, 1927: 168-170). В секретной части этого соглашения речь шла о распределении Северо-Восточного Китая на российскую (северную) и японскую (южную) “сферы специальных интересов” и установления точной демаркационной линии между ними. Япония также признавала наличие у России “особых интересов” во Внешней Монголии (Самойлов, 2013: 65).

В октябре-ноябре 1909 г. начались переговоры между Россией и Японией по согласованию действий в Маньчжурии, которые закончились 4 июля 1910 г. подписанием соглашения (Сборник, 1927: 176-177). Это соглашение было согласованным ответом обоих государств на выдвинутый государственным секретарем США Ф. Ноксом план “коммерческой нейтрализации” железных дорог в Северо-Восточном Китае и строительства железнодорожной линии, альтернативной КВЖД. Вместе с договоренностью о поддержке статус-кво в Маньчжурии, Российская и Японская империи обязались согласовывать свои действия в случае возникновения угрозы их интересам в этом районе Китая. Фактически предполагалось совместное противостояние внешнеполитическим планам США на Дальнем Востоке (Самойлов, 2013: 66).

В июле 1912 г. после начала Синьхайской революции и провозглашения Китайской республики, продолжая внешнеполитическую линию соглашений 1907 и 1910 гг. в Санкт-Петербурге было подписано секретную российско-японскую конвенцию о разграничении Монголии на российскую и японскую сферы влияния (Сборник договоров, 1927: 180).

Эти события свидетельствовали о том, что Япония после русско-японской войны постепенно вытесняла Россию с ее позиций в Северо-Восточном Китае, активно реализуя в 20-30-х годах XX в. в этом регионе собственный колониальный проект и создав в 1932 г. на его территории марионеточное государство Маньчжоу-Го, которое фактически было признано СССР в 1935 г. и получило от него во владение Китайско-Восточную железную дорогу.

Анализируя место и роль Китая в международных отношениях Российской империи в 90-х годах XIX – начале XX вв. в контексте реализации колониального проекта “Желтороссия” необходимо отметить, что методы и формы экспансионистской

политики России остаются неизменными на протяжении веков, независимо от того, в какой форме существует это государство (Российская империя – СССР – Российская Федерация), в отношении соседних с ним стран, хотя и имеет определенные особенности, однако позволяет нам выделить ее общие черты. Это вызывает особенный интерес в свете событий 2014-2017 гг. на Юге и Востоке Украины, связанных с реализацией Россией проекта “Новороссия”:

- 1) экономическая экспансия в страну, территорией которой предполагается завладеть;
- 2) идеологическое обоснование захватнических намерений (появление теорий “Желтороссии” в отношении Китая, а также “Новороссии” в отношении Украины);
- 3) подкуп местных чиновников с целью заключения выгодных для России международных соглашений и формирования в них пророссийской внешнеполитической ориентации;
- 4) негативное восприятие национально-освободительных (восстание “боксеров” в Китае) или революционных (Революции достоинства в Украине) движений;
- 5) военное вторжение в страну в момент ее внутреннего ослабления во время восстания (оккупация Северо-Восточного Китая – Маньчжурии) или революции (аннексия Крыма и оккупация части территорий Донецкой и Луганской областей Украины);
- 6) создание подконтрольных квазигосударственных образований на захваченных территориях.

Таким образом, Цинская империя в конце XIX – начале XX вв. была своеобразной “лабораторией”, где с учетом местной специфики и реалий отработывалась модель экспансионистского международного курса Российского государства, который в конце XX – начале XXI вв. трансформировался в “русский мир”, а также новые формы и методы неокOLONIALной гегемонии.

Литература:

- Витте, 1994 – Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. Т. 2. 1994. М., 575 с.
- Додонов, 2016 – Додонов Р.О. Жовторосія: з історії “закритих” імперських проєктів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uisgda.com/ua/zhovtorosya-z_stor_zakritih_mperskih_proektv.html.
- Дятлов, 2016 – Дятлов В.И. “Желтый вопрос” на дореволюционном Дальнем Востоке: эпитет “желтый” в оценке миграционной ситуации // Азиатская Россия: люди и структуры империи: Сб. Науч. Тр. Омск. 2016. С. 160-166.
- Желтороссия, 2016 – Желтороссия: как Россия “замахнулась” на Манчжурию и потеряла её [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian7.ru/post/zheltorossiya-kak-gossiya-zamakhnulas>.
- Игнатъев, 1989 – Игнатъев А.В. С.Ю. Витте – дипломат. М., 1989. 336 с.
- Кириченко, 2013 – Кириченко Е.Б. Николай II и российско-японские отношения в 1894-1904 гг. // Сумський історико-архівний журнал. 2013. № XXI. С. 54-64.
- Королев, 2002 – Королев А.Е. Московский договор 1896 г.: тайные страницы русско-китайских отношений // Метаморфозы истории. 2002. № 2. С. 55-93.
- Куропаткин, 1923 – Куропаткин А.Н. Дневник А.Н. Куропаткина. Нижний Новгород, 1923. 138 с.
- Левитов, 1905 – Левитов И. Желтороссия как буферная колония. (Доклад, читанный в общем собрании Общества для содействия русской промышленности и торговли 16 мая 1905 г.). СПб., 1905. 120 с.
- Международные, 1973 – Международные отношения на Дальнем Востоке. В 2 кн. [Отв. ред. Е.М. Жуков]. Кн. I. С конца XVI в. до 1917 г. М., 1973. 329 с.
- Милежик, 2013 – Милежик А.В. Геополитические интересы России на Дальнем Востоке в начале XX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.apicenter.org/archives/2375>.
- Молодяков, 2006 – Молодяков В.Э. Россия и Япония: рельсы гудят: Железнодорожный узел российско-японских отношений (1891-1945). М., 2006. 447 с.
- Обнинский, 1992 – Обнинский В.П. Последний самодержец. Очерк жизни и царствования императора России Николая II. М., 1992. 288 с.
- Победоносцев, 2010 – Победоносцев Ю.П. Гибель империи. Тайные страницы большой геополитики (1830-1918 гг.). М., 2010. 415 с.
- Попов, 1935 – Попов А. Дальневосточная политика царизма в 1894-1901 годах // Историк-марксист. 1935. № 11 (051). С. 38-57.
- Попов, Димант, 1932 – Попов А.Л., Димант С.С. Первые шаги русского империализма на Дальнем Востоке (1888-1903 гг.) // Красный Архив. 1932. № 3 (52). С. 34-124.

- Романов, 1924 – Романов Б.А. “Лихунчангский фонд” (из истории русской империалистической политики на Дальнем Востоке) // *Борьба классов*. 1924. № 1-2. С. 77-126.
- Романов, 1928 – Романов Б.А. Россия в Манчжурии (1892-1906). Очерки по истории внешней политики самодержавия в эпоху империализма. Л., 1928. 608 с.
- Рыбаченок, 1992 – Рыбаченок И.С. Николай Романов и Ко. Путь к катастрофе // *Российская дипломатия в портретах*. М., 1992. С. 299-318.
- Рыбаченок, 2012 – Рыбаченок И.С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX-XX вв.: Цели, задачи и методы. М., 2012. 582 с.
- Самойлов, 2008 – Самойлов Н.А. Российские планы организации управления городом Дальний на рубеже XIX и XX вв. // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. 2008. Вып. 4. Ч. 1. С. 144-150.
- Самойлов, 2013 – Самойлов Н.А. От баланса к колониализму. Российско-китайские отношения от их зарождения до 1917 г. // *Россия и Китай: четыре века взаимодействия. История, современное состояние и перспективы развития российско-китайских отношений*. М., 2013. С. 15-118.
- Сборник договоров, 1906 – Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока 1895-1905 г. СПб., 1906. 762 с.
- Сборник договоров, 1927 – Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842-1925). [Сост. Э.Д. Гримм]. М., 1927. 219 с.
- Сборник договоров, 1952 – Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. [Под ред. Е.А. Адамова]. М., 1952. 644 с.
- Старовойтова, 2012 – Старовойтова Е.О. 1881-1905 годы в истории российско-китайских отношений // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 13. Востоковедение. Африканистика. 2012. № 2. С. 10-17.
- Эхтиари Чароймаги, 2013 – Эхтиари Чароймаги М.А. Русско-английское противостояние на Дальнем Востоке в конце XIX в. // *Вестник РУДН*. Серия “История России”. 2013. № 3. С. 91-97.
- Эхтиари Чароймаги, 2014 – Эхтиари Чароймаги М.А. Роль Маньчжурии в российской политике на Дальнем Востоке в конце XIX в. // *Власть*. 2014. № 10. С. 166-169.
- Anglo-American, 1984 – Anglo-American and Chinese Diplomatic Materials Relating to Korea (1887-1897). [Ed. by Park Il-Keun]. Pusan, 1984. 1388 p.
- Beresford, 1899 – Beresford L.C. The Break-up of China with an account of its Present Commerce, Currency, Waterways, Armies, Railways, Politics and Future Prospects. L.; N.-Y., 1899. 509 p.
- Hackett, 1971 – Hackett R.F. Yamagata Aritomo in the Rise of Modern Japan, 1838-1922. Cambridge, 1971. 377 p.
- Joseph, 1928. – Joseph Ph. Foreign diplomacy in China, 1894-1900: a study in political and economic relations with China. L., 1928. 458 p.

References:

- Vitte, 1994 – Vitte S. Yu. Vospominaniya [Memories]: v 3 t. T. 2. 1994. M., 575 p. [in Russian].
- Dodonov, 2016 – Dodonov R.O. Zhovtorosija: z istorii “zakrytyh” impers’kyh proektiv [Zheltorossiya from history of “closed” Empire projects]. – URL: https://uisgda.com/ua/zhovtorosya-z_stor_zakritih_imperskih_proektiv.html [in Ukraine].
- Dyatlov, 2016 – Dyatlov V.I. “Zheltyi vopros” na dorevolyutsionnom Dal’nem Vostoke: epiteta “zheltyi” v otsenke migratsionnoi situatsii [“The Yellow Question” in the pre-revolutionary Far East: the epithet “yellow” in the assessment of the migration situation]. *Aziatskaya Rossiya: lyudi i struktury imperii: Sb. Nauch. Tr. Omsk*. 2016, pp. 160-166 [in Russian].
- Zheltorossiya, 2016 – Zheltorossiya: kak Rossiya “zamaxnulas” na Manchzhurii i poteryala ee [Zheltorossiya: how Russia “swung” to Manchuria and lost it]. – URL: <http://russian7.ru/post/zheltorossiya-kak-rossiya-zamaxnulas> [in Russian].
- Ignat’ev, 1989 – Ignat’ev A.B. S. Yu. Vitte – diplomat. [S.U. Vitte is a diplomat]. M., 1989. 336 p. [in Russian].
- Kirichenko, 2013 – Kirichenko E.B. Nikolai II i rossiisko-yaponskie otnosheniya v 1894-1904 gg. [Nicholas II and Russian-Japanese relations in 1894-1904]. *Sums’kyj istoryko-arhivnyj zhurnal*. 2013. № XXI, pp. 54-64 [in Russian].
- Korolev, 2002 – Korolev A.E. Moskovskii dogovor 1896 g.: tainye stranitsy russko-kitaiskikh otnoshenii [Moscow Treaty of 1896: secret pages of Russian-Chinese relations]. *Metamorfozy istorii*. 2002. № 2, pp. 55-93 [in Russian].
- Kuropatkin, 1923 – Kuropatkin A.N. Dnevnik A.N. Kuropatkina. [The diary of A.N. Kuropatkin]. Nizhnii Novgorod, 1923. 138 p. [in Russian].
- Levitov, 1905 – Levitov I. Zheltorossiya kak bufernaya koloniya. (Doklad, chitannyi v obshchem sobranii Obshchestva dlya sodeistviya russkoi promyshlennosti i trgovli 16 maya 1905 g.). [Zheltorossiya as a buffer colony. (A report was read in the general meeting of the Society to promote Russian industry and trade on May 16, 1905)]. SPb., 1905. 120 p. [in Russian].
- Mezhdunarodnye, 1973 – Mezhdunarodnye otnosheniya na Dal’nem Vostoke. [International relations in the Far East]. V 2 kn. [Otv. red. E.M. Zhukov]. Kn. I. S kontsa XVI v. do 1917 g. M., 1973. 329 p. [in Russian].

- Milezhik, 2013 – Milezhik A.V. Geopoliticheskie interesy Rossii na Dal'nem Vostoke v nachale XX v. [Geopolitical interests of Russia in the Far East at the beginning of the 20th century]. – URL: <http://ru.apircenter.org/archives/2375> [in Russian].
- Molodyakov, 2006 – Molodyakov V.E. Rossiya i Yaponiya: rel'sy gudyat: Zheleznodorozhnyi uzel rossiisko-yaponskikh otnoshenii (1891-1945). [Russia and Japan: the rails are buzzing: The railway junction of Russian-Japanese relations (1891-1945)]. M., 2006. 447 p. [in Russian].
- Obninskii, 1992 – Obninskii V.P. Poslednii samoderzhets. Ocherk zhizni i tsarstvovaniya imperatora Rossii Nikolaya II. [The last autocrat. Essay on the life and reign of Emperor Nicholas II of Russia]. M., 1992. 288 p. [in Russian].
- Pobedonostsev, 2010 – Pobedonostsev Yu.P. Gibel' imperii. Tainye stranitsy bol'shoi geopolitiki (1830-1918 gg.). [The death of the empire. Secret pages of great geopolitics (1830-1918)]. M., 2010. 415 p. [in Russian].
- Popov, 1935 – Popov A. Dal'nevostochnaya politika tsarizma v 1894-1901 godakh. [Far Eastern policy of tsarism in 1894-1901]. Istorik-marksist. 1935. № 11 (051), pp. 38-57 [in Russian].
- Popov, Dimant, 1932 – Popov A.L., Dimant S.S. Pervye shagi russkogo imperializma na Dal'nem Vostoke (1888-1903 gg.). [The First Steps of Russian Imperialism in the Far East (1888-1903)]. Krasnyi Arkhiv. 1932. № 3 (52), pp. 34-124 [in Russian].
- Romanov, 1924 – Romanov B.A. "Likhunchangskii fond" (iz istorii russkoi imperialisticheskoi politiki na Dal'nem Vostoke). ["The Lihunchang Foundation" (from the history of Russian imperialist policy in the Far East)]. Bor'ba klassov. 1924. № 1-2, pp. 77-126 [in Russian].
- Romanov, 1928 – Romanov B.A. Rossiya v Manchzhurii (1892-1906). Ocherki po istorii vneshnei politiki samoderzhaviya v epokhu imperializma. [Russia in Manchuria (1892-1906). Essays on the history of the foreign policy of the autocracy in the era of imperialism]. L., 1928. 608 p. [in Russian].
- Rybachenok, 1992 – Rybachenok I.S. Nikolai Romanov i Ko. Put' k katastrofe. [Nikolay Romanov and Co. The path to disaster]. Rossiiskaya diplomatiya v portretakh. M., 1992, pp. 299-318 [in Russian].
- Rybachenok, 2012 – Rybachenok I.S. Zakat velikoi derzhavy. Vneshnyaya politika Rossii na rubezhe XIX-XX vv.: Tseli, zadachi i metody. [Sunset great state. Foreign policy of Russia at the turn of the XIX-XX centuries: Goals, tasks and methods]. M., 2012. 582 p. [in Russian].
- Samoilov, 2008 – Samoilov N.A. Rossiiskie plany organizatsii upravleniya gorodom Dal'nii na rubezhe XIX i XX vv. [Russian plans to organize the administration of the city Dalny at the turn of the 19th and 20th centuries]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 2. Istoriya. 2008. Vyp. 4. Ch. 1, pp. 144-150 [in Russian].
- Samoilov, 2013 – Samoilov N.A. Ot balansa k kolonializmu. Rossiisko-kitaiskie otnosheniya ot ikh zarozhdeniya do 1917 g. [From balance to colonialism. Russian-Chinese relations from their inception to 1917]. Rossiya i Kitai: chetyre veka vzaimodeistviya. Istoriya, sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya rossiisko-kitaiskikh otnoshenii. M., 2013, pp. 15-118 [in Russian].
- Sbornik dogovorov, 1906 – Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka 1895-1905 g. [Collection of treaties and diplomatic documents on the affairs of the Far East 1895-1905]. SPb., 1906. 762 p. [in Russian].
- Sbornik dogovorov, 1927 – Sbornik dogovorov i drugih dokumentov po istorii mezhdunarodnykh otnoshenii na Dal'nem Vostoke (1842-1925). [Collection of treaties and other documents on the history of international relations in the Far East (1842-1925)]. [Sost. E.D. Grimm]. M., 1927. 219 p. [in Russian].
- Sbornik dogovorov, 1952 – Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856-1917. [Pod red. E.A. Adamova]. [Collection of treaties of Russia with other states. 1856-1917]. M., 1952. 644 p. [in Russian].
- Starovoitova, 2012 – Starovoitova E.O. 1881-1905 gody v istorii rossiisko-kitaiskikh otnoshenii [1881-1905 in the history of Russian-Chinese relations]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 13. Vostokovedenie. Afrikanistika. 2012. № 2, pp. 10-17 [in Russian].
- Ekhtiari Charoimagi, 2013 – Ekhtiari Charoimagi M.A. Russko-angliiskoe protivostoyanie na Dal'nem Vostoke v kontse XIX v. [Russian-English confrontation in the Far East at the end of the XIX century]. Vestnik RUDN. Seriya "Istoriya Rossii". 2013. № 3, pp. 91-97 [in Russian].
- Ekhtiari Charoimagi, 2014 – Ekhtiari Charoimagi M.A. Rol' Man'chzhurii v rossiiskoi politike na Dal'nem Vostoke v kontse XIX v. [The role of Manchuria in Russian politics in the Far East at the end of the XIX century]. Vlast'. 2014. № 10, pp. 166-169 [in Russian].
- Anglo-American, 1984 – Anglo-American and Chinese Diplomatic Materials Relating to Korea (1887-1897). [Ed. by Park Il-Keun]. Pusan, 1984. 1388 p. [in English].
- Beresford, 1899 – Beresford L.C. The Break-up of China with an account of its Present Commerce, Currency, Waterways, Armies, Railways, Politics and Future Prospects. L.; N.-Y., 1899. 509 p. [in English].
- Hackett, 1971 – Hackett R.F. Yamagata Aritomo in the Rise of Modern Japan, 1838-1922. Cambridge, 1971. 377 p. [in English].
- Joseph, 1928. – Joseph Ph. Foreign diplomacy in China, 1894-1900: a study in political and economic relations with China. L., 1928. 458 p. [in English].

UDC 94(477)

MICHAL ŠMIGEL¹, VYACHESLAV I. MENKOVSKIY²¹Matej Bel University, PhD (History), Associate Professor (Slovakia)²Belarusian State University, Dr (History), Professor (Belarus)

REFUGEES FROM EASTERN EUROPE IN CZECHOSLOVAKIA AFTER THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *As a result of complex internal politics situation in the Russian empire – the World War, the February Revolution and the fall of monarchy were spreading – hundred thousands of inhabitants decided to leave the country. “The Russian emigration of the whole stage” or “The White emigration” (1917-1922) during the Civil war years has changed into a mass issue. Part of the refugees were headed east – to Manchuria and China, however, most of them preferred Europe, USA etc. For most countries of western and central Europe struggling with economic problems and social impact of the WWI, refugees – emigrants from Russia have become a burden that complicated to find a solution to own social-political and economic issues. At the time when the emigration wave from Russia affected several countries to a big extent, young Czechoslovak republic offered a different approach. The Czechoslovak government adopted a specific stance on a relation to “Russian” refugees – it started a goal-directed regulation of their influx in a effort to concentrate the best cultural powers in the country. In Czechoslovakia, probably the best conditions for emigration were created in a short time and a state plan of a huge financial aid for refugees called “Russian helping action” (1921-1937) was approved. Thanks to important material aid from Czechoslovak government and a moral support of political and social structures of Czechoslovakia, tens of Russian, Ukrainian and Belarusian institutions and organisations of culture-educational character were established in the country. Their purpose was to create spiritual and material values and secure spiritual and material needs of emigrants. Czechoslovak government viewed the “Russian” emigration as a factor of political and cultural life, taking traditional russophile moods of a big part of Czech and Slovak society and particular economic interests into consideration.*

Keywords: *Russian, Ukrainian and Belarusian refugees – emigrants, “White emigration”, Russian prisoners-of-war, repatriation, Czechoslovak “Russian Assistance Program”, Russian Empire, Czechoslovakia in the years 1920-1930.*

ШМІГЕЛЬ М.¹, МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І.²¹Університет Матея Бела, кандидат історичних наук, доцент (Словацька Республіка)²Білоруський державний університет, доктор історичних наук, професор (Білорусь)

БІЖЕНЦІ ІЗ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *У зв'язку з загрозливою ситуацією у Російській імперії – по мірі розгорання пожежі світової війни, Лютневої революції й падіння монархії – державу стали залишати сотні тисяч громадян. Виникла так звана “Російська еміграція першої хвилі” або “Біла еміграція” (1917-1922 рр.), яка у роки громадянської війни набула великого розмаху. Частина біженців направилися на схід – у Маньчжурію та Китай, але основна маса попрямувала на захід – у Європу, США тощо. Для більшості країн Західної та Центральної Європи, що зіткнулися з економічними труднощами і соціальними наслідками Першої світової війни, біженці – емігранти з Росії були тягарем, що заважав вирішенню власних громадсько-політичних та економічних питань. У той час, коли хвиля еміграції з Росії торкнулася багатьох країн стихійно, молода Чехословацька республіка запропонувала інший вихід. Уряд країни зайняв особливу позицію у відношенні до “російських” біженців – почав цілеспрямовано регулювати їхній приток для того, щоб*

зосередити у державі кращі культурні сили. У Чехословаччині у короткі терміни були створені найбільш сприятливі умови для еміграції і утвердилася державна програма масштабної допомоги біженцям “Програма допомоги росіянам” (1921-1937 рр). Завдяки значній матеріальній допомозі чехословацького уряду і моральній підтримці чехословацьких політичних і громадських кіл, у країні були засновані десятки російських, українських і білоруських установ і організацій, які за своїм змістом носили культурно-просвітницький характер, а їхнім завданням було створення духовних і матеріальних цінностей й задоволення духовно-матеріальних потреб емігрантів. Уряд Чехословаччини розглядав “російську” еміграцію як фактор політичного і культурного життя, беручи до уваги традиційні русофільські настрої значної частини чеської та словацької громадськості, а також конкретні економічні інтереси.

Ключові слова: російські, українські і білоруські біженці – емігранти, “Біла еміграція”, російські військовополонені, репатріація, “Російська акція допомоги” в Чехословаччині, Російська імперія, Чехословаччина в 1920-1930-х роках.

ШМИГЕЛЬ М.¹, МЕНЬКОВСКИЙ В.И.²

¹Університет Матея Бела, кандидат исторических наук, доцент (Словакия)

²Белорусский государственный университет, доктор исторических наук, профессор (Беларусь)

БЕЖЕНЦЫ ИЗ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ЧЕХОСЛОВАКИИ ПОСЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В связи с угрожающей внутривосточной ситуацией в Российской империи – в меру разгорания пожара мировой войны, Февральской революции и падения монархии – страну начали покидать сотни тысяч граждан. Возникла так называемая “Русская эмиграция первой волны” или “Белая эмиграция” (1917-1922 гг.), которая в годы гражданской войны приобрела огромный размах, а в дальнейшем приняла массовый характер. Часть беженцев направилась на восток – в Маньчжурию и Китай, но основная масса последовала на запад – в Европу, США и т.д. Для большинства стран Западной и Центральной Европы, столкнувшихся с экономическими трудностями и социальными последствиями Первой мировой войны, беженцы – эмигранты из России были бременем, которое затрудняло решение собственных общественно-политических и экономических вопросов. В то время, как волна эмиграции из России коснулась многих стран стихийно, молодая Чехословацкая республика все таки предлагала другой подход. Правительство страны заняло особую позицию по отношению к “русским” беженцам – начало целенаправленно регулировать их приток для того, чтобы сосредоточить в государстве лучшие культурные силы. В Чехословакии в сжатые сроки были созданы наиболее благоприятные условия для эмигрантов и утвердилась государственная программа масштабной помощи беженцам из России под названием “Программа помощи русским” (1921-1937 гг.). Благодаря значительной материальной помощи чехословацкого правительства и моральной поддержке чехословацких политических и общественных кругов, в стране были основаны десятки русских, украинских и белорусских учреждений и организаций, которые, по своей сути, носили культурно-просветительский характер, а их задачей было создание духовных и материальных ценностей и удовлетворение духовно-материальных потребностей эмигрантов. Правительство Чехословакии рассматривало “русскую” эмиграцию как фактор политической и культурной жизни, принимая во внимание традиционные русофильские настроения значительной части чешской и словацкой общественности, а также конкретные экономические интересы.

Ключевые слова: русские, украинские и белорусские беженцы – эмигранты, “Белая эмиграция”, русские военнопленные, репатриация, чехословацкая “Программа помощи русским”, Российская империя, Чехословакия в 1920-1930-е годы.

В 20-х годах XX в. в недавно появившейся Чехословакии осуществлялась одна из наиболее крупномасштабных в своем роде гуманитарных программ в истории чехословацкого государства и Европы того времени. Это была помощь тысячам так называемых русских эмигрантов – беженцам, которые в результате Первой мировой войны, революционных событий 1917 г. и изменения политической системы в России – установления большевистского режима и диктатуры пролетариата – а также германской и польской оккупации западной части бывшей империи и в последствие Гражданской войны были вынуждены покинуть свою страну и искать спасения в демократической Европе. Чехословацкая программа помощи “русским” беженцам – эмигрантам¹ основывалась не только на принципах гуманизма, братства, но, в первую очередь, на славянском единстве и принадлежности к центральноевропейскому и восточноевропейскому пространству.

Когда в XIX и в начале XX вв. эмиграция из Российской империи имела преимущественно экономический или религиозный характер, то по мере разгорания пожара мировой войны первостепенными становятся причины политические. Первые эмигранты появились сразу после вступления России в войну, Февральская революция и падение монархии углубили этот процесс (Серрапионова, 1995: 15). В связи с угрожающей внутривластной ситуацией в России страну начали покидать сотни тысяч граждан. Возникла так называемая “Русская эмиграция первой волны” или “Белая эмиграция” (1917-1922 гг.), которая в годы гражданской войны приобрела огромный размах, а в дальнейшем приняла массовый характер. Причины этого в основном были одни и те же. Это было несогласие с победой и властью большевиков, с новым общественным порядком (в первые дни они встретили мощную внутреннюю оппозицию, которая после создания воинских частей Белой гвардии приступила к военным действиям), а также страх насилия в годы гражданской войны, а после нее – страх последующих репрессий.

Уже после Февральской революции и отречения императора Николая II от престола, некоторые “русские” – прежде всего, семьи аристократов, приближенных ко двору – стали покидать родину, чтобы переждать “смутное время” за рубежом. После прихода к власти большевиков в октябре 1917 г. масштаб эмиграции значительно увеличился (Бурега). Родину покидали политики, бывшие государственные деятели, предприниматели, интеллигенция. За границей осталась часть “русских” экспедиционных корпусов, военнопленные и интернированные, не пожелавшие возвращаться в Советскую Россию (Серрапионова, 1995: 16). Постоянно растущее число граждан покидало страну в различных направлениях и с отступающими армиями интервентов. Самая большая волна беженцев последовала за немецкими войсками, эвакуировавшимися с территории Украины и Белоруси на исходе 1918 г. Многие бежали в Китай из Поволжья и Сибири после поражения и раздела армии Колчака в 1918-1919 гг. Некоторые были вынуждены покинуть Одессу вслед за французским флотом в 1919 г. Пик исхода русских и представителей других народов бывшей Российской империи пришелся на 1920 г. – в феврале в связи с уходом из Северной области России англо-американских войск и по эвакуации частей Деникина из Новороссийска; в ноябре по падении последнего оплота белогвардейцев – Крыма и эвакуации остатков армии Врангеля вместе с гражданскими лицами в Турцию и Грецию (Сладек, 1993 28). В последующие годы количество эмигрирующих зависело от внутривластных шагов Советской России, а затем Советского Союза (за пределы страны были принудительно высланы многие инакомыслящие граждане).

Часть беженцев направилась на восток – в Маньчжурию и Китай, но основная масса последовала на запад – в Прибалтику, Финляндию, Польшу, Турцию, Чехословакию, Болгарию, Королевство СХС, Германию, Австрию, Францию, США и т.д. Основными

европейскими центрами, в которых в 20-30-х годах обосновались “русские” эмигранты, были Константинополь, Вена, Варшава, Белград, София, Париж, Берлин и Прага.

Общая численность “первой волны” оценивается по-разному. В 1924 г. великий князь Николай Николаевич заявил в Париже, что русская эмиграция по всем странам насчитывает около 3 млн. человек. По данным, собранным верховным комиссаром по делам беженцев при Лиге Наций Ф. Нансеном, в 1926 г. только в 11 странах Европы и Азии проживало свыше 1 миллиона 131 тысячи человек, эмигрировавших из России (Серрапионова, 1995: 19). В современной литературе общая численность русских покинувших Россию в 1918-1922 гг. оценивается в 1,5-2 миллиона человек (около четверти из них принадлежали к Белым армиям, ушедшим в эмиграцию в разное время с разных фронтов) (Ионцев и др., 2001).

К этому количеству необходимо добавить русские меньшинства, которые еще перед большевистским переворотом обосновались в соседних странах Балтии, Польше, Румынии, Финляндии, а также в Маньчжурии, США, Канаде и Западной Европе. Таким образом, после 1917 г. за пределами Советской России оказалось около 10 млн. русских, не считая представителей других народов бывшей Российской империи (Harbusovb, 1999: 9). По некоторым источникам, в 1930-х годах в европейских странах только украинцев насчитывалось около 600 000 человек.

В социальном отношении “русская” эмиграция не была однородной – состояла из представителей всех социальных слоев старого общества. Среди них, кроме открытых и активных врагов большевистской власти, командиров и солдат Белой армии, казаков, военных специалистов и служащих русской, украинской и белорусской администрации (речь идет в основном о высокообразованных людях) и широкого спектра членов различных политических партий, находилось и значительное количество ученых, сотрудников университетов, инженеров, врачей, священнослужителей, литераторов, музыкантов и других представителей интеллигенции и культурно-интеллектуального потенциала. Значительную долю также составляли простые “русские” люди, в основном, крестьяне. Общим для всех беженцев являлось ожидание скорого возвращения (тогда, в начале 1920-х годов, никто не знал, как долго продержатся у власти большевики). Эта вера была столь велика, что вызывала в пестрой эмигрантской массе сильное сопротивление дальнейшим попыткам ассимиляции (Сладек, 1993: 28).

Осознавая этот факт, советская большевистская власть объявила политическую амнистию для всех беженцев – эмигрантов из России и последующую программу по репатриации. Поскольку эта форма возвращения в целом была безуспешной², большевистское руководство пошло на крайние меры. Декретом от 15 декабря 1921 г. оно лишило гражданства всех беженцев, а также тех, которые проигнорировали призыв возвратиться на родину, не обратились в советские консульства и не подали заявления о выдаче советского паспорта до 1 июня 1922 г. (Stbótnn obianstvñ ИССР, 1963: 129; Harbusovb, 1999: 10). В результате этих действий “русские” эмигранты оказались не только людьми без родины, но фактически лицами вне закона, у них не было действительных документов, а без документов им оставалось только уповать на милость отдельных стран мира.

Следует подчеркнуть, что положение беженцев из России зависело от их страны пребывания. Однако в целом вопрос о юридическом положении так называемых русских эмигрантов не был решен, несмотря на очевидные попытки Лиги наций улучшить положение русской эмиграции введением так называемых паспортов Нансена³ или принятием международного соглашения о правах и защите эмигрантов из России. Можно констатировать, что вопрос о юридическом положении “русских” эмигрантов юридически и фактически остался нерешенным до 1945 г. (Бочарова, 2002).

Для большинства стран Западной и Центральной Европы, столкнувшихся с экономическими трудностями и социальными последствиями Первой мировой войны, эмигранты из России были бременем (или становились дополнительным фактором дестабилизации внутреннего положения), которое затрудняло решение собственных общественно-политических и экономических вопросов. После обострения проблемы эмиграции правительства европейских государств начали принимать конкретные меры по его решению, как правило, предлагая беженцам два выхода: либо возвращение в Советскую Россию (репатриацию), либо безоговорочное принятие гражданства страны пребывания (что, однако, в эмигрантской среде воспринималось как попытка ассимиляции). Ни первое, ни второе решения не были приемлемыми для беженцев и вызвали среди них бурю негодования.

* * *

Аналогичной была ситуация в Чехословацкой республике (ЧСР), которая имела огромные социально-экономические и внутривластные проблемы консолидации молодого государства и тоже боролась с трудностями репатриации “русских” военнопленных, унаследованных от Австро-Венгерской империи, но все-таки предлагала другой подход. В марте 1918 г. – к моменту подписания Брестского мира – на территории Австро-Венгрии находилось около 900 тыс. – 1,2 млн. “русских” военнопленных. Из них к концу войны были репатрированы только 60 тыс. человек (Záckovb, 2013: 19, 135). Остальные очутились в странах, возникших на развалинах Австро-Венгерской империи. Общий хаос, который воцарился после крушения монархии, акцию репатриации военнопленных усложнил.

На территории Чехословакии были расположены в основном русские военнопленные, которые оказались на попечении Министерства национальной обороны ЧСР и были постепенно транспортированы обратно на родину. Однако их транспортировка проходила очень сложно. Коммуникации были во многих местах разрушены, большинство вагонов и локомотивов повреждено, проявлялся недостаток топлива, бензина и угля. Репатриационные пути преградили боевые действия, вспыхнувшие после распада Российской и Австро-Венгерской империй (Encyklopedie). Не все транспорты из-за ситуации того времени в регионе прибыли к месту назначения. Случалось, что некоторые из военнопленных вернулись и хотели в ЧСР остаться, “пока ситуация в России не успокоится”.

Репатриация всех бывших “русских” военнопленных, независимо от их национальности (охотные к отъезду в отчизну), была планирована до конца 1919 г. (Záckovb, 2013: 137-138). Тем не менее, в конце февраля 1920 г. в ЧСР оставалось 7,5 тыс. русских военнопленных и более 5,1 тыс. интернированных украинцев, размещённых в отдельных лагерях и казармах (Терезин, Йосефов, Границе на Мораве, Хоцень, Прага, Немецке Яблоннэ). Министерства обороны и внутренних дел ЧСР жаловались, что их ряды пополняли бывшие военнопленные русской армии из других стран (в основном из Германии), нелегально истекающие в Чехословакию (Zasedbnh Nbrodnhho shrombhdmnh neskoslovenskjhho).

Между тем с 1919 г. начали в Чехословакии появляться “русские” беженцы. Сначала это были выходцы из Западной Украины и Западной Беларуси, а также из европейской части России и из Прибалтики. Вместе с чехословацкими легионерами в 1920-1921 гг. прибыли эмигранты из Сибири и Дальнего Востока (Буча, 2010). Активнее стали прибывать на рубеже 1920-1921 годов после эвакуации из Новороссийска и Крыма армии Врангеля. К тому же общественные деятели из числа беженцев обратились к чехословацкому правительству с просьбой предоставить нескольким тысячам “русских” эмигрантов возможность переселиться в ЧСР (Бурега). Значительная часть эмигрантов прибывала в страну нелегально.

В этой ситуации правительство Чехословакии заняло особую позицию по отношению к “русским” беженцам, решая ее в соответствии со своими внешнеполитическими приоритетами. Инициатором решения этой проблемы был чехословацкий президент Т.Г. Масарик, который вместе со своим окружением исходил из того, что репатриацию, а также ассимиляцию (денационализацию) большинство эмигрантов не приемлет. Поэтому президент предложил третий путь, который бы их защитил от вышеупомянутой депортации или ассимиляции. Коренное отличие положения эмигрантов из бывшей Российской империи в ЧСР по сравнению с положением эмигрантов в других странах состояло в том, что чехословацкое правительство начало целенаправленно регулировать их приток для того, чтобы сосредоточить в государстве лучшие культурные силы, которые после ожидаемого скорого падения большевистской власти подготовили бы новую интеллигенцию для будущей демократической России (Vidtanskyj, 1992: 372). Именно путь решения вопроса эмиграции в ЧСР в 1920-х годах и главная цель, которую преследовали инициаторы нового подхода к беженцам из России, значительно повысили авторитет Чехословакии в глазах всей Европы и стали для правительств других государств стимулом к пересмотру существующих взглядов на вопрос эмиграции (Vidtanskyj, 1997: 429).

В отличие от остальных государств Западной и Центральной Европы, в Чехословакии в сжатые сроки были созданы наиболее благоприятные условия для эмиграции из России. Правительство ЧСР рассматривало “русскую” эмиграцию как фактор политической и культурной жизни, принимая во внимание традиционные русофильские настроения значительной части чешской и словацкой общественности, а также конкретные экономические интересы (Vidtanskyj, 1992: 371). Официальные круги ЧСР пропагандировали свой подход и объясняли причины оказания помощи беженцам из России, которые, согласно их высказываниям, основывались на трех принципах: на идеях гуманизма, славянского единства и благодарности тысячам неизвестных “русских” героев, сражавшихся и павших в мировой войне за общие цели (*Ieskoslovenskb pomoc*, 1924: 3). Не последнюю роль сыграли политические интересы и мотивация (гуманитарная помощь как выгодное помещение политического капитала).

На заседании, состоявшемся 28 июня 1921 г., чехословацкое правительство утвердило государственную программу масштабной помощи беженцам из России под названием “Программа помощи русским”⁴ (чеш. – *Ruskb pomocnб akce*) (Harbusovб, 1999: 20). Конкретный план помощи был представлен МИД ЧСР Кабинету министров в ноябре 1921 г. Шефом “русской акции” стал уполномоченный представитель министра иностранных дел Э. Бенеша В. Гирса. Парламентскую комиссию, которая контролировала осуществление программы, возглавил А. Гайн (Буча, 2010).

Первоначально “Программа помощи русским” развивалась в двух направлениях. Первое концентрировалось на оказании помощи голодающим в России (Поволжье) и в Украине (1921-1922 гг.), второе – на решении проблемы беженцев, находящихся в Чехословакии. В основу второго направления были положены следующие принципы: военные формирования бывшей Российской империи не допускаются на территорию ЧСР, эмигранты должны оставить политическую деятельность, помощь должна оказываться на основе единой государственной программы, акция должна создать условия для нахождения эмигрантами средств к существованию.

С января 1922 г. в Советскую Россию и Украину были отправлены транспорты с лекарствами и продуктами (в целом на помощь голодающим было потрачено 13 млн. крон). Но в середине 1922 г. советскими властями была запрещена иностранная благотворительная деятельность в стране. Местные общественные организации были закрыты, а их сотрудники обвинены в контрреволюции. С этого времени под

“Программой помощи русским” подразумевались лишь действия по поддержке “русских” эмигрантов на территории Чехословакии (Сладек, 1993: 31-33). В этом плане предусматривалась не только гуманитарная, но и материальная помощь эмигрантам, а также создавалась продуманная система для создания условий, которые бы позволили эмигрантам жить в ЧСР и работать в области науки, техники, экономики, культуры и искусства.

“Программа помощи русским” имела ясные контуры ориентации. Она была направлена, во-первых, на поддержку демократических сил в среде эмиграции. Особенно благоприятными в Чехословакии были условия для эмигрантов-эсеров, движение которых считалось правительственными кругами республики наиболее перспективным. Во-вторых, акция была нацелена на поддержку академической, учебной, педагогической и исследовательской деятельности. Не случайно в то время говорилось о “русском Оксфорде” в Праге. В-третьих, акция была многонациональной – наряду с русской эмиграцией поддерживалась и эмиграция украинская, казацкая, белорусская, кавказская. В-четвертых, данная программа помощи была социально однородной. Она не ориентировалась на аристократию или предпринимательские круги, а опиралась преимущественно на интеллигенцию и сельский элемент (Савицкий, 2008; Буча, 2010).

Особая делегация правительства ЧСР была в 1921 г. отправлена в Константинополь с целью набрать первую группу эмигрантов в беженецких лагерях. Около 4 тыс. беженцев, в основном казаков, были приглашены в Чехословакию в качестве сельскохозяйственных работников. В константинопольских лагерях были набраны около 1 тыс. недоучившихся студентов (к тому времени в ЧСР уже находилось около 300 русских и 800 украинских учащихся). В последствии были приглашены русские и украинские преподаватели. Начиная с февраля 1922 г., массовый перевоз “русских” беженцев в Чехословакию был прекращен, и МИД ЧСР давало лишь индивидуальные разрешения на въезд отдельным лицам, в первую очередь студентам (Сладек, 1993: 33). Тем не менее численность “русских” беженцев постоянно возрастала вплоть до середины 1920-х годов (и за счет нелегально прибывающих в страну эмигрантов, особенно из Болгарии, Польши, Германии и других соседних стран) (Серапионова, 1995: 20).

В то время, как волна эмиграции из России коснулась многих стран стихийно, в результате целенаправленной политики чехословацкого правительства структура эмиграции в ЧСР была значительно однороднее, чем в других странах. В республике сосредоточились высококвалифицированные кадры русской, украинской, белорусской и др. интеллигенции, преимущественно люди среднего возраста. В Прагу, Брно, Братиславу и другие города республики шел поток ученых, писателей, журналистов, врачей, инженеров, педагогов и общественных деятелей. Значительную часть эмиграции составляли студенты, однако количество крестьян было также ощутимым (Vidtanskyj, 1992: 373). В 1923 г. президент Т.Г. Масарик подчеркнул, что Чехословакия считает своей обязанностью сосредотачивать, обеспечивать и поддерживать остатки культурных сил эмигрантской среды и подготавливать новую демократическую интеллигенцию для будущей созидательной деятельности после возвращения на родину (Vidtanskyj, 1997: 429).

В Чехословакии “русская” эмиграция сосредоточилась в трех центрах: в Чехии (в основном в Праге, Остраве, Брно, в их пригородах и других чешских и моравских городах), в Словакии (в Братиславе, Кошицах, Ладомирове) и Закарпатье. Точное число беженцев – эмигрантов в ЧСР определить трудно. Согласно некоторым данным, в начале 1920-х годов в ЧСР проживало около 23 тыс. русских, украинских, белорусских, армянских, грузинских эмигрантов и представителей других народов бывшей царской России, в 1926 г. – 17 тыс. человек, в последующие годы число снизилось, и в 1939 г. в стране проживало незначительное количество эмигрантов – 8 тыс. человек (Tejchmanovb, 1991: 274). Общепринятой является точка зрения, что в 1920-1930-е годы количество

“русских” эмигрантов в ЧСР составляло от 10 тыс. до 40 тыс. человек. Во всяком случае, по данным, предоставленным чехословацким правительством Ф. Нансену, в 1925-1926 гг. в ЧСР проживало 30 тыс. “русских” (русские, украинцы, белорусы и др.) и 200 человек армян. К концу 1920-х годов эта цифра, по данным того же Ф. Нансена, снизилась до 14 тыс. человек. Таким образом, “сравнивая численность “русской” колонии в ЧСР с другими странами, можно прийти к выводу, что она не была столь уж велика, и ЧСР занимала лишь 11-е место в списке 20 стран, принимавших эмигрантов из бывшей Российской империи” (Серапионова, 1995: 21). Однако ни одно европейское государство не имело такой исчерпывающей программы помощи “русским”, сопоставимой с той, которую реализовало правительство ЧСР (Протасова, 2012: 133).

Благодаря значительной материальной помощи чехословацкого правительства и моральной поддержке политических и общественных кругов ЧСР, были основаны десятки русских, украинских и белорусских учреждений и организаций, которые, по своей сути, носили культурно-просветительский характер, а их задачей было создание духовных и материальных ценностей и удовлетворение духовных и материальных потребностей эмигрантов.

* * *

В целом в период между двумя мировыми войнами в ЧСР была наиболее многочисленной украинская эмиграция. В то же время была неоднородной как в политическом, так и в географическом плане, тем не менее, подавляющее большинство составляла интеллигенция. Ряды украинской эмиграции увеличивались за счет притока эмигрантов из Австрии и Польши, где экономические и политические условия жизни были весьма сложными. В 20-30-х годах в Чехословакии, кроме украинских эмигрантских политических организаций и военных объединений, действовали десятки научных учреждений⁵. Все украинские школы, организации и учреждения в ЧСР появились только благодаря поддержке, оказанной в рамках “Программы помощи русским”. В ЧСР были широко представлены студенты, прибывшие из Украины⁶. В этой связи можно заметить, что в это время Чехословакия, а особенно Прага, стала наряду с Харьковом, Киевом и Львовом одним из центров украинской культурной, научной и даже общественно-политической жизни. Вплоть до 1945 г. Прага была одним из самых активных очагов украинской эмиграции (Vidranskyj, 1992: 373-374).

С другой стороны, и русскими эмигрантами в ЧСР были основаны многочисленные научные учреждения⁷. Прага была известна как центр русской издательской деятельности и вместе с Берлином и Парижем относилась к наиболее известным издательским центрам русской эмигрантской диаспоры. К примеру в 1920-1940-х годах в Праге выпускалось около 100 русскоязычных журналов и 200 газет (Harbusovb, 1999: 24).

Кроме разнообразия культурной, научной и общественной жизни русской эмигрантской среды также наблюдалась активная политическая деятельность, несмотря на то, что одним из условий пребывания эмигрантов в ЧСР было требование не заниматься политической деятельностью и не создавать политические группировки. Но определенная часть эмигрантского сообщества не смогла отойти от политической деятельности, которая, впрочем, быстро пошла на убыль, в основном, в 1930-х годах в связи с победой нацистов в Германии. После прихода А. Гитлера к власти в результате его деятельности, угрожающей Центральной и Восточной Европе, русская эмиграция распалась на два идеологических течения: на приверженцев и противников обороны СССР. Последние даже видели спасение России и вообще славян в объединении с гитлеровской Германией (Tejchmanovb, 1991: 286).

По сравнению с русскими и украинцами белорусы были в Чехословакии значительно менее многочисленной группой. Только со второй половины 1921 г. можно

говорить о формировании белорусской диаспоры в ЧСР. С этого времени начался целенаправленный приезд белорусов как стипендиатов чехословацкого правительства на учебу в ЧСР. Наибольшее количество белорусов приехало в ЧСР в 1921-1923 гг. Их общее количество оценивается в несколько сотен человек (Kolenovskб, 2007: 85-88). Студенты в общей массе белорусской диаспоры в Чехословакии составляли более 90%. Это было главным отличием белорусской диаспоры от русской и украинской, у которых роль и количество представителей старшего поколения были намного больше. Лишь в конце 1923 г. белорусская колония в ЧСР пополнилась влиятельной частью белорусских политических деятелей, которые представляли правительство БНР в изгнании и переехали в Прагу на постоянное местожительство. Наряду с земляческой организацией – Белорусской громадой в Праге – был создан целый ряд общественных организаций различной политической окраски (Белорусский студенческий кружок им. Ф. Скорины, Белорусский крестьянский союз в Праге, Объединение белорусского поступового студенчества), между которыми наблюдалось идеологическое противостояние и столкновение интересов различных групп белорусского национального движения (А. Цвикевича, В. Ластовского, А. Луцкевича). Центробежные тенденции, которые доминировали в белорусской диаспоре в Чехословакии, отрицательно повлияли на продуктивность работы различных организаций и оптимальное использование возможностей, предоставленных правительством ЧСР (Буча, 2010).

* * *

В результате изменений внешнеполитического масштаба на рубеже 20-30-х годов XX в. в политике чехословацкого правительства в отношении “русской” эмиграции произошел определенный переворот. Кроме экономических трудностей 1930-х годов, следует указать и другие причины внутривнутриполитического и международного характера, которые повлияли на позицию государственных и политических органов особенно в отношении украинской эмигрантской среды.

Во-первых, следует упомянуть об обострении внутривнутриполитической борьбы в ЧСР во второй половине 1920-х и в начале 1930-х годов, перегруппировке политических сил в чехословацком парламенте и правительстве, росте влияния чешских народных социалистов, которые традиционно придерживались прорусской ориентации. Во-вторых, в результате обострения международной политической ситуации, наступления фашизма и нацизма и подписания договора о взаимной помощи между ЧСР и СССР, который враждебно относился к украинским сепаратистским настроениям, а также сведений, полученных правительством ЧСР о том, что некоторые представители украинской эмиграции принадлежат к недавно созданной (в Вене в 1929 г.) Организации украинских националистов, которая поддерживает политические контакты с представителями нацистской Германии. Поэтому чехословацкие правящие круги были вынуждены занять выжидательную позицию в отношении украинской эмиграции в республике. Кроме того, против поддержки украинской эмиграции со стороны правительства ЧСР остро и однозначно высказались правительства Польши и СССР. И наконец, в-третьих, одной из главных причин изменения политики правительства ЧСР по отношению к украинской эмиграции было постоянное негативное развитие политико-культурных процессов в Закарпатье, где с конца 1920-х годов при активном участии украинских эмигрантов углублялась проукраинская ориентация⁸, что оценивалось в Праге как проявление неповиновения и угроза государственной целостности (Vidranskyj, 1992: 385).

В последствии полиция ЧСР постоянно держала украинскую эмиграцию под контролем, соответствующим образом реагировала на проявления неповиновения или антигосударственной деятельности и принимала жесткие меры против нарушителей порядка. В то же время в республике были ужесточены антиэмиграционные законы, а

также постоянно проводились проверки, контроль и составлялись ежегодные отчеты о положении, проживании и деятельности эмигрантов на местах, особенно в 1930-х годах.

“Программа помощи русским” была весьма обременительной и требовала значительных финансовых средств. В целом в 1921-1937 гг. правительство ЧСР выделило на эту программу 508 034 511 чехословацких крон (Сладек, 1993: 36). По другим данным – 616 млн. крон (Кишкин, 1995: 18). Реализация “Программы помощи русским” становилась для Чехословакии все более непосильным бременем. Раздавались критические голоса, особенно из рядов левых и коммунистических сил, поэтому с 1927 г. в МИД-е началась подготовка плана постепенного сворачивания этой программы. Дальнейшее снижение капиталовложений для “русских” эмигрантов было вызвано обострением политических, экономических и социальных проблем, связанных с экономическим кризисом в начале 1930-х годов. Признание Чехословакией СССР в 1934 г. и последующее подписание чехословацко-советского союзнического соглашения 1935 г. официально положило конец “Программе помощи русским”. Впоследствии чего после 1934 г. делами эмигрантов, проживающих на территории ЧСР, занимался Чехословацкий Красный крест. В 1937 г. попечение эмигрантов было возложено на Министерство социальной защиты ЧСР (Harbusovb, 1999: 22). Именно это способствовало снижению уровня “русской” эмиграции в Чехословакии. Часть эмигрантов стали перебираться в другие, прежде всего западные страны. Остальные взяли курс на получение чехословацкого гражданства и последующую ассимиляцию в чехословацком обществе.

14 марта 1939 г. в силу известных причин Чехословацкая республика прекратила свое существование. Чехия оказалась в когтях гитлеровского Протектората Чехии и Моравии, Закарпатье было оккупировано хортистской Венгрией, а в Словакии было создано Словацкое государство (с 21 июля 1939 г. Словацкая республика). Русские и украинские эмигранты, которые оказались на территории, оккупированной Германией и Венгрией, и не перешли на сторону нацизма, разделили участь остальной части населения. В независимой Словакии их положение было все же иное.

* * *

Словацкая республика (1939-1945 гг.) проявляла большой интерес к установлению контактов с эмигрантскими или просто антисоветскими организациями и движениями сопротивления народов СССР. Положение русских и украинских эмигрантов было относительно прочным в словацком обществе и государственных службах. Во время войны в Словакии издавались книги русских (несоветских) авторов, что в Европе, находящейся под властью немцев, не было само собой разумеющимся. Правительство страны преподносило это как сотрудничество с “Другой”, т. е. небольшевистской Россией. Это сотрудничество с русской, а тем более украинской политической альтернативной силой, разумеется, не могло выходить за рамки, определенные немецкими планами (Jbmihula, 1998: 13).

Более того, в августе 1944 г. словацкое правительство при согласии Германии приняло на постоянное жительство около 20 тыс. украинских и русских беженцев, которые в результате мощного наступления советских войск на восточном (советско-германском) фронте прибыли с территории генерал-губернаторства (Восточной Польши и Западной Украины), особенно из Галиции (Jbmiges, Miko, 2006).

Продвижение линии фронта через чехословацкую территорию и присутствие частей советской Красной армии в ЧСР для русской и украинской эмиграции означало то, чего она больше всего опасалась. После освобождения Чехословакии все “русские” учреждения, культурно-просветительские и научные заведения, организации, которые были созданы усилиями эмигрантов на территории ЧСР в 1919-1945 гг., были ликвидированы как “антисоветские” и “буржуазно-националистические”. В результате сотрудничества советских и чехословацких органов в послевоенные годы (1945-1950)

в Чехословакии осуществлялась крупномасштабная акция по возвращению на родину и последующая массовая репатриация всех лиц, имеющих что-либо общее с бывшей царской Россией или СССР. Поиск, поимка и депортация лиц “русского происхождения” – потенциальных советских граждан, находящихся на территории республики, проходили в несколько этапов, что, в конечном итоге, означало полную ликвидацию “русской” эмиграции в Чехословакии (Льмiges, 2014; Шмигель, 2014).

Примечания:

¹ В дальнейшем выражение “русские” беженцы (эмигранты) употребляется как нейтральное обозначение граждан (независимо от фактической национальной принадлежности) бывшей Российской империи.

² Акцию по репатриации проводил “Союз возвращения на Родину” и его филиалы в отдельных центрах эмиграции в Европе. Часть эмиграции, по разным объективным или субъективным причинам, благодаря пропаганде вернулась на родину. В течение 1921-1931 гг. таким способом было репатрировано около 180 тыс. человек. Однако с “возвращенцами” советские органы поступали в основном согласно одному сценарию. Бывшие офицеры, военные чиновники и солдаты были расстреляны сразу после возвращения, другие скончались в лагерях на Севере и Востоке СССР. Так проявились истинные планы против эмигрантов – в понимании большевиков – предателей родины.

³ Паспорт Нансена – специальный юридический документ, предоставляющий владельцу статус бездомного с правами гражданина страны или привилегированного иностранца (с возможностью жить за границей без гражданства). С октября 1923 г., а в массовом количестве с 1924 г., паспорт выдавался эмигрантам из бывшей царской России и интенсивно использовался, в основном, русской и украинской эмиграцией. Свое название паспорт получил в честь Ф. Нансена (1861-1930), занимавшего в то время пост комиссара Лиги наций по делам русских беженцев и являвшегося основателем Женевского комитета международного центра для помощи эмигрантам из России.

⁴ В литературе “Программа помощи русским” обозначается также как “русская акция”, “русская акция помощи” или “русская вспомогательная акция”.

⁵ Наиболее крупные: Украинский свободный университет, Украинская педагогическая академия им. М. Драгоманова, Украинский институт общественных наук в Праге, Украинская сельскохозяйственная академия в Подебрадах, Украинская научная ассоциация, Украинское историко-философское общество, Украинское юридическое общество, Украинское педагогическое общество, Союз украинских врачей, Союз украинских инженеров, Музей освободительной борьбы Украины и т.д.

⁶ Только в 1924 г. в ЧСР учились 6341 украинских и русских студентов, из них 4663 студентов высших учебных заведений. В 1928 г. их количество начало уменьшаться, а в 1931 г. насчитывалось только 500 студентов. Всего в 20-х годах XX в. в ЧСР училось 60% всех русских студентов в изгнании, в Югославии – 20%, во Франции – 8%, в США – только 2%.

⁷ Русский юридический факультет, Русский педагогический институт им. Я.А. Коменского, Русский институт торговли, Русский народный университет, Русский институт связи, Русская гимназия в Праге, Автомобильная и тракторная школа, а также Русский заграничный архив, Экономический кабинет Прокоповича, Институт по изучению России, Русский научно-исследовательский институт сельскохозяйственных культур, Археологический семинар Кондакова, Архив донских казаков, Русская народная библиотека, Русский культурно-исторический музей, казаческие объединения и т.д.

⁸ Украинские эмигранты чувствовали себя в Закарпатье не гостями, которых приняло чехословацкое правительство, а местным населением. Они активно включились в процесс культурной и просветительской работы среди местных русинов. На протяжении 20-30-х годов украинские эмигранты своеобразным способом культивировали украинские ценности, сопровождая их украинизацией политической и культурной сферы, а также общественной жизни. Именно эта часть эмиграции, мечтавшая о независимости Украины (а осуществить это в Украине в то время было невозможно) пыталась создать государство на чужой территории – украинское националистическое государство в изгнании. В этих условиях проукраинско-националистическим элементом удалось постепенно проникнуть в закарпатскую политику и в момент падения 2-й Чехословацкой республики, в ночь с 14 на 15 марта 1939 г., переименовав Закарпатье в Карпатскую Украину, заявить о ее выходе из ЧСР (сразу после чего Закарпатье было оккупировано хорватской Венгрией).

Литература:

Бочарова, 2002 – Бочарова З.С. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920-1930-е гг. / Сетевой журнал “История”. 2002. № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://his.1september.ru/2002/02/1.htm> (дата обращения 12.2.2017).

Бурега – Бурега В.В. “Русская акция” Чехословацкого правительства и церковная жизнь русской эмиграции (1920-30-е гг.) // Информационно-аналитический портал Воцерковление.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vocerkovlenie.ru/index.php/stranicwistorii/1937-1-r-----1920-30--.html> (дата обращения 19.12.2016)

Буча, 2010 – Буча А.И. Начальный этап “русской акции” чехословацкого правительства и организационное оформление белорусской диаспоры в Чехословакии (1921-1923 гг.) // Российские и славянские исследования. Выпуск 5. Минск: БГУ, 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rsijournal.net/nachalnyj-etap-russkoj-akcii-chexoslovackogo-pravitelstva-i-organizacionnoe-oformlenie-beloruskoj-diaspory-v-chexoslovakii-1921-1923-gg/>

Ионцев и др., 2001 – Ионцев В.А. Эмиграция и репатриация в России / В.А. Ионцев, Н.М. Лебедева, М.В. Назаров, А.В. Окорочков. М.: Попечительство о нуждах Российских репатриантов, 2001. 490 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cisdf.org/TRM/Ionzev/> (дата обращения 12.11.2016).

Кишкин, 1995 – Кишкин Л.С. Русская эмиграция в Праге: культурная жизнь (1920-1930-е годы) // Славяноведение. 1995. № 4. С. 17-26.

Протасова, 2012 – Протасова Е.Ю. “Акция помощи” русским эмигрантам в Чехословакии 1920-1930-х годов в современной историографии // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология. 2012. № 1. С. 133-135.

Савицкий, 2008 – Савицкий И. Начало “Русской акции” // “Новый Журнал” Литературно-художественный журнал русского зарубежья. 2008. № 251 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2008/251/> (дата обращения 10.3.2017).

Серапионова, 1995 – Серапионова Е.П. Российская эмиграция в Чехословацкой республике. М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. 197 с.

Сладек, 1993 – Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие “Русской акции” // Славяноведение. 1993. № 4. С. 28-38.

Шмигель, 2014 – Шмигель М. Советская репатриационная операция в Словакии (1944-1950 гг.) как фактор последствий войны // Социальные последствия войн и конфликтов XX века: Историческая память. М.; СПб.: Нестор История, 2014. С. 257-269.

Ieskoslovenskб pomoc, 1924 – Ieskoslovenskб pomoc ruski а ukrajinski emigraci. Praha: Nakl. vlastniгm vydalo Ministerstvo zahraniinnch vmci, 1924. 128 s.

Encyklopedie – Encyklopedie vбleinnyho zajatn a internace Czeche Republic [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.evzi.estranky.cz/clanky/mista-zajeti-a-internace-1914-1921/zajatecke-tabory-na-uzemi-rakouskouherske-monarchie-a-na-okupovanych-uzemich--1914-1918/valecni-zajatci-v-rakouskouhersku-1914-1918/repatriace.html> (дата обращения 13.2.2017).

Harbusovб, 1999 – Harbusovб j. Ruskb porevoluinnб emigrbcia v Eurype a vo svete. Centrб a iinnosk роoktybrovej politickej emigrbcie z Ruska v rokoch 1918-1945. Preльov: Metodickй centrum, 1999. 46 s.

Kolenovskб, 2007 – Kolenovskб D. Vmloruskb emigrace v Ieskoslovensku (1918-1938) // Soudobй dmjiny. 2007. Vol. XIV. № 1. S. 78-93.

Stбtinn obianstvн ИССР, 1963 – Stбtinn obianstvн ИССР. Ucelenэ vэklad рrбvnnch ршедрisщ, upravujнnch иeskoslovenskй stбtinn obianstvн / J. Иernэ, V. Иervenka. Praha: Orbis, 1963. 247 s.

Ьmihula, 1998 – Ъmihula D. Orientbcia na ruskь alternatnvu. Rusi а Ukrajinci na Slovensku // Literбrny tэhdennк. 1998. Vol. 11. № 43. S. 13.

Ьmiges, Miko, 2006 – Ъmiges M., Mьcko Ѓ. Evakuция v znamenн vьteku. Banskб Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2006. 120 s.

Ьmiges, 2014 – Ъmiges M. Sovietska repatriainб akcia а jej льpecifikб na Slovensku (1944-1952) // Mиграинй procesy Slovenska (1918-1948). Banskб Bystrica: Vydavatesstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2014. S. 452-471.

Tejchmanovб, 1991 – Tejchmanovб S. Politickб iinnost ruski emigrace v Ieskoslovensku v letech 1920-1939 // Slovanskэ ршеhled. 1991. Vol. 77. № 4. S. 273-287.

Vidranskuj, 1997 – Vidranskuj S. Ukrajina а ukrajinskб otбzka v politike Iesko-Slovenska v rokoch 1918-1948 // Historickэ иasopis. 1997. Vol. 45. № 3. S. 420-439.

Vidranskuj, 1992 – Vidranskuj S. Ukrajinskб emigrbcia v medzivojnovom Iesko-Slovensku // Historickэ иasopis. 1992. Vol. 40. № 3. S. 370-385.

Zasedбnn Nбrodnnho shromбhdmn иeskoslovenskйho – Zasedбnn Nбrodnnho shromбhdmn иeskoslovenskйho r. 1920. Tisk 2518. Oдровмп ministra vnitra spolu s ministrem нбродnn obrany на dotaz илена Nбродnnho shromбhdmn Dr. Fr. Крејинно а сполейннкщ (и. tisky 1788) о nedovolenй agitaci ruskэch вбейнэщ zajatцщ. // Spoleиnб иesko-slovenskб digitбlnн parlamentн knihovna [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2518_00.htm (дата обращения 10.3.2017).

Zаkkovб, 2013 – Zaкkovб J. Zabudnutн vojaci. Zajatci v oblasti Vojenskйho velitesstva Bratislava 1914-1918. Bratislava: VHБ, 2013. 176 s.

References:

Бочарова, 2002 – Bocharova Z.S. Pravovoe polozenie russkikh bezhentsev на Zapade v 1920-1930-e gg. [The legal status of Russian refugees in the West in the 1920s-1930s.] // Setevoi zhurnal “Istoriya”. 2002. № 2. URL: <http://his.1september.ru/2002/02/1.htm> (дата obrashcheniya 12.2.2017).

Бупера – Burega V.V. “Russkaya aktsiya” Chekhoslovatskogo pravitel’stva i tserkovnaya zhizn’ russkoi emigratsii (1920-30-e gg.) [“Russian action” of the Czechoslovak government and the church life of the Russian emigration (1920-30s)] // Informatsionno-analiticheskiy portal Vocerkovlenie.ru URL: <http://www.vocerkovlenie.ru/index.php/stranicwistorii/1937-l-r-----1920-30--.html> (дата obrashcheniya 19.12.2016)

Буча, 2010 – Bucha A.I. Nachal'nyi etap "russkoi aksii" chekhoslovatskogo pravitesstva i organizatsionnoe oformlenie belorusskoi diaspori v Chekhoslovakii (1921-1923 gg.) [The initial stage of the "Russian action" of the Czechoslovak government and the organizational design of the Belarusian diaspora in Czechoslovakia (1921-1923)] // Rossiyskie i slavyanskije issledovaniya. Vypusk 5. Minsk: BGU, 2010. URL: <http://www.rsjournal.net/nachalnyj-etap-russkoj-akcii-chexoslovackogo-pravitelstva-i-organizatsionnoe-oformlenie-belorusskoj-diaspori-v-chexoslovakii-1921-1923-gg/>

Ионцев и др., 2001 – Iontsev V.A. Emigratsiya i repatriatsiya v Rossii [Emigration and repatriation in Russia] / V.A. Iontsev, N.M. Lebedeva, M.V. Nazarov, A.V. Okorokov. M.: Popechitesstvo o nuzhdakh Rosiyskikh repatriantov, 2001. 490 s. URL: <http://www.cisdf.org/TRM/Iontsev/> (data obrashcheniya 12.11.2016).

Кишкин, 1995 – Kishkin L.S. Russkaya emigratsiya v Prage: kusturnaya zhizn' (1920-1930-e gody) [Russian emigration in Prague: cultural life (1920-1930s)] // Slavyanovedenie. 1995. № 4. S. 17-26.

Протасова, 2012 – Protasova E.Yu. "Aktsiya pomoshchi" russkim emigrantam v Chekhoslovakii 1920-1930-kh godov v sovremennoi istoriografii ["Action aid" Russian emigrants in Czechoslovakia 1920-1930-ies in modern historiography] // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Politologiya. Sotsiologiya. 2012. № 1. S. 133-135.

Савицкий, 2008 – Savitskiy I. Nachalo "Russkoi aksii" [The beginning of the "Russian action"] // "Novyi Zhurnal" Literaturno-khudozhestvennyi zhurnal russkogo Zarubezhya. 2008. № 251. URL: <http://magazines.russ.ru/nj/2008/251/> (data obrashcheniya 10.3.2017).

Серапионова, 1995 – Serapionova E.P. Rossiiskaya emigratsiya v Chekhoslovatskoi respublike [Russian emigration in the Czechoslovak Republic]. M.: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN, 1995. 197 s.

Сладек, 1993 – Sladek Z. Russkaya emigratsiya v Chekhoslovakii: razvitie "Russkoi aksii" [Russian emigration in Czechoslovakia: the development of the "Russian action"] // Slavyanovedenie. 1993. № 4. S. 28-38.

Шмигель, 2014 – Shmigels M. Sovetskaya repatriatsionnaya operatsiya v Slovaki (1944-1950 gg.) kak faktor posledstviya voyny [Soviet repatriation operation in Slovakia (1944-1950) as a factor of the consequences of the war] // Sotsialnye posledstviya voyn i konfliktov XX veka: Istoricheskaya pamyat'. M., SPb.: Nestor-Istoriya, 2014. S. 257-269.

Иескословенскѣ помѣць, 1924 – Ieskoslovenskѣ pomoc ruski a ukrajinski emigraci [Czechoslovak aid to Russian and Ukrainian emigration]. Praha: Namkl. vlastnim vydalo Ministerstvo zahranicnich vmci, 1924. 128 s.

Encyklopedie – Encyklopedie vbleimnoho zajati a internace Czech Republic [Encyclopedia of War Captivity and Intercourse Czech Republic]. URL: <http://www.evzi.estranky.cz/clanky/mista-zajeti-a-internace-1914-1921/zajatecke-tabory-na-uzemi-rakouskouherske-monarchie-a-na-okupovanych-uzemich--1914-1918/valecni-zajatici-v-rakouskouhersku-1914-1918/repatriace.html> (data obrashcheniya 13.2.2017).

Harbusovѣ, 1999 – Harbusovѣ J. Ruskѣ porevolucni emigraci v Evrope a vo svete. Centra iinnost pokybrovej politickej emigracie z Ruska v rokoch 1918-1945 [Russian post-revolution emigration in Europe and the world. Centers and post-revolution political emigration from Russia in 1918-1945]. Прельов: Metodickij centrum, 1999. 46 s.

Коленовскѣ, 2007 – Kolenovskѣ D. Vmloruskѣ emigrace v Ieskoslovensku (1918-1938) [Belarusian emigration in Czechoslovakia (1918-1938)] // Soudobij dmjiny. 2007. Vol. XIV. № 1. S. 78-93.

Стѣтн обшанствн ИССР, 1963 – Stѣtн obshanstvн I SSR. Ucelenѣ vѣklad рѣвннч ршедршц, управлннч иескословенскѣ стѣтн обшанствн [Citizenship of the Czechoslovak Socialist Republic. Comprehensive interpretation of legislation governing Czechoslovak citizenship] / J. Иернѣ, V. Иervenka. Praha: Orbis, 1963. 247 s.

Љмihula, 1998 – Љмihula D. Orientaci na ruskѣ alternativu. Rusi a Ukrajinci na Slovensku [Orientation to the Russian alternative. Russians and Ukrainians in Slovakia] // Literbny tѣhdennik. 1998. Vol. 11. № 43. S. 13.

Љmiges, Мiяко, 2006 – Љmiges M., Мiчко Ѣ. Evakuaci v znamenн ѣteku [Evacuation in the sign of escape]. Banskѣ Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2006. 120 s.

Љmiges, 2014 – Љmiges M. Sovietska repatriacnѣ akcia a jej ѣресифиkѣ na Slovensku (1944-1952) [Soviet Repatriation Action and Its Specifics in Slovakia (1944-1952)] // Мiграцнй процесы Slovenska (1918-1948). Banskѣ Bystrica: Vydavatesstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2014. S. 452-471.

Tejchmanovѣ, 1991 – Tejchmanovѣ S. Politickѣ iinnost ruski emigrace v Ieskoslovensku v letech 1920-1939 [Political activity of Russian emigration in Czechoslovakia in 1920-1939] // Slovanskѣ ршеhled. 1991. Vol. 77. № 4. S. 273-287.

Vidranskij, 1997 – Vidranskij S. Ukrajina a ukrajinskѣ otѣzka v politike Iesko-Slovenska v rokoch 1918-1948 [Ukraine and the Ukrainian question in the Czech-Slovakian politics in 1918-1948] // Historickѣ иасopis. 1997. Vol. 45. № 3. S. 420-439.

Vidranskij, 1992 – Vidranskij S. Ukrajinskѣ emigraci v medzivojnovom Iesko-Slovensku [Ukrainian emigration in the inter-war Czech-Slovak Republic] // Historickѣ иасopis. 1992. Vol. 40. № 3. S. 370-385.

Zasedѣнн Ѣбродннho shromѣhdмнн иескословенскѣho – Zasedѣнн Ѣбродннho shromѣhdмнн иескословенскѣho r. 1920. Tisk 2518. Oдровмп ministra vnitra spolu s ministrem Ѣброднн obranu na dotaz илена Ѣбродннho shromѣhdмнн Dr. Fr. Крежннho a спѣлнннц (и. tisku 1788) o nedovolенн агитаци ruskѣch вблнннч zajatci [Meeting of the National Assembly of the Czechoslovak Republic in 1920. Press 2518. The Minister of the Interior's reply, along with the Minister of National Defense, at the request of a member of the National Assembly, Dr. Fr. Крежнн and Companions (No. 1788) on the unlawful agitation of Russian prisoners of war] // Spѣлннн иеско-slovenskѣ digitѣлнн parlamentнн knihovna. URL: http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2518_00.htm (data obrashchenia 10.3.2017).

Заѣковѣ, 2013 – Заѣковѣ J. Zabudnutн vojaci. Zajatci v oblasti Ѣвојенскѣho velitesstva Bratislava 1914-1918 [Forgotten soldiers. Prisoners in the area of the Military Command Bratislava 1914-1918]. Bratislava: VHTѣ, 2013. 176 s.

HISTORY OF UKRAINE

UDC 725.1(477.51)Батурын«17»

MARINA O. GERASKO

National Historical and Cultural Preserve "Hetman Capital", PhD (History) (Ukraine)

ARCHITECTURE OF BATURYN GOVERNMENT BUILDINGS OF XVII CENTURY

Abstract. *The article examines the development of civil architecture in Ukraine-Hetmanate on the example of Baturyn architecture government buildings of the eighteenth century, features of its location and construction. At Hetmanate period there was extensive construction of buildings of different functional types, including civil or administrative buildings, which eventually played an increasing role compositional central city squares. In XVIII century there was marked by the fact that along with the construction of them local landmarks – churches and bell towers, massively built office buildings, city councils, town halls, shelves and Centesimal Office of the Courts. Of that time massive urban development was mainly manor, wooden, one-story, with a predominance popular types of housing. The best examples of wooden construction were in those places where rampant carpentry and had their masters. As Ukrainian wooden building played an important role style, there were two: classic and illusional.*

Urban wooden building arose under the influence of social and economic relations, so the building was different from agriculture. General location plan and external forms of urban homes had the most features masonry construction of the Renaissance. In Ukraine in XVII-XIX centuries. widely used construction method foursquare log cabins – cage.

Researchers note that in Baturyn the largest and most interesting for its construction was the Provincial Courthouse. It was a wooden structure with projecting chambers. The plan is asymmetrical, the longitudinal axis of the composition of which were office, porch, porch, whereby left side was shorter. The paper also considered wardroom (Cossack) at Baturyn civil court, which was called "Particular Structure" and had 3 rooms and porch. This room was with a thatched roof. It was 4 doors, windows 8 and was added with some small pantry door.

Certainly interesting for researchers is building of Baturyn centesimal office. Scientists believe that it was similar to Chernihiv centesimal office and belonged to the category of buildings, which were divided into five chambers: porch, hallway, office, and prysudstvenna prison. But Baturyn prison facilities were separate, and in the office, which was to be a prison - was a place reserved for the archive. In terms of building Baturyn centesimal office – square, divided into three parts: in the center of the hall, the left and right wing cross fingering is divided in two partitions each. It was heated by twostoves that were probably covered with tiles, like the vast majority of contemporary stoves in gross and government buildings. This study established the administrative structures described heating and interior, studied business and special auxiliary buildings, analyzes building materials used to construct adminustanov and outlines the prospects for further study of the problem.

Keywords: *Baturyn, architecture, government buildings, district court, squadron office, building materials.*

ГЕРАСЬКО М.О.Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця",
кандидат історичних наук (Україна)**АРХІТЕКТУРА БАТУРИНСЬКИХ УРЯДОВИХ БУДІВЕЛЬ XVIII ст.**

Анотація. *У статті досліджується розвиток цивільної архітектури України-Гетьманщини на прикладі архітектури батуринських урядових будівель XVIII ст., особливості їх розташування та побудови; встановлено розміри адміністративних споруд, охарактеризовано систему опалення та інтер'єр, досліджено допоміжні господарські та*

особливі будівлі, проаналізовано будівельні матеріали використані для спорудження адміністанов, а також окреслено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: Батури́н, архітектура, урядові будівлі, земський суд, сотенна канцеля́рія, будівельні матеріали.

ГЕРАСЬКО М.А.

Национальный историко-культурный заповедник «Гетманская столица»,
кандидат исторических наук (Украина)

АРХИТЕКТУРА БАТУРИНСКИХ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ СТРОЕНИЙ XVIII в.

***Аннотация.** В статье исследуется развитие гражданской архитектуры Украины-Гетманщины на примере архитектуры батуринских правительственных зданий XVIII в., особенности их расположения и построения; установлены размеры административных зданий, охарактеризована система отопления и интерьер, исследованы вспомогательные хозяйственные и особые здания, проанализированы строительные материалы использованы для сооружения админучреждений, также намечены перспективы дальнейшего исследования проблемы.*

***Ключевые слова:** Батури́н, архитектура, правительственные здания, земский суд, сотенная канцеля́рия, строительные материалы.*

Дослідження архітектури урядових будівель – досить цікава тема, вивченням якої, починаючи з ХІХ ст., займалися такі визначні особистості, як С. Таранушенко, Д. Антонович, Хв. Вовк, А. Адрюг, В. Вечерський та ін. На прикладі архітектури батуринських урядових будівель, які були споруджені у ХVІІІ ст., автор намагалася також зробити невелике дослідження в цій галузі.

У добу Гетьманщини широкого розвитку набуло спорудження будівель різних функціональних типів, у тому числі громадських або ж адміністративних споруд (Вечерський, 2001: 142), які з часом відігравали все більшу композиційну роль центральних міських майданів (Вечерський, 2001: 88). ХVІІІ ст. на Лівобережжі ознаменувалося тим, що поряд зі зведенням на них міських доміант – церков та дзвіниць, масово споруджувалися адміністративні будівлі: магістрати, ратуші, полкові та сотенні канцелярії, суди (Вечерський, 2001: 151). Тогочасна масова міська забудова була, в основному, садибною, дерев'яною, одноповерховою, з переважанням народних типів житла (Вечерський, 2001: 88). Найкращі зразки дерев'яного будівництва були в тих місцях, де процвітало теслярство та були свої майстри (Українська культура, 1993: 270).

В українському дерев'яному будівництві важливу роль відігравали стилі, їх було два: класичний та ілюзійний. Останній полягав в тому, що стіни будівлі доверху були трохи вужчі, ніж внизу і мали нахил всередину, що ілюзійно, зорозово робило будівлю стрункішою і вищою (Таранушенко, 2011: 61). У масовому будівництві впродовж тривалого часу панували місцеві архітектурні традиції. Архітектор був лише виконавцем, технічною силою в руках замовника – парафіяльної громади, приватної особи чи представника генеральної старшини. Саме замовник диктував усе – "... а креслення і пропорцію – як зволить пан Гетьман" (Вечерський, 2008: 66).

Цивільне будівництво в Україні в той період було сферою живої активної творчості теслярів-будівельників. Не кожен з них мав належну освіту чи міг користуватися циркулем та лінійкою. Проте ці люди якимось чином змогли побудувати на папері проекти та плани майбутніх споруд, якими користувалися робітники на будівництві. Такі кресленики свідчать про те, що у їхніх розробників було високорозвинене почуття ритму, архітектурної логіки й гармонії як у цілому, так і в окремих деталях. Тому і є цілком закономірним той факт, що майстри із народу зводили споруди, які нічим не різнилися від праць архітекторів

із фаховою архітектурною освітою (Таранушенко, 2013: 64). Професія архітектора впродовж століть зазнавала значних змін. Поряд з володінням успадкованими навичками, що ретельно оберігались корпораціями будівничих (розмітки плану будівлі за допомогою кілочків, шнура та інших мірних інструментів, систем пропорційних побудов тощо), архітектор мав бути людиною вченою. Будівництвом значних споруд керували освічені й досвідчені фахівці, яких у давнину називали горододільцями, а з XV ст. – архітекторами; вони вже тоді були відомі за своїми проектами – креслениками та моделями (Вечерський, 2001: 68). Освіту архітектора в той час можна було здобути лише за кордоном. Син Миколи Ханенка Василь також виявив бажання вивчати геометрію та архітектуру, навчаючись за кордоном (Путро, 2008: 76).

Починаючи з середини XVIII ст. у Київській Академії почали викладати архітектуру в курсі математичних наук. Відтоді архітектор перестав бути підприємцем, підрядником, муляром, а став проектувальником і керівником будівництва (Вечерський, 2008: 65, 67). В ті часи існувало також поняття “гезель архітектури”, тобто будівельний підмайстер або постачальник будматеріалів. Такі люди втілювали в життя авторські задуми архітекторів – це були художники, майстри – сніцарі, тинькувальники та люди інших будівельних професій (Вечерський, 2008: 67). В будівництві почали вживати запозичені німецькі терміни такі, як дах, груба, шибка, ганок (Таранушенко, 2011: 26).

Впродовж тривалого часу для будівництва вживали переважно дерево – недовговічний будматеріал, в порівнянні з яким каміння і цеглу використовували дуже рідко, “а коли приймемо під увагу той факт, що пам’ятники цивільного будівництва, куди менше дбайливо зберігалися й з більшою безоглядністю нищили... то зрозуміло, чому так часто доводиться нам нині, замість живими пам’ятниками, користуватися хроніками, споминами сучасників, а в виїмково щасливих випадках збереженими рисунками пам’ятників”. “Тому-то з такою приємністю записуємо кожен, хоч би й найскромніший причин до пояснення обличчя нашої цивільної архітектури” – зазначав С. Таранушенко (Таранушенко, 2011: 238).

Міське дерев’яне будівництво постало під впливом соціальних і господарських відносин, тому й було відмінним від будівництва сільського. Загальне розташування, план і зовнішні форми міських будинків мали найбільше ознак мурованого будівництва доби Ренесансу. Такий дім був, звичайно, дуже вузький і довгий. І своїм вузьким причітком виходив на вулиці, де було, згідно з приписом Магдебурзького права, лише по два-три, рідше чотири вікна. Вздовж цілого дому (по середині чи збоку) йшов довгий прохід, що проводив надвір (Українська культура, 1993: 269).

В Україні у XVII-XIX ст. широко застосовувався метод будівництва квадратним зрубом – кліткою. Проте, точні квадратні зруби в тогочасному будівництві при нинішніх дослідженнях зустрічаються нечасто. Буває так, що одна пара протилежних стін зрубу товща другої пари на товщину одного або двох кінців. Але ж ця різниця незначна, бо без промірювання, візуально такі зруби сприймаються як квадратні. Геометрична правильність і точність форми зрубів залежали від пильності і кваліфікації майстра-будівельника: більш кваліфікований і художньо обдарований проводив роботу якісніше, менш кваліфікований чи недбалий залишав по собі перекошені та нерівносторонні зруби. Іншою причиною неякісного зрубу був поганий або меншої довжини будматеріал. Похибки у вимірах становили 1-4 вершки, що для будівлі в цілому не відіграло ролі (Таранушенко, 2013: 41).

Особливість розвитку української цивільної архітектури полягала в тому, що, незважаючи на різне функціональне призначення, споруди мали багато спільних рис як в об’ємно-плановій побудові, так і у вирішенні фасадів. Адміністративні споруди, житлові та господарчі будівлі були дуже схожі між собою. Зовнішнє оздоблення їх дуже скромне. Вони продовжили розвиток народного житла, головним чином типу “хата на дві

половини” та “хата з сіньми”. Тобто об’ємно-планове вирішення залишалося тим самим. Тому часто в спорудах, які будувалися як житлові, пізніше розміщувалися адміністративні установи (Адруг, 2008: 34). Таке планування стало настільки звичним для людей, що адміністративні будівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. своєю об’ємно-планувальною побудовою нічим не відрізнялися від житла (Адруг, 2008: 50). Будівлі становили собою видовжений зі сходу на захід паралелепіпед з двосхилим дахом з трикутними фронтонами – композиція українсько-національного житла. Величина кута при вершині даху такого будинку (так, як і в давньому поліському житлі) наближалася до 120 градусів (Адруг, 2008: 51).

С. Таранушенко вважав, що “зрозуміти й певно оцінити ту чи іншу пам’ятку можна лише тоді, коли ми будемо розглядати її не поза межами часу і місця, а в звичайному оточенні, в котрому вона виросла і вивчати на тлі тієї доби, виразницею котрої вона являється” (Таранушенко, 2011: 39). Для пізнання цивільної архітектури минулого залишилося одне і до цього часу не зовсім вивчене джерело – архівні документи. В Державному архіві Чернігівської області зберігається “Дело о всех состоящих в малой России казенных домах” розпочате 8 червня 1781 р. Таку реєстрацію урядових будівель було проведено в зв’язку з підготовкою реформи 1782 р., яка скасовувала адміністративний поділ на полки та сотні і на всю Україну було поширене “Положение о губерниях”. Оскільки на той час Батурин був сотенним містечком, а ще раніше – гетьманською столицею, відповідно тут були і урядові споруди. Дослідник української архітектури С. Таранушенко, опрацювавши вищезазначену справу, зазначав, що в Батурині з адміністративних споруд були суд земський, сотенна канцелярія, комора, соляний амбар, караульня при сотенній канцелярії, караульня і хата при суді земському (Таранушенко, 2013: 7) та казенний погреб (БСІ, 2009: 195). В описі Новгород-Сіверського намісництва за 1781 р. вказувалося, що в Батурині всі будівлі “публичного строения” були дерев’яними (БСІ, 2009: 191).

Згідно з судовою реформою 1763 р. кожен полк поділявся на два повіти, де й розташовувалися судові установи. По всій Україні-Гетьманщині у 10 полках було створено 21 повіт, у кожному з 9 полків по 2 повіти, а у Ніжинському полку утворилося 3 повіти – Ніжинський, Батуринський і Глухівський (Путро, 2008: 96). Відповідно до цього з компетенції сотенних канцелярій були вилучені судові функції і наприкінці 1763 р. було створено станові шляхетські суди – земські, підкоморські і гродські. Зокрема, земський повітовий суд розглядав справи про розподіл майна між родичами, боргові зобов’язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо (Путро, 2008: 95). В таких установах працювали земський суддя, підсудки, земські писарі, возний (Путро, 2008: 99). Підкоморський суд розбирав конфлікти між землевласниками щодо спірних земель. У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини (Путро, 2008: 99). Зі створенням Намісництва у 1782 р. суди земські були ліквідовані, але продовжували діяльність до 1786 р. (Чернігівщина, 1990: 158). Про те, що ці інституції відігравали важливу роль в тодішньому житті, свідчить значна кількість покоїв, якою вирізнялася ця установа серед інших (Таранушенко, 2013: 15). Широке повноваження земських судів зумовили будівництво спеціальних для них приміщень. В Генеральну канцелярію надходили пропозиції від полків “мнение от полков малороссийских” щодо їх будівництва. Зокрема від Батуринського повіту надійшла така пропозиція: “В Батурине для суда сделать комнат – по одну сторону для суда подкоморского – две, а напротив для суда земского – две, контору со всеми принадлежностями, в которой из своих комнат сделанными дверми подкоморий и судьи земские входят к заседанию имеют, для служащих при тех судах комнат две для архивы каменной небольшой гардиروب всего того з делованнем и воротами також и сундуками для дел на сумму 660 рублей, а взять оную положено в силе права книги Статута раздела 4, артикула 13 указываемого, устройка таковых домов з денег тех, кои особливим

постановленим учреждены, отвод же места в городе Батурине оставлено на рассмотрение” (Путро, 2008: 97). Судова реформа 1761-1763 рр. зумовила будівництво будинків для судів, в яких обов’язково передбачалось приміщення для архіву та вперше запроваджено посаду архіваріуса, який поряд з іншими працівниками суду складав присягу. К.Г. Розумовський надавав великого значення архівам, оскільки вважав, що саме вони, крім допоміжних, мають ще й науково-дослідницькі функції (Путро, 2008: 105-106).

Земські суди, як й інші адміністративні споруди, розміщувалися на центральних міських майданах, та про те, де саме містився земський суд і інші урядові будівлі в Батурині та який вони мали зовнішній вигляд, наразі не відомо, але автор зробить спробу реконструювати та відтворити їх в уяві читача.

Як зазначає С. Таранушенко, “в Батурині найбільшою та найцікавішою за своєю конструкцією була будівля суду земського”. Це була дерев’яна споруда з виступними покоюми. В плані вона асиметрична, поздовжню вісь композиції якої склали контора, сіни, ганок (Таранушенко, 2013: 55, 58), при чому ліва частина була коротшою, більш ніж на 1 метр і становила 10,42 м, права – 11,58 м. Висота стін суду земського 4 аршини, 4 вершки (13,02 м) (аршин 71,12 см – далі а.; вершок – 4,4 см – далі в.), а висота даху – 4 а, 9 в (3,24 м) (Таранушенко, 2013: 40). Довжина приміщення суду становила 30 а, 15 в. (22 м), ширина – 11 аршин, 13 вершків (8,39 м) (автором встановлено, що ширина була саме такою, а не 9 аршин, 13 вершків (6, 97 м), як зазначалося в джерелах (БСІ, 2009: 194). До приміщення суду входили по ганках, які з чола мали фронтон і прикривалися двосхилим дашком (Таранушенко, 2013: 33). Довжина ганків 5 а, 8 в, ширина 4 а, 5 в. Приміщення суду мало сіни, “2 земские избы, прихожая земская изба и архив”. У виступних покоях була розміщена контора, довжина стін якої становила 7 а, 8 в, а ширина 4 а, 11 в (БСІ, 2009: 194) Всього у приміщенні земського суду було 8 дверей та 16 вікон на 8 шибок кожне (Таранушенко, 2013: 99) (автором було встановлено, що всього в будівлі було 16 вікон, а не 15, як зазначалося раніше (БСІ, 2009: 194), все приміщення опалювалось 4 грубами (БСІ, 2009: 194). Сіни були невід’ємним елементом для кожної без винятку урядової установи, бо із сіней зазвичай топилися груби. Через те, що будівля була з виступними покоюми, вона мала складну конструкцію даху (Таранушенко, 2013: 31, 36), величина кута при вершині якого становила близько 140 градусів. У всіх заможних установах, дах був критий драницями (Таранушенко, 2013: 35). Однозначно стверджувати, мала будівля фундамент чи ні – неможливо, але ж можна припустити, що він таки був. Адже, щоб потрапити до приміщення суду, необхідно було піднятися ганками, а потім, потрапивши через вхідні двері в приміщення, іншим (внутрішнім) ганком спуститись вниз: “в оном суде комнат 5, а вниз ганками, во всех оных строениях дверей 8, окошек 15 (16 – авт.), груб 4 ...” (БСІ, 2009: 194). Якщо фундамент у будівлі був, то вірогідно був цегляним, до того ж не надто низьким, бо будівля державної ваги не могла бути з призьбою. Варто зазначити, що для будівництва “особого строения” гетьман використовував цеглу місцевого виробництва (Путро, 2008: 55).

До речі, в приміщення суду можна було потрапити не лише через сінешні двері, але й через двері, що вели безпосередньо з двору в архівну кімнату. Мабуть, зайти в ці двері можна було також через ганки.

Відомості про час будівництва Суду земського в Батурині відсутні, але оскільки такі інституції почали діяти в Гетьманщині з 1763 р., то можна припустити, що суд земський будували в 1763 р. або ж він займав раніше збудоване приміщення. Варто зазначити те, що в 1759 р. для житлового будинку Розумовського з Великого Самбору було привезено готовий зруб, але оскільки він не сподобався гетьману розміщенням покоїв, Г. Теплов порадив застосувати той зруб під Генеральну канцелярію та Генеральний суд, що мали знаходитись неподалік гетьманського заміського будинку в Батурині (БСІ, 2009: 177). Проте ці служби за часів Розумовського в Батурині так побудовані і не були (Генеральний

військовий суд в Батурині знаходився лише у 1669-1708 рр., потім його перенесли до Глухова) (Чернігівщина, 1990: 158), де він і залишався. Можливо будівельний матеріал з будинку, перевезеного з Великого Самбора, і був використаний для будівництва Суду земського чи Сотенної канцелярії в Батурині, але стверджувати цього не можна.

Джерела вказують на те, що будівля суду на час перепису у 1781 р. була у доброму стані, бо безпосередньо на плані зазначено, що “суд земской годной” (Таранушенко, 2013: 15; 99), інші ж вказують на те, що “оное строение старое” (БСІ, 2009: 194).

Також в Батурині при суді земському була хата. Її висота становила 3 аршини, 11 вершків, довжина 7 аршин, 11 вершків, ширина 8 аршин. Вона являла собою трикамерну будову, де всі покої були зіставлені в один ряд по довжині приміщення і мали однакову ширину, але різну довжину. Оскільки крайня камера ділилася переборкою (перегородкою) на дві частини, то хата являла собою чотирикамерне приміщення. Висота даху становила 2 аршини, 11 вершків (Таранушенко, 2013: 32, 47).

Мабуть, караульня (козача) при Батуринському суді земському звалася “особое строение”, яке мало 3 кімнати та сіни. Це приміщення було довжиною 17 аршин, 14 вершків, шириною 8 аршин, висота 3 а, 12 в, дах висотою 2 а, 10 в з солом’яною покрівлею. В цьому приміщенні було 4 дверей та 8 вікон, а також була прибудована невелика комора з одними дверима (БСІ, 2009: 194). Караульня (козача) при батуринському земському суді була мабуть такого ж типу, як при сотенній канцелярії, але зазначається, що сіни в ній були прохідні, тобто одні двері вхожі, інші вихожі (Таранушенко, 2013: 32).

Сотенні, як і полкові, канцелярії були органами старшинської адміністрації та мали значний вплив на сторони місцевого життя. В умовах існування в Україні-Гетьманщині полково-сотенного устрою (до 1781 р.) вони існували поряд з органами управління – магістратами і ратушами (Путро, 2008: 191). Сотенні канцелярії або правління – установи сотенної адміністрації діяли з другої половини XVII ст. (Чернігівщина, 1990: 293) до 1782 р., коли вони були ліквідовані разом зі скасуванням на Лівобережній Україні сотень як адміністративно-територіальних та військових одиниць (Чернігівщина, 1990: 766).

В той час, коли Батурин був гетьманською резиденцією (1750-1764 рр.), він, як і чимало інших містечок Гетьманщини, не мав свого окремого міського органу управління (магістрату, ратуші), що обумовлювало його значно більшу залежність від старшинської адміністрації (сотенної канцелярії), ніж магістратські і ратушні міста (Путро, 2008: 191). В компетенцію сотенних канцелярій входили адміністративні, військові і судові справи сотень (останні під час реформи Розумовського у 1763 р. були передані новоствореним судам – земському, гродському та підкоморському) (Чернігівщина, 1990: 158, 293). Сотенні канцелярії підпорядковувались полковим канцеляріям. Сотник здійснював військове командування сотнею, а також уособлював в собі адміністративну і судову владу на її території (Путро, 2008: 141). Під час відбудови Батурина К. Розумовським сотник Д. Стожок поряд зі своїми прямими обов’язками багато уваги приділяв безпосередньо будівництву гетьманської резиденції. З його рапортів до Генеральної військової канцелярії дізнаємося про те, що він керував постачанням робітників та будівельних матеріалів для зведення господарських споруд, постачанням провіанту для робітників батуринського цегельного заводу, прохав К. Розумовського полегшити тяжке матеріальне становища гончарів батуринського цегельного заводу (БСІ, 2009: 162-164, 171). На території Гетьманщини сотенних канцелярій було найбільше, отже, їх можна вважати типовою формою урядової установи. Це були дерев’яні приміщення з різною кількістю (три, п’ять) покоїв та різним їх призначенням (Таранушенко, 2013: 11). Впродовж 1758 р. в Батурині було побудовано декілька будинків для адміністративних установ, в тому числі канцелярію (Путро, 2008: 57). Батуринська сотенна канцелярія була подібна до Чернігівської сотенної канцелярії (Адрут, 2008: 58) і належала до тієї категорії споруд, які ділилися на 5 покоїв: сіни, прихожа, канцелярія, присутствена і

тюрма. Але в Батурині приміщення тюрми було окремим, а в канцелярії, де мала бути тюрма, було місце, відведене під архів (Таранушенко, 2013: 11; БСІ, 2009: 194).

В плані батури́нська сотенна канцеля́рія – чотирикутна будівля, поділена на три частини: в центрі сіни, ліве та праве крило поперечними переборами, тобто перегородками поділене навпіл кожне. Сіни перегороджено навпіл. Висота сотенної канцелярії становила 4 аршини, 4 вершки, висота даху – 5 аршин (Таранушенко, 2013: 26, 40, 50), довжина споруди 20 аршин, 8 вершків, ширина – 11 аршин, 4 вершки, вкрита соломою (поверх драні – авт.), мала 7 дверей, 9 вікон, опалювалась двома грубами (БСІ, 2009: 194). Ці груби, ймовірно були облицьовані кахлями, як і переважна більшість тогочасних груб та печей в урядових будівлях. У канцелярії були стеля і підлога, призьба. На кресленні невідомого автора Батури́нська сотенна канцеля́рія поєднує план з перекроєм, до задньої стіни плану домальовано поперечний двосхилий перекрій покрівлі, раніше покритий драницями, а на час перепису 1781 р. канцеля́рія вже була вкрита соломою (Таранушенко, 2013: 21, 34-36, 40). В містечках, де не було посади архітектора, під час вищезгаданого перепису, кресленики переважно виконували сотники. Всі кресленики батури́нських урядових будівель ймовірно були виконані останнім батури́нським сотником Микитою Смалявським (БСІ, 2009: 191; Блажко, 2010: 44-46). Зазвичай сотенні канцеля́рії було вмебльовано столами, лавками, ослонами (Таранушенко, 2013: 31), скринями, для освітлення приміщення в темну частину доби користувалися мідними ліхтарями (Адруг, 2008: 30-34).

Для охорони різних установ, супроводу та охорони арештованих використовувалися козаки (Путро, 2008: 158). “Караульні для козаків майже всюди містилися в звичайних за архітектурними формами та розмірами сільського типу жилих хатах. Це трикамерні будови, де рівновеликі квадратні або подібні до квадрату покої були зіставлені поруч в одну лінію в один ряд. В багатьох сотенних канцеля́риях караульні розташовували безпосередньо в їхніх приміщеннях. В Батурині при Сотенній канцеля́рії карау́льня (козача) або тюремна хата займала окреме приміщення, де кімнати були розміщені в такому порядку: хата – сіни – комора. Висота її стін становила 3 а, 7 в. Довжина будівлі становила 21 аршин, ширина – 7 аршинів” (Таранушенко, 2013: 25, 41). Дах був заввишки в 2 аршини (БСІ, 2009: 194). Покрівля на ньому була земляна. Такі ж покрівлі були на коморі та соляному амбарі (Таранушенко, 2013: 36). В карау́льнях частіше була “вариста піч, чи проста і вариста”. Інколи вариста піч була з грубою, але в більшості побутовала архаїчна форма курної печі (Українська минувшина, 1993: 20), тобто нерідко карау́льні топилися по-чорному, бо там була “піч чорна вариста” (Таранушенко, 2013: 29), (курянка, піч по-чорному) (Українська минувшина, 1993: 20), або ж зазначається, що хата була чорна або курна (Таранушенко, 2013: 29). Курна хата мала піч без димаря (Адруг, 2008: 20). Якщо в звичайних хатах дим виводився на зовні через комин, бовдур, димар (Таранушенко, 2013: 30), то в курних хатах, де не було димарів, дим виходив через “димними” – незашиті верхи фронтонів причілку даху (Таранушенко, 2013: 38) із димника – спеціального отвору із засувкою у стелі (Українська минувшина, 1993: 20). В курних хатах робили, так звані, волокові вікна, що являли собою вузькі наскрізні отвори в стіні, які закривалися дерев’яними засувками – волоками (Українська минувшина, 1993: 21). С. Таранушенко зазначав, що “в чорних хатах в усіх стінах є дірки, які відчиняються для виходу диму в залежності від вітру” (Таранушенко, 2011: 26). Описуючи чорні хати, П. Чубинський вказував на те, що вони не мають світлиці і мають маленькі вікна, ширина яких в половині більша висоти. В тих хатах користувалися такими архаїчними освітлювальними пристроями, як посвіт, лучник і т. ін., які встановлювали біля вікна проти печі. Зі стелі, де залишали отвір над

посвітом, спускали трубу (комин, світільний комин), зроблену із хмизу або полотняного мішка, обмазаних глиною (Українська минувшина, 1993: 21).

При сотенній канцелярії була комора, довжиною 6 а, 6 в, шириною 6 а, 9 в, висота стін 3 а, 12 в, покрівля земляна висотою 2 а (БСІ, 2009: 195).

До батуринських казенних будівель також належав погріб. Це була будівля квадратна в плані, довжина стін становила 9 а, 9 в, висота 3 а, 12 в, він мав прибудову, так звану, “шию” довжиною 3 а, 10 в, висотою 3 а, шириною 3 а, 2 в. Дах висотою 3 а, 2 в, покритий дранню.

Варто приділити увагу методам, способам та матеріалам, що застосовувалися на будівництві дерев’яних урядових споруд. Урядові будівлі, за поодинокими винятками, були дерев’яними. Для будівництва використовувалися різні породи дерев, найчастіше сосна (“смолове” дерево), менш затребуваними були інші породи – осика, дуб, вільха, береза. Були випадки, коли на будівництві використовували мішані породи дерев (Таранушенко, 2013: 23-24). “У найбільш масовому дерев’яному будівництві, основним конструктивним матеріалом був сосновий, дубовий, липовий брус, обтесаний, найчастіше, на чотири канти” (Вечерський, 2001: 155). На побудову використовували кругляки, різане дерево, пластини (підтесані з двох боків і перепиляні повздовж навпіл колоди (Таранушенко, 2011: 27), лоза. Різане дерево називалося “пиляним” чи “пиліованим”, тесане дерево (“тіос”), на закладку (забірку) стін часом використовували і тертиці (дошки). В окремих випадках будівлю зводили відразу з одного матеріалу, в одну в’язь і під одним дахом, а в багатьох інших випадках будівлі добудовувалися чи перебудовувалися з використанням різного матеріалу (різних порід дерева) (Таранушенко, 2013: 23-24). Для закладки рублених будівель використовувалися плениці – півкругляки чи плахи (Таранушенко, 2011: 25; Вечерський, 155).

Майже всі урядові будівлі були рублені іноді вони будувалися в одну в’язь, частіше ж – з окремих рублених кліток, сполучених сінми в шули. Зруби рубалися в “простий” (з остатком) і “складний” (без остатку) угол. В такому будівництві використовувалися “підкосичі”, що підтримували напуск стріхи на причілках. Рублення, як засіб будівництва було загальноновживаним. Але часто зі зрубом стіни частково або цілком виводилися в шули. Часом стіни сінешні між рубленими клітками закладалися в шули, кругляком, тертицями. Внутрішні переборки або перегородки в кімнатах робилися “в ставню”, “ставнею”, “всторч” (Таранушенко, 2013: 24).

Рублені хати вважалися ознакою заможності, а на Чернігівщині їх було багато (Таранушенко, 2011: 34). Хата – загальнопоширена на території України назва житлової споруди. Класичний тип українського житла мав розташовані по центру споруди сїни та по обидва боки від них житлова кімната та підсобні приміщення. Стіни хати зводилися з різних будівельних матеріалів, залежно від місцевих ресурсів та економічних можливостей забудовника. Давні традиції в Україні мали два типи конструкції стін: зрубний і каркасний. У північній полосі Лісостепу каркас заповнювали деревом та частково глино-соломою. Також в окремих випадках відстань між стовпами каркасу (слупами, шулами) закладали дерев’яними горбилями, які горизонтально закладалися в пази цих стовпів. Стеля підтримувалась повздовжніми балками (Українська минувшина, 1993: 18, 21-22).

В. Вечерський зазначає, що “цілу будову зводили з застосуванням тиблів з твердих порід дерева, без залізних цвяхів чи інших елементів. Спеціалісти пояснили це не браком заліза чи невмінням його використовувати, а конструктивно-технологічною доцільністю: залізні елементи, іржавіючи від вогкості, роз’їдали деревину, послаблюючи міцність і жорсткість конструкцій. Як підмурки використовували вертикально вкопані дубові стояни; під кінець доби почастішало застосування підмурків, мурованих із цегли чи каменю” (Вечерський, 2001: 155). Чубинський зазначав, що ліс на рублену хату вибирався такої довжини, що кожна деревина без стачки зарубувалася замком лише на кутах. Виведені

стіни клинцювалися й валькувалися; а коли глина на стінах просихала, її мазали разів зо два рідкою жовтою глиною, а як висихала зовсім, білили глиною або крейдою. Всі урядові будівлі зовні і з середини обов'язково обмазувалися глиною і білилися (Таранушенко, 2013: 23, 25), в деяких випадках стіни з середини часто вкривали розписами, стилістично близькими до розписів дерев'яних храмів (Адруг, 2008: 56). Для будівництва дерево обробляли в основному за допомогою сокири й пилки. Зрубане дерево очищували від гілок, а стовбур вивозили з лісу цілим або розпиляним на дошки чи бруси. У великих лісах на Півночі України зрубані стовбури котили або підвозили до річки та зв'язували гнучким гіллям чи корінням хвойних дерев у плоти. Підіймали сплавлені стовбури з річки на берег по двох стовбурах, покладених поперек на березі. Деревообробкою, переважно для будівництва, займалися теслярі. Основним їхнім інструментом була сокира, яка ще мала назву топір, гембель, теслиця чи тесличка (саме від цієї назви й утворилася професія тесля (тесляр) (Вовк, 1995: 67-68).

Великого значення надавалося влаштуванню дахів. Усі вони робилися високими, по дерев'яних кроквах чи кружалах, укривалися дерев'яними покрівельними матеріалами (гонтом, дранню, тертицями), черепицею й дуже рідко залізом. За деякими порівняннями гонт аналог шпону. Нерідко внаслідок нестачі коштів навіть муровані будівлі спершу могли укриватися соломою чи очеретом (Вечерський, 2001: 157). Крокви стягувалися бантинами, до них прибивалися легенькі (з жердин) лати, які запліталися хворостом і вкривалися поверх соломою (Таранушенко, 2011: 60).

У зонах, багатих на ліс, покрівельним матеріалом слугувало дерево (плахи, дрань, гонт) (Українська минувшина, 1993: 24). Хв. Вовк зазначав, що дерев'яні дахи з драні робили з досить тонких щепаних дощочок біля 50 см завдовжки, іноді й довших. Треба зауважити, що схожі дощочки, але не дрань, зветься гонта – такі самі дощочки, тільки коротші та вузчі. А ось для церковних покрівель використовували клинки з дубового дерева товщиною в два пальці, розміру трохи меншим, ніж гонта з розширеним і трохи заокругленим нижнім кінцем (Вовк, 1995: 104). В більш заможніших урядових будівлях дахи також покривали дранню – (“діор”, або “дъор”) – колотими дошками, довжиною в півтора сажени (сажень – 2,1336 м (БСІ, 2009: 706) і схили були висотою в дві чи навіть три драниці. Побутував метод покривання дахів “в лотоки” або “в лотоках”. В таких дахах нижні краї драниць входили у видовбаний в дереві паз (“лотов”). Там, де сходились краї драниць обох схилів, вповодж даху зверху клали видовбану знизу деревину – жолоб. Такий дах звався “крішка простая драная в лотоки під жолоб”. Чотирихилі дахи також вкривалися дранню. Конструкція таких криш, очевидно складалася з крокв і лат, до яких драниці пришивалися дерев'яними або залізними цвяхами. Старі дахи, якщо не вистачало коштів на заміну новою дранню, покривали поверх соломою або очеретом. Вживалися на покрівлю і шалівки (Таранушенко, 2013: 35-36). Драні дахи часто мали два схили (сотенна канцелярія та суд земський в Батурині). Причілки таких дахів були відкриті або закриті, адже хата вкрита дранню в Україні не завжди мала фронтон (Таранушенко, 2011: 24). Конструкція дахів з відкритими причілками мала назву “під столець” (Таранушенко, 2013: 35). Під Новгородом-Сіверським існувала пристань, куди прибували плоти (“плити”) “особенного дерева соснового, способного на дрань, кою здесь на пристани делают”, частину якої продавали на місці, а решту стругами та байдаками сплавливали вниз і вверх по Десні (Таранушенко, 2013: 67).

Найбільш поширеною конструкцією дахів в Україні була чотирихатна на кроквах, які кріпилися на вінці зрубу або повздожніх балках (платвах), покладених по верху стін. Також побутували двоххилі дерев'яні дахи, вони були зроблені накотом, на стільцях, на сохах. Дахи покривали, переважно, соломою, зв'язаною снопиками (куликами, котицями), а на Лівобережжі – розстеленою соломою (в натруску, під ліщотки, по-

простому під ногу) (Українська минувшина, 1993: 23; Українське народознавство, 1994: 464). Кістяк покрівлі складався з крокв, наріжниць та лат. До лат прив'язували кулики соломи, а наверх накидали солому м'яту або нем'яту і продавлювали її "півзинами". Крокви пришивалися дерев'яними тиблями до бруса, в якому були видовбані ліжка для крокв. Сніпки соломи колосками вниз в'язалися трійками й прикручувалися до лат перевеслами. Сніпки кладалися гузирем вгору. Солом'яна покрівля була натрушена в начос (Таранушенко, 2011: 23, 46, 56-57). Також солом'яна покрівля клалася вверху колосками.

С. Таранушенко зазначав, що в ті часи "місцями зберігався ще архаїчний спосіб покривати кришу землею. Батуринські будівлі під земляною кришою мали поміж усіма будівлями найменш прикрі схили криші, і висота її ледве сягала двох аршинів. Земляну кришу батуринських будов певно на причілках підтримували рублені трикутні щити-фронти" (Таранушенко, 2013: 36). Земляна покрівля робилася з земляного насипу поверх плетеної з гілок та лози стелі (Таранушенко, 2011: 26). Як зазначав М. Гоголь у повісті "Тарас Бульба", на Передсіччі таку покрівлю мали кузні (Гоголь, 1971: 21), які були криті дерном (верхнім шаром ґрунту з трав'яним покривом, на Батуринщині це переважно пирій – трава з розвиненим кореневищем).

Урядові будівлі найчастіше обігрівалися грубами, які намагалися ставити так, щоб їх можна було топити з сіней (Таранушенко, 2013: 29), чи кахляними печами, які були важливою частиною інтер'єру (Виногородська, Ситий, 2008а: 28). Кахлі для печей були орнаментальними чи сюжетними (Адруг, 2008: 56; Виногородська, Ситий, 2008b: 261-277). Вони використовувалися зелені (полив'яні) або білі чи прості (без поливи). На той час побутувала назва "піч зелена кахляна", "піч (чи груба) кахель зелених", "піч білих кахель", "кахліова біла" і т. д. (Таранушенко, 2013: 29). Можна припустити, що печі батуринських урядових будівель були облицьовані кахлями місцевого виробництва (Yakovenko, 2008: 339), адже відомо, що у Батурині у другій половині ХVІІІ ст. був побудований завод по виготовленню кахлів (Чернігівщина, 1990: 48; Герасько, 2013b: 14-15). Українські варисті печі та груби мали димозабірний пристрій (комин, шия, цівка), який розташовувався над припічком. Стінки комина печі лівобережного типу були поставлені на припічок у рівень з ним, так що припічок мав вигляд заглибленої площадки. Основу печі (опічки) робили з глино-соломи або з дерева (Українська минувшина, 1993: 21). Кожен комин зазвичай закінчувався димарем, який був винесений на дах. Димарі бувають найчастіше сплетені з лози (Герасько, 2013c: 129), зв'язані з очерету або збиті з дощок, чи зложені з цегли. Вони бувають до половини сіней або їх виводять аж на стріху. На Чернігівщині вони були дуже високими (Вовк, 1995: 104). В таких будівлях, як караульні (козачі) чи тюремні хати опалення робили дещо простіше, по-чорному. Такі хати звалися курні. Підлога звалася міст, поміст, пол. Вона не була необхідною приналежністю значного числа урядових будинків. Стеля (або ж потолок) – "потолок верхній" обов'язково перекривала всі покої, сіни часто не мали стелі. Потолки звичайно були рівні і виготовлені з дощок "різаних соснових" чи "смолових" (Таранушенко, 2013: 26-27).

В тому випадку, коли споруда була піднята на стояках чи фундаменти, на яких лежали підвалини, всередину неї можна було потрапити через ганок, тобто рундук (поміст) з одною чи кількома приступочками перед сінечними дверима, обведений з боків ганками (балясинами). В таких випадках уся така споруда звалася "ганки чи ганок" (Таранушенко, 2013: 33). По-іншому вони ще звалися крильце або калідор та надавали своєрідності традиційним типам хати (Українська минувшина, 1993: 19). У північній смузі України ганку або зовсім не було, або його заміняв невеличкий навіс над вхідними дверима (Вовк, 1995: 104). У хатах, "рублених із залишком", часто влаштовувалися на різній висоті зрубу для підтримки ганків і галерей дерев'яні кронштейни, які вкривали тонкою глиняною обмазкою і білили крейдою так само, як і стіни. При цьому зовнішній вигляд кута будівлі нагадував частину мурованої споруди (Адруг, 2008: 51). Щоб потрапити до будівлі з призьбою, необхідно

було переступити поріг. Його зазвичай робили дуже високим, аби до сіней не могла потрапити вода після дощу або танення снігу (Вовк, 1995: 110).

Призьба у будівлі мала як практичне значення – захищала від холоду та вологи підвалини та нижні вінці зруба стін, так і художнє – як елемент ритмового оформлення чола будівлі. Призьби робилися з дощок в шулки та випліталися з лози (Таранушенко, 2013: 34).

Двері були невід’ємним елементом будь-якої споруди. При будівництві зрубно́ї будівлі, вивівши стіни на таку висоту, якою буде хата, в них прорубували вікна, а для дверей в підвалину вдовбували шули, які потім слугували лутками чи одвірками, куди навішували двері (Вовк, 1995: 102). Про розмір та вигляд дверей в урядових будівлях відомостей мало. За кресленнями можна судити, що відношення висоти до ширини дверей, як і в хатах ХІХ ст., 2:1 або близьке до нього (Таранушенко, 2013: 27). Двері робили переважно одноствулкові, широкі з візерунчастими петлями й замками та залізним окуттям (Адруг, 2008: 56). Вони здебільшого були дерев’яні прямокутної форми, з одним розтвором на залізних завісах. Для замикання слугувала задвірка – дерев’яний з нарізами зверзу брусок, який пересувався дерев’яним або залізним ключем, він мав таку конструкцію, що його кінець спускався під прямим кутом, коли його вставляли в маленький отвір в стіні біля дверей (Вовк, 1995: 110). Переважно всі двері відчинялися в сіни (Таранушенко, 2011: 25).

Оскільки слово “вікна” походить від слова “очі” (“вічі”), то спочатку вікна і робили круглі як очі (Таранушенко, 2011: 33). Нерідко вікна в урядових будівлях ХVІІІ ст. прорізалися, як у хатах того ж “класичного типу” ХІХ ст., на відстані рівній ширині вікна від кутка зрубу. За формою віконні просвіти “окончини” (шибки) були квадратові, волокові, вони вставлялися в віконні рами “оболончини”. Вікна переважно склили “стеклом аркушевим простим та стеклом аркушевим білої води”, або “оболонками” – “простого стекла круглими шибками”, “стекла простого круглого”. Таким матеріалом вікна склилися до середини ХІХ ст., потім скло такого типу зникає разом з гутами, де його виробляли (Таранушенко, 2013: 27-28).

Для скління вікон також використовували кругле або чотирикутне зелене скло. У простих селянських хатах робили вікна в залежності від величини придбаного скла. Звичайно вікна мали дві товсті майже зовсім непрозорі зелені шибки, нижня з яких піднімалась догори. Проте вікна у панських та урядових будівлях у середині ХVІІІ ст. були на чотири або шість шибок, нерідко їх склили листовим склом, тобто вони мали “шиби аркушові” (Вовк, 1995: 107). У своїй праці А.К. Адруг, зазначає, що віконниці виготовлялися з гутного скла в олов’яній оправі у вигляді круглих скелець в рамах з дерева (Адруг, 2008: 56). В деяких зрубних будівлях на їх зовнішній стороні на вікна навішували віконниці (ставні), які часто фарбували олійним розчином сажі (Таранушенко, 2011: 46).

Листове скло виробляли на той час в декількох повітах Чернігівської губернії. Найближчими до Батурина були Кролевецький, Конотопський та Глухівський, а в Олександрійській гуті (сучасний Семенівський р-н) виготовляли біле і зелене скло. На Крисківській гуті поряд з іншим виготовляли також віконне скло. Гути Чернігівщини виготовляли переважно віконне скло, яке можна було купити на ринках в межах губернії (Чернігівщина, 1990: 208; Герасько, 2013с: 180). В середині ХVІІІ ст. поблизу Батурина велося будівництво дзеркальної фабрики, але оскільки дзеркальні пластини на повітрі набували матового кольору (мабуть від надмірної кількості лужних солей у скляній масі), виробництвом дзеркал займатися перестали (Бондаренко, 2011: 94-95). Але можна припустити, що поряд зі склом, виготовленим на гутах Чернігівщини, такі листи використовували для скління вікон батуринської сотенної канцелярії та суду земського, адже скло – занадто крихкий товар, тому транспортувати його на далеку відстань було небезпечно.

Для будівництва батуринських урядових споруд використовували різні будівельні матеріали. З найближчих околиць привозили землю та ліс. Неподалік Батурина було чимало

лісів, але для будівництва дерево було гниле й не придатне, тому купували його на пристані в с. Устя (в усті ріки Сейм), куди воно сплавлялося плотами по Десні з новгород-сіверських лісів (БСІ, 2009: 191). На початок серпня 1759 р. було закуплено і привезено: соснових колод – 6510, дубових – 195 і липових – 180, також тесу – 4010 і більше 40 000 драниць, (БСІ, 2009: 173-174). Варто зазначити, що готові хати і комори, виготовлені зі зрубу, в той час можна було придбати у Нових Млинах (Таранушенко, 2013: 66). З середини літа 1752 р. до 1765 р. в Батурині працював лісопильний завод майстра І.Ф. Гіршбергера (Терех, 2008: 406-408; БСІ, 2009: 171), який дав змогу самостійно обробляти дерево і використовувати його на будівництвах урядових споруд. Для відбудови батуринських об'єктів було задіяно 300 підвод, якими доставляли цеглу, вапно, пісок, воду та землю (БСІ, 2009: 173-174). На різні роботи з полків прибули майстри і робітники – "... каменщиків, плотників, столярей и тергичников ...", а відповідно їх потрібно утримувати і платити заробітну плату (Герасько, 2013а: 281). З 50-х років ХVІІІ ст. на батуринських цегельних заводах вироблялося близько 2,5 млн. штук цеглин на рік. Працювало 400 чол., з яких 300 виготовляли цеглу, 100 копали глину (Путро, 2008: 55). Варто зазначити, що Батурина і його околиці багаті на поклади різнокольорових глин (від білого до темно-коричневого кольору), тому при обмазці будівель зовні і зсередини на Батуринщині використовували білу глину поряд з крейдою і вапном. Видобуток і виробництво останніх було налагоджене поблизу Новгород-Сіверського та Глухова (История и генеалогия, 2014: 192-197), звідки їх і доставляли на батуринське виробництво.

Отже, в цій праці була зроблена спроба дослідити та описати зовнішній і внутрішній вигляд батуринських урядових споруд ХVІІІ ст. на основі досліджень проведених відомими архітекторами та науковцями. Проте за браком достатньої кількості матеріалів в даному дослідженні залишається багато невивчених питань. Після детального дослідження кресленика Батуринського суду земського автором було виявлено, що впродовж понад два століття деякі параметри будівлі вважалися помилковими, що в цілому внесло неясність в загальний розмір будівлі. Зокрема, нами було встановлено наступне: 1) ширина споруди становила 11 аршин, 13 вершків (8, 39 м), а не 9 аршин, 13 вершків (6, 97 м); 2) споруда мала 16 вікон, а не 15, як зазначалося у "Відомості про казенні будівлі Батурина" за червень 1781 р. Залишається невідомим, будувалися приміщення для батуринських урядових служб спеціально чи вони займали раніше збудовані приміщення. Також авторові не вдалося встановити з якого матеріалу були зроблені підмурки у будівлі батуринського суду земського – цегли чи дерева, проте ми схилиємося до тієї версії, що вони були кам'яні (цегляні). Місце розташування суду земського та інших батуринських урядових будівель ХVІІІ ст. також наразі залишається невідомим. Отже, тема "Архітектура батуринських урядових будівель ХVІІІ ст." є ще недостатньо вивченою і потребує подальшого дослідження.

Література:

- Адруг, 2008 – Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ століть. Чернігів, Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. 224 с.
- Батурина, 2009 – Батурина: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Чернігів: КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2009. 786 с.
- Батуринська старина, 2011 – Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 168 с.
- Блажко, 2010 – Блажко Ю. Батуринська сотня – складова одиниця Гетьманщини // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали ІХ Міжнародної студентської археологічної конференції. Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2010. С. 44-47.
- Вечерський, 2001 – Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ: НДІГІАМ, 2001. 350 с.
- Вечерський, 2008 – Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 320 с.
- Виногородська, Ситий, 2008а – Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля // Пам'ятки України. Київ. 2008. Ч. 3. С.28 - 41.

- Виноградська, Ситий, 2008b – Виноградська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території Батуриної фортеці 2001-2002 рр. // Батуриńska старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуриńskiej трагедії. Київ, 2008. С. 261-277.
- Вовк, 1995 – Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
- Герасько, 2013a – Герасько М.О. Дослідження деяких доповідних записок про будівництво К. Розумовського в Батурині // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 6. Київ-Глухів, 2013. С. 280-282.
- Герасько, 2013b – Герасько М.А. Изразцы из печей дворцово-паркового ансамбля К. Разумовского, находящиеся в Батурином историко-культурном заповеднике // Наука Красноярья. № 4(09). Красноярск, 2013. С. 5-22.
- Герасько, 2013c – Герасько М.О. Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2013. 235 с.
- Гоголь, 1971 – Гоголь М.В. Тарас Бульба. Київ: “Веселка”, 1971. 123 с.
- История и генеалогия глуховских евреев, 2014 – История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Сборник материалов и документов. Можайск, ОАО “Можайский полиграфический комбинат”, 2014. 400 с.
- Путро, 2008 – Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. Київ: ДАКККіМ, 2008. Ч. 1. 240 с.
- Таранушенко, 2013 – Таранушенко С. Архітектура урядових будівель Гетьманщини XVIII століття. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2013. 140 с.
- Таранушенко, 2011 – Таранушенко С.А.: Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали. Харків: Видавець Савчук О.О., 2011. 696 с.
- Терех, 2008 – Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII – XIX ст.) // Батуриńska старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуриńskiej трагедії. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 400-427.
- Українська культура, 1993 – Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
- Українська минувшина, 1993 – Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. Київ: Либідь, 1993. С. 59.
- Українське народознавство, 1994 – Українське народознавство. Навчальний посібник. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
- Чернігівщина, 1990 – Чернігівщина: енциклопедичний довідник. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. 1008 с.
- Yakovenko, 2008 – Yakovenko A. A petrographic analysis of the early modern ceramic stove tiles (“kakhli”) from the excavation of Baturyn // Батуриńska старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуриńskiej трагедії. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 339-366.

References:

- Adruh, 2008 – Adruh A. Arkhitektura Chernihova druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit'. [Arkhitecture of Chernihiv of the second half of XVII – beginning of XVIII cnt.]. Chernihiv, Chernihivs'kyi TsNTEI, 2008. 224 s. [in Ukrainian].
- Baturyn, 2009 – Baturyn: storinky istoriyi: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Baturyn: pages of history: Collection of documents and materials]. Chernihiv: KP “Vydavnytstvo “Chernihivs'ki oberehy”, 2009. 786 s. [in Ukrainian].
- Baturyns'ka staryna, 2011 – Baturyns'ka staryna: zbirnyk statey Viktora Bondarenka [Baturynska staryna: collection of the articles of Viktor Bondarenko] / upor. Yu.A. Blazhko, L.H. Kiyashko. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, 2011. 168 s. [in Ukrainian].
- Blazhko, 2010 – Blazhko Yu. Baturyns'ka sotnya – skladova odynytysya Het'manshchyny [Baturyn sotnya - component unit of Hetmanate] // Seredn'ovichni starozhytnosti Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy: Materialy IX Mizhnarodnoyi students'koyi arkheolohichnoyi konferentsiyi. Chernihiv: ChNPU imeni T.H. Shevchenka, 2010. S. 44-47. [in Ukrainian].
- Vechers'kyi, 2001 – Vechers'kyi V. Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Het'manshchyny: Formuvannya, doslidzhennya, okhorona. [Arkhitectural and town-planning inheritance of Hetmanate: Forming, research, protection]. Kyiv: NDITIAM, 2001. 350 s. [in Ukrainian].
- Vechers'kyi, 2008 – Vechers'kyi V. Het'mans'ki stolytsi Ukrayiny. [Hetman's capitals of Ukraine]. Kyiv: Nash chas, 2008. 320 s. [in Ukrainian].
- Vynohrods'ka, Sytyy, 2008a – Vynohrods'ka L., Sytyy Yu. Baturyns'ka kakhlya [Baturyn tile] // Pam'yatky Ukrayiny. Kyiv. 2008. Ch. 3. S.28 - 41. [in Ukrainian].
- Vynohrods'ka, Sytyy, 2008b – Vynohrods'ka L., Sytyy Yu. Kolektsiya kakhliv z rozkopok na terytoriyi Baturyns'koyi fortetsi 2001-2002 rr. [Collection of the glazed tiles from excavations on territory of Baturyn fortress 2001-2002] // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 300-littyyu Baturyns'koyi trahediyi. Kyiv, 2008. S. 261-277. [in Ukrainian].
- Vovk, 1995 – Vovk Kh.K. Studiyi z ukraiyins'koyi etnohrafiyi ta antropohiyi. [Studios from Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 336 s. [in Ukrainian].

- Geras'ko, 2013a – Geras'ko M.O. Doslidzhennya deyakykh dopovidnykh zapysok pro budivnytstvo K. Rozumovs'koho v Baturyni [The research of some reports for the site development in Baturin by K. Rozumovskiy] // Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny: Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 6. Kyiv-Hlukhiv, 2013. S. 280-282. [in Ukrainian].
- Gerasko, 2013b – Gerasko M.A. Izraztsyi iz pechey dvortsovo-parkovogo ansamblya K. Razumovskogo, nahodyaschiesya v Baturinskom istoriko-kulturnom zapovednike [Tiles of stoves from palace and park ensemble of K. Razumovskiy which are kept in Baturin historical-cultural preserve] // Nauka Krasnoyarya. № 4(09). Krasnoyarsk, 2013. S. 5-22. [in Russian].
- Geras'ko, 2013s – Geras'ko M.O. Pobut naseleennya mistechok Chernihovo-Sivershchyny (druga polovyna XVIII – seredyna XIX st.) [Way of life of population of townships of Chernigovo-siverschyna (second half of XVIII – middle of XIX ct.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05. Kyiv, 2013. 235 s. [in Ukrainian].
- Hohol', 1971 – Hohol' M.V. Taras Bul'ba. [Taras Bulba]. Kyiv: "Veselka", 1971. 123 s. [in Ukrainian].
- Istoriya i genealogiya gluhovskih evreev, 2014 – Istoriya i genealogiya gluhovskih evreev v zametkah Chernigovskih gubernskih vedomostey. [History of geonology of Glukhov Jews.]. Sbornik materialov i dokumentov. Mozhaysk, OAO "Mozhayskiy poligraficheskiy kombinat", 2014. 400 s. [in Ukrainian].
- Putro, 2008 – Putro O.I. Het'man Kyrylo Rozumovs'kyy ta yoho doba (z istoriyi ukrayins'koho derzhavotvorennya XVIII st.) [Kyrylo Rozumovskiy and his time]: Monohrafiya: v 2-kh chastynakh. Kyiv: DAKKKiM, 2008. Ch. I. 240 s. [in Ukrainian].
- Taranushenko, 2013 – Taranushenko S. Arkhitektura uryadovykh budivel' Het'manshchyny XVIII stolittya. [Architecture of governmental buildings of Hetmanate of XVIII ct.]. Kharkiv: Kharkivs'kyy pryvatnyy muzey mis'koyi sadyby, 2013. 140 s. [in Ukrainian].
- Taranushenko, 2011 – Taranushenko S.A.: Naukova spadshchyna. Kharkivs'kyy period. Doslidzhennya 1918-1932 rr.: monohrafichni vydannya, staty, retsenziyi, dodatky, taranushenkoznavchi studiyi, ilyustratsiyi, dovidkovi materialy [Scientific inheritance. Kharkiv period. Research of 1918-1932; monographic editions, articles, reviews, additions, taranushenkoznavchi studios, illustrations, background papers]. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O.O., 2011. 696 s. [in Ukrainian].
- Terekh, 2008 – Terekh M. Promyslovist' Baturyna doby K. Rozumovs'koho (XVIII – XIX st.) [Industry of Baturyn of time of K. Rozumovskiy (XVIII–XIX)] // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 300-littyu Baturyns'koyi trahediyi. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2008. S 400-427. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ka kul'tura, 1993 – Ukrayins'ka kul'tura: Lektsiyi za redaktsiyeyu Dmytra Antonovycha [Ukrainian culture: Lectures are after the release of Dmytro Antonovych]. Kyiv: Lybid', 1993. 592 s. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ka mynuvshyna, 1993 – Ukrayins'ka mynuvshyna: ilyustrovanyy etnografichnyy dovidnyk. [Ukrainian past: illustrated ethnographic reference book]. Kyiv: Lybid', 1993. S. 59. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ke narodoznavstvo, 1994 – Ukrayins'ke narodoznavstvo. Navchal'nyy posibnyk. [Ukrainian ethnology. Train aid.]. L'viv: Feniks, 1994. 608 s. [in Ukrainian].
- Chernihivshchyna, 1990 – Chernihivshchyna: entsyklopedychnyy dovidnyk / za red. A. V. Kudryts'koho. [Chernihivshchyna: encyclopaedic reference book. Kyiv: Ukrayins'ka Radyans'ka Entsyklopediya im. M.P. Bazhana, 1990. 1008 s. [in Ukrainian].
- Yakovenko, 2008 – Yakovenko A. A petrographic analysis of the early modern ceramic stove tiles ("kakhli") from the excavation of Baturyn // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 300-littyu Baturyns'koyi trahediyi. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2008. S 339-366. [in Ukrainian].

UDC 94(477-25)(092) «1859/1875»

LESLIA G. SOSURA

National Pedagogical Dragomanov University, PhD student (Ukraine)

**FOUNDATIONS AND PRINCIPLES OF M. DRAHOMANOV
IN THE CIRCLE OF COMMUNITY (1859-1875)**

Abstract. This article can tell us about activity of Mykhailo Drahomanov during his studying in the University of St. Vladimir and after his graduation, particularly in community called "Hromada" (1859-1875 gg.). Attention is paid to the impact of his family and social surroundings on Mykhailo Dragomanov. In this article also reviews his participation in organizing Sunday schools and some pedagogical work.

We can track his life in period from 1849, the beginning of Mikhail's studying in the Hadiach district school, also in this article is considered his studying in the First Poltava gymnasium (1853), because there he has been starting his work in journalistic and editorial activity. The main part of researching is devoted to "Kyiv period". Because this period of his life was the beginning of studying at University of Kiev, where Drahomanov showed himself as a scholar, teacher, active social, cultural and political activist.

Family education, school, particularly high school history teacher Poltava O. Stroninym, Cyril and Methodius and political events in the nineteenth had huge influence on the development of Dragomanov as a social and cultural figure, formation his national identify and social position. Personality Drahomanov's personality was formed in difficult times, but despite of such circumstances he loved Ukrainian nation and cultural traditions of the past. The first steps of social and cultural Dragomanov's activities related to the social and political life of Kyiv end of the 1850's – early 1860's of the XIX century.

Dragomanov's active participation in Kyiv community's life was very important for him and influenced on his further social and educational activities. Mykhailo Drahomanov was the son of his generation and his views reflected struggles between idealist and materialist ideologies and different political directions. He was deeply convinced that gradual historical process, bringing Ukrainian historical right to their own language, culture and state. But also taking into account historical experience, Drahomanov believed that the fight for the Ukrainian national cultural renaissance is necessary, based not only on ethnic patriotism but also on progressiveness Russian and European cultures.

As a public figure, Dragomanov belonged to the Ukrainian intelligentsia, which formed the basis of social, cultural and educational life. It's also played an important role in the revival of national culture and its social activities significantly affected on the rising Ukrainian's identify as a nation.

Keywords: Drahomanov, domestic life, state, community, Sunday school, education.

СОСЮРА Л.Г.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, аспірантка (Україна)

**ЗАСАДИ ТА ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ М. ДРАГОМАНОВА У КОЛІ ГРОМАДИ
(1859-1875 рр.)**

Анотація. В статті розглянуто діяльність М. Драгоманова в період навчання в університеті Св. Володимира та після закінчення навчання, зокрема в Громаді (1859-1875 рр.). Звернута увага на вплив родини та оточення на М. Драгоманова. Розглядається участь М. Драгоманова та в організації недільних шкіл, педагогічна праця.

Стаття включає в себе період з 1849 р., з початку навчання Михайла Петровича в Гадяцькому повітовому училищі, також не оминає навчання в Першій Полтавській чоловічій гімназії (1853 р.), адже саме там він почав займатись журналістською діяльністю та педагогуванням.

Основна частина дослідження присвячена “київському періоду”, адже саме з початком навчання в Київському університеті М. Драгоманов показав себе як науковець, педагог, активний громадський, культурний та політичний діяч.

Ключові слова: М. Драгоманов, національне життя, державність, Громада, недільні школи, освіта.

СОСЮРА Л.Г.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, аспирантка (Украина)

ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М. ДРАГОМАНОВА В КРУГУ ГРОМАДЫ (1859-1875 гг.)

Аннотация. В статье рассмотрена деятельность М. Драгоманова в период обучения в университете Св. Владимира и после его окончания, в частности в Громаде (1859-1875 гг.). Обращено внимание на влияние семьи и окружения на М. Драгоманова. Рассматривается участие М. Драгоманова и в организации воскресных школ, и педагогическая деятельность.

Статья включает в себя период с 1849 г., с начала обучения Михаила Петровича в Гадячском уездном училище, в Первой Полтавской мужской гимназии (1853 г.). Ведь именно там он начал заниматься журналистской деятельностью и редактированием.

Основная часть исследования посвящена “киевскому периоду”, ведь именно с началом обучения в Киевском университете М. Драгоманов показал себя как ученый, педагог, активный общественный, культурный и политический деятель.

Ключевые слова: М. Драгоманов, национальная жизнь, государственность, Громада, воскресные школы, образование.

Метою наукової розвідки є розкриття громадської та наукової діяльності М.П. Драгоманова в “київський період” (1859-1875 рр.) його життя, серед основних завдань – висвітлення процесу формування світогляду та початку наукової діяльності Михайла Петровича Драгоманова, педагогічна праця, участь в роботі Громади, недільних шкіл.

Системно висвітлити діяльність Михайла Драгоманова як педагога, науковця та громадського діяча можна з допомогою дослідження його життєвого шляху. Адже саме родинне виховання, навчання спочатку в гімназії, а пізніше в університеті Святого Володимира вплинули на особистість Михайла Драгоманова та сформували в ньому інтерес до громадського життя.

Михайло Драгоманов народився 6 (18) вересня 1841 р. у м. Гадяч на Полтавщині, у родині дрібного шляхтича, який походив з нащадків козацької старшини. Батько, Петро Якимович, будучи освіченою людиною, володів англійською та французькою мовами, добре знав російську літературу, а інколи сам “займався письменством”, друкуючи власні вірші та переклади у столичних газетах. Михайло Петрович вже в дорослому віці згадував, що і батьки, і дід по матері не лише були прихильні до кріпаків, але й спілкуватися між собою про звільнення селян. За те, що батько підтримував селянські домагання волі та землі, ставився до простих людей з повагою, не соромлячись при зустрічах із ними скидав шапку та привчив до цього дітей, селяни дуже шанували людяного поміщика (Федченко, 1991: 19-21).

У 1849 р. Михайло розпочав навчання у Гадяцькому повітовому училищі, отримуючи початкову освіту як підгрунтя фахового самовизначення і формування особистості загалом. У процесі навчання він особливо захоплювався давньою історією, географією, класичними мовами та математикою. Певна суперечність в освітніх інтересах може бути пояснена широтою здібностей юного Михайла, специфікою початкової освіти і різноманіттям потреб людини, яка жила в середині ХІХ ст. Слід

врахувати, що до кінця свого навчання в училищі він прочитав майже всі книжки з батькової бібліотеки, особливо історико-політичної тематики, а “Историю государства Российского” М. Карамзіна двічі.

Закінчивши училище у 1853 р., М. Драгоманов вступив до Полтавської першої чоловічої гімназії. Тут ще більше проявився інтерес юного Михайла до латини й античної історії, який сприяв отриманню класичної освіти як фундаменту енциклопедичного підходу до фахової діяльності, яка у середині ХІХ ст. зайняла майже центральне місце у визначенні сенсу життя людини. Світогляд Михайла Петровича був закладений саме у процесі здобуття середньої освіти як основи особистісного і професійного становлення людини (Драгоманов, 2001: 6-7).

Слід також врахувати той факт, що поруч з освітніми інтересами формувалася активна громадська позиція юного Михайла, яка виражалася у журналістській діяльності та редагуванні рукописного гімназійного часопису.

Журналістика стала невід’ємною складовою діяльності та життєвих інтересів юнацького і дорослого віку М. Драгоманова. Зокрема він відстежував, а також аналізував новинки російської та західноєвропейської літератури, видання популярних тоді журналів, з-поміж яких перше місце посідав “Современник”. Можна сміливо стверджувати, що М.П. Драгоманов формувався як людина найбільш прогресивних суспільно-політичних поглядів свого часу, здебільшого викладених у газетних та журнальних публікаціях. Цьому значно посприяло активне обговорення питання звільнення селян, яке розпочалося, коли Михайло навчався у п’ятому перед-випускному класі гімназії (Федченко, 1991: 19-21).

Одночасно з працями видатних філософів Михайло Петрович знайомився з політичними трактатами великого італійського мислителя Н. Макіавеллі. Це викликало у нього інтерес до дослідження природи соціальної і політичної влади і до пошуку способів, засобів і умов отримання і використання зазначених видів влади у суспільстві його часу та наступних епох. Вивчав майбутній педагог і вчений також праці видатних зарубіжних істориків: Ф.К. Шлосера, Т.Б. Маколя, Ф. Гізо, що остаточно схилило його до вибору історичного фаху з-поміж тих варіантів, які відкривалися у Російській імперії перед юнаком з класичною середньою освітою другої половини ХІХ ст. (Молчанов, 1994: 18).

У 1859 р., незадовго до закінчення гімназії, у М. Драгоманова стався конфлікт із адміністрацією, наслідком якого стало виключення його з навчального закладу. Лише завдяки втручання попечителя Київського навчального округу, видатного педагога і знаного християнського гуманіста М. Пирогова Михайлові було дозволено залишити гімназію за власним бажанням. Це давало йому право скласти іспити за гімназійний курс екстерном і вступити до університету Св. Володимира на загальних підставах (Довгич, 1991: 5).

Наприкінці літа 1859 р. Михайло Петрович вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира. Тут у нього з’являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше і швидше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що постійно зароджувалися у студентському середовищі.

Університет тих часів являв собою один із найважливіших осередків наукового, культурного і громадського життя. Значною мірою це була заслуга попечителя Київського навчального округу, М. Пирогова. М. Драгоманов намагався поєднати навчання з практичною громадською роботою, до якої підштовхували розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

М. Драгоманов, навчаючись на першому курсі університету, став членом студентського гуртка, який опікувався недільними школами. З цієї причини його інтерес до педагогіки мав практичний характер. Учений згадував, що недільні школи члени цього гуртка намагалися використовувати для політичної агітації, але загальний рівень освіти жителів Києва та навколишньої місцевості переконав активістів у першочерговості реалізації освітньої, а не агітаційної діяльності.

Студенти самостійно розробляли навчальні програми для недільних шкіл. В одній із них зазначалося: “Мета недільної школи – доставити дітям ремісників Києва принаймні початкову освіту. З цією метою будуть викладатися такі предмети: 1. Закон Божий. Ознайомити слухачів з головними мотивами; учитель “Закону” окреслить в коротких розповідях Старий і Новий Завіт; 2. Читання. Читанню навчатимуть за методом Золотова, так як він більш пристосований до таких умов навчання; 3. Арифметика. Рахування навчатимуть на папері, переважно за методами Грубе, можна обмежитися цілими числами, хоча можна зайнятися і дробами” (ДАК: ф.442, оп. 38, спр. 881, арк. 51).

Поряд з міськими недільними школами була започаткована програма сільських шкіл, а для забезпечення цих навчальних закладів учителями засновані педагогічні курси. Через брак державного фінансування до діяльності педагогічних курсів було залучено членів студентського гуртка. Одним із них був М.П. Драгоманов, який на громадських засадах викладав слухачам курсів російську історію.

Студенти, які активно працювали в недільних школах, завжди відмічали бажання дітей до отримання знань, незважаючи на складні умови життя чи домашню зайнятість: “Дітей ремісників в даний час 120; але іноді в класах буває не більше 30 або 40 учнів. Обставини: або робота в майстерні, або інша робота; але ні в якому разі не буває недбалості хлопчика до занять. Приходять в несвяткові дні і просять якоїсь книги, щоб під час відпочинку від роботи зайнятися читанням. Навчання бувають по неділях, передноворічних і новорічних днях від 10-ти до 2-х годин” (ДАК: ф.707, оп. 27, спр. 467, арк. 67).

В огляді становища Київської, Подільської та Волинської губерній в 1859 і 1860 роках зазначається про стан освіти в них: “Прагнення населення до утворення шкіл зумовлене кількістю учнів, у цьому і виникає потреба у відкритті нових училищ. Ця потреба особливо відчутна в Подільській губернії, де не дивлячись на значну густоту населення, всього одна гімназія і одне училище. Але задовольнити цю потребу начальство не має можливості, тому що недостатньо засобів. Студенти університету Св. Володимира вимагають особливого нагляду: між ними значний дух вільнодумства і прагнення заводити партії... В учнях гімназій теж помітно вільнодумство. Відкрита в минулому році Фундуклеївська жіноча гімназія процвітає: тепер в ній більше 140 вихованок. Для більшої зручності жителів відкрито відділення цього училища в іншій частині ... Для початкового навчання простого народу в Києві відкрили недільні школи. Тільки не корисні ці школи, бо вимагають особливого спостереження з боку начальства. Такі ж школи відкриті в Київській губернії і в містах Черкаси, Сквирі та Біла Церква, а також передбачається відкрити в Житомирі і Кам’янці-Подільському” (ДАК: ф.707, оп. 27, спр. 467, арк. 55).

Як бачимо, уряд Російської імперії не був задоволений діяльністю та існуванням таких навчальних закладів і тим, що в них працювали студенти університету Св. Володимира.

Межа між освітнім і соціально-політичним аспектами студентського життя виявилася дуже тонкою для громадсько-активної молоді Києва 50-х – 60-х років ХІХ ст. Юнацьке прагнення свободи, стримуване централізаторською політикою російського уряду, виявилось в зростанні національно-патріотичних настроїв у колах інтелігенції. Михайло Драгоманов у промові, виголошеній у 1861 р. під час поховання Т. Шевченка,

рішуче засудив політику імперської влади, виявивши її антиукраїнську сутність. Одразу ж після цього Михайло Петрович потрапив до списку “неблагонадійних осіб”. Потрібно врахувати той факт, що згідно із тогочасними законами до найтяжчих належали злочини проти держави, а сепаратизм і заклики до повалення існуючого політичного режиму були у цьому переліку. Відповідно критика урядової політики викликала пильну увагу правоохоронних органів (Довгич, 1991: 5).

Такий вияв політичної активності Михайла Петровича не був чимось для нього неординарним. Під час банкету з приводу відставки попечителя Київського учбового округу М. Пирогова М. Драгоманов виголосив промову, яка викликала захват у присутніх і ввела молодого оратора у коло ліберально налаштованої інтелігенції міста Київ. Поруч із цим спілкування з політично активною професурою сприяло визначенню кола наукових інтересів юного дослідника. З одного боку, вони розширилися, бо окрім історії стародавнього Риму виявилася зацікавленість релігійною історією, а з іншого – конкретизувалися, бо інтерес викликала соціальна боротьба періоду занепаду Римської республіки і зародження християнства. Також це стало важливим і для подальшої кар’єри молодого вченого – його рекомендували, як можливого викладача після відставки професора О. Шульгіна, який запропонував раді університету направити М. Драгоманова у закордонне відрядження після закінчення навчання.

Початок 1860-х років відзначився зростанням активності діячів українського національно-демократичного руху – “українофільства” і переслідуваннями цих людей з боку владних структур, що відбувалося на загальному тлі лібералізації суспільно-політичного життя Російської імперії. Переслідування українофілів було наслідком польського повстання 1863 р. Незважаючи на антипольські настрої української інтелігенції, урядом було заборонено використання української мови в освіті, пресі і літературній діяльності. За поширення україномовних видань були заарештовані громадські діячі з числа друзів М.П. Драгоманова: О.І. Стронін, В.С. Шевич, В.В. Лобода. Михайло Петрович співчував ув’язненим товаришам, але не розділив їхньої долі, оскільки на старших курсах університету, а особливо перед його закінченням у 1863 р., звернув основну увагу на навчання і закладання фундаменту науково-педагогічної кар’єри, а тому громадсько-політичну діяльність відсунув на другий план (Заславський, 1924: 28-29).

В 1863 р. Михайла Петровича було прийнято на роботу в Другу київську гімназію. В листі до попечителя Київського навчального округу А. Франкова (2 листопада 1863 р.) йшлося: “кандидат-педагог Михайло Драгоманов зайшов до мене з проханням про призначення його викладачем географії в гімназію. Визнаючи Драгоманова здатним до заняття бажаної ним посади; маю честь уклінно просити Ваше Превосходительство призначити його молодшим учителем географії в Київську 2-у Гімназію” (ДАК: ф.707, оп. 255, спр. 352, арк. 70).

Можливо М. Драгоманов відійшов від громадсько-політичної діяльності через його ставлення до польського повстання, яке відрізнялося від загальної точки зору українських опозиційних діячів. Михайло Петрович був противником політичних союзів з російським урядом, а основна частина опозиціонерів погоджувалася з думкою про можливість союзу з урядом проти спільних опонентів або навіть ворогів. Він був лояльним до польської антиурядової діяльності, оскільки підтримував загальноєвропейські політичні цінності, пропаговані у таких часописах, як “Колокол” і “Современник”.

У 1863 р., після закінчення університету зі ступенем кандидата у професори М.П. Драгоманов почав навчання на Вищих педагогічних курсах, поєднуючи його з роботою у Другій київській гімназії на посаді молодшого вчителя географії. З курсів М. Драгоманов перейшов у приват-доценти історико-філологічного факультету університету

Св. Володимира. Викладацьку роботу Михайло Петрович поєднував з журналістською діяльністю, пишучи численні статті до газет і часописів. Михайлу Петровичу доводилося важко працювати, оскільки невдовзі після закінчення університету померли його батьки, а Михайло взяв на своє утримання молодших брата і сестру. Саме в цей час він одружився, і забезпечував власну родину. Через матеріальні ускладнення М. Драгоманов не міг займатися наукою так активно, як хотів (НПУ, 2005: 29).

4 грудня 1864 р. попечитель Київського навчального округу отримав лист: “Панові попечителю Київського учбового округу... Історико-філологічний факультет ввійшов до Ради Університету з поданням від 27 листопада № 66 про дозвіл доручити Приват-Доценту М. Драгоманову, починаючи з наступного півріччя, читання Загальної історії, а саме, “Історії Стародавнього Сходу”, з винагородою М. Драгоманова за цю працю по 600 р. сріблом на рік. При цьому факультет додасть, що Приват-Доцент М. Драгоманов подає надію факультету, що виконання цієї роботи буде на високому рівні” (НПУ, 2005: 67).

Також Михайло Петрович зацікавився вивченням популярних у 60-х – 70-х роках ХІХ ст. у середовищі інтелектуалів Російської імперії нових суспільно-політичних течій, однією з яких був марксизм. Цей інтерес супроводжувався не лише дослідницькою, а й політичною діяльністю, яка знайшла свій вияв у тому, що на київській квартирі М.П. Драгоманова М.І. Зібер, український економіст і соціолог, філософ та громадський діяч, у 1868-1870 рр. викладав учасникам нелегального студентського гуртка основи економічного вчення К. Маркса за “Капіталом”.

У 1870 р. М. Драгоманов захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра історії на тему “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”. У цьому дослідженні, а також у своїх наукових розвідках “Імператор Тиберій”, “Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого”, “Про стан жінки в першому віці Римської Імперії” Михайло Петрович виявив себе як професійний дослідник, який у науковій діяльності спирався на ґрунтовну джерельну базу. У своїх наукових працях М. Драгоманов намагався розгадати загадку влади, її ролі в житті народів, її здатності впливати на індивідуальні долі людей, а також зворотнього впливу суспільства й окремо взятої особистості на здійснення влади (Драгоманов, 1868: 18).

6 березня 1870 р. М.П. Драгоманову було надано ступінь магістра, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом і відправлено у відрядження від університету з науковою метою за кордон терміном на два роки. Упродовж відрядження Михайло Петрович побував у провідних наукових центрах Німеччини, Австрії, Італії та Чехії.

Закордонне відрядження викладача від університету з метою підвищення його професійного рівня носило науково-педагогічний характер. Завдяки цьому по поверненні на батьківщину М. Драгоманов став професором стародавньої історії, а також ідейним натхненником і редактором ліберально-демократичної газети “Київський телеграф” (Заславський, 1924: 38-40). Кількість лекцій в університеті сягала 6-7 на день. При такому графіку викладачі та студенти знаходили час на громадсько-політичну діяльність і значна їх частина перебувала в самому епіцентрі суспільного життя. Михайло Петрович Драгоманов виступав з лекціями та доповідями, вступав у суперечки з діячами російського ліворадикального руху, які бажали залучити до лав своїх організацій на своїх же умовах і українських антирежимних діячів, дискутував з представниками галицької інтелігенції, знайомив київських інтелектуалів із західноукраїнськими виданнями ліберального та соціал-демократичного спрямування (ДАК: ф.16, оп. 465, спр. 912, арк. 47).

Зрозуміти активну громадянську позицію М. Драгоманова можна, лише врахувавши той високий рівень політизації життя студентів та викладачів київського університету, який спостерігався впродовж другої половини ХІХ ст. Значний вплив на функціонування

університету Св. Володимира у 70-х роках ХІХ ст. мало поширення у студентському середовищі ідеології народництва. Багато в чому це пов'язано з тим, що упродовж окресленого періоду лави студентів дедалі більше поповнювали різночинці, а відсоткова частка дворян у студентському середовищі скорочувалася (Жмудський, Рудько, 1956: 21).

Протягом першої половини 70-х років ХІХ ст. значний вплив на студентську молодь Києва справляла суспільно-політична позиція М. Драгоманова. Неодноразово він брав участь у народницьких нелегальних зібраннях, дискутував з нігілістами, висловлюючи свою активну життєву позицію. Він погоджувався зі значною частиною поглядів російських лівих радикалів, зокрема, це стосувалося питань ставлення до самодержавства. Особливо тісні зв'язки у М. Драгоманова склалися з відомим діячем російського терористичного руху А. Желябовим, з яким він підтримував постійне листування. Сучасники відзначали значний вплив М.П. Драгоманова на світогляд А. Желябова, на формування ним програмних засад народницького руху (Іванова, 1971: 75-79).

Під час перебування у Києві у 1875 р. російський самодержець особисто розпорядився перевести М. Драгоманова до одного з північних університетів. Приводом для ухвалення цього рішення став наклеп: соціологічна спрямованість лекцій Михайла Петровича була навмисно названа соціалістичною. Вчений відмовився виконати волю імператора, а тому потрапив під суворий нагляд поліції. Зрештою, М. Драгоманов був звільнений з університету, але йому було дозволено отримати закордонний паспорт і емігрувати (Довгич, 1991: 6).

Таким чином, на становлення особистості М. Драгоманова вплинуло багато чинників, а найбільше – родина та її оточення. Важко було в таких складних умовах обрати для себе професію педагога. Це було до сили тільки тим, хто справді був за покликанням учителем, хто любив дітей, школу, думав, як би краще і швидше навчити учнів читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим і правдивим. Для таких подвижників школа була не тільки привід, а й мета життя та праці.

На початку 1870-х років Київ став головним осередком українського руху. В ньому зосередилися значні інтелектуальні сили і стала відроджуватися справа українофілів. Громадівці організували культурно-творчу діяльність національного спрямування. У 1873 р. за їх ініціативи було створено в Києві українське наукове товариство під назвою “Південно-Західна Філія Російського Географічного товариства”. Цей заклад став центром діяльності українських учених, які займалися не лише дослідженням географії та суміжних наук, а загалом українознавчими студіями, впорядкуванням знань і фактів з української історії, словесності тощо. Київська Громада придбала також газету “Київський телеграф”, яка стала виразником її українських ідей. Головним редактором газети було призначено М.П. Драгоманова.

Становлення М.П. Драгоманова як громадсько-культурного діяча, формування характеру його національної свідомості та громадської позиції було визначено його походженням, родинним вихованням, школою, зокрема вчителем історії Полтавської гімназії О. Строніним, Кирило-Мефодіївським товариством та політичними подіями, що відбувалися в Україні у ХІХ ст. Особистість М.П. Драгоманова формувалася у складний час, проте всупереч обставинам він пройнявся любов'ю до рідного народу, української культурної традиції, історичного минулого. Перші кроки громадсько-культурної діяльності М.П. Драгоманова пов'язані із суспільно-політичним життям Києва, кінця 1850-х – початку 1860-х років ХІХ ст.

Вступ М.П. Драгоманова до Київської Громади, а саме активна участь у роботі цієї організації мала важливе значення в житті вченого і вплинула на подальшу його громадську та педагогічну діяльність. М.П. Драгоманов був сином своєї епохи і на його

світогляді відбилася гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками. Будучи глибоко переконаним в поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але й ураховуючи історичний досвід, М.П. Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур.

Література:

- Довгич, 1991 – Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова: монографія. Київ, 1991. 156 с.
- Драгоманов, 1868 – Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и К.К. Тацит // Университетские известия. 1869. № 2-11.
- Драгоманов, 2001 – Драгоманов М.П. Документи і матеріали. Львів, 2001. 168 с.
- ДАК – Державний архів м. Київ.
- Жмудський, Рудько, 1956 – Жмудський О.З., Рудько М.П. Київський університет за 125 років (1834-1959). К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1959. 63 с.
- Заславський, 1924 – Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Москва: Издательство “Сорабкоп”, 1924. 241 с.
- Іванова, 1971 – Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). Київ, 1971. 458 с.
- Молчанов, 1994 – Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова. Київ, 1994. 40 с.
- НПУ, 2005 – Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Історія. Сьогодення. Перспективи. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. 204 с.
- Федченко, 1991 – Федченко П.М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1991. 362 с.

References:

- Dovgich, 1991 – Dovgich V.A. Ukrain's'ka ideya v politichnii teorii Mikhaila Dragomanova [Ukrainian idea in political theory Dragomanov: monograph]. Kyiv, 1991, 156 p. [in Ukrainian].
- Dragomanov, 1868 – Dragomanov M.P. Vopros ob istoricheskom znachenii Rimskoi imperii i K.K. Tatsit. [Question about historically Value Rymskoy Empire and K.K. Tacitus] // Universitetskie izvestiya. 1869. № 2-11. [in Ukrainian].
- Dragomanov, 2001 – Dragomanov M.P. Dokumenti i materiali [Documents and materials]. L'viv, 2001, 168 p. [in Ukrainian].
- DAK – State Archive of Kyiv.
- Zhmuds'kii, Rud'ko, 1956 – Zhmuds'kii O.Z., Rud'ko M.P. Kiivs'kii universitet za 125 rokov (1834-1959) [Kyiv University 125 years (1834 -1959)] K.: Tovarnstvo dlya poshirennya politichnikh i naukovikh znan' Ukraïns'koi RSR, 1959, 63 p. [in Ukrainian].
- Zaslavs'kii, 1924 – Zaslavskii D. Mikhail Petrovich Dragomanov. Kritiko-biograficheskii ocherk. [Michael Drahomanov. Critical-byohrafycheskyy Essay:]. Moskva: Izdatel'stvo “Sorabkop”, 1924, 241 p. [in Ukrainian].
- Ivanova, 1971 – Ivanova R.P. Mikhailo Dragomanov u suspil'no-politichnomu rusi Rosii ta Ukraïni (druga polovina XIX st.) [Michael Drahomanov in social and political movement in Russia and Ukraine (second half of XIX century)]. R. P. Ivanova. Kyiv, 1971, 458 p. [in Ukrainian].
- Molchanov, 1994 – Molchanov M.O. Derzhavnits'ka dumka Mikhaila Dragomanova. [Governmental policy Dragomanov]. Kyiv, 1994, 40 p. [in Ukrainian].
- NPU, 2005 – Natsional'nyi pedagogichnii universitet im. M.P. Dragomanova. Istoriya. S'ogodennya. Perspektivi. [National Pedagogical University. M.P. Dragomanova. History. Present. Perspectives]. Kyiv: NPU im. M.P. Dragomanova, 2005, 204 p. [in Ukrainian].
- Fedchenko, 1991 – Fedchenko P.M. Mikhailo Dragomanov. Zhittya i tvorchist': monografiya. [Life and work: monograph.]. Kyiv: Dnipro, 1991, 362 p. [in Ukrainian].

UDC 94(477.54-21)“185/191”

ANASTASIIA O. BOZHENKO
V.N.Karazin Kharkiv National University,
PhD student (Ukraine)

THE MODERN CITY OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX AS UNITE OF CENTER AND PERIPHERY (ON EXAMPLE OF KHARKIV)

Abstract. *The article is devoted to the relations among structural parts of Kharkiv in the second half of XIX – the early XX century. The main attention is given to the study of center / peripheral dichotomy. The main methodological concepts, connected with centre-peripheral relations are mentioned. The approaches of Burges, sectoral and multiple nuclear models are contradicted to the dual concept of Robert Park. Moreover, we studied the view on this problem of Ukrainian researchers, such as Taras Vozniak, Ludmyla Males and Elena Trubina. The sources of the paper are guides, reports of officials, memoirs, periodical issues and city plans. The author made attempt to localize the physical location of Kharkiv center between Sumska, Katerynoslavska and Universitetska streets. However, we can trace another ways of structuring Kharkiv: for example, radial division may be separate on the base of population density or sectoral, if we would use the official principle of police and fire sections. Later it is spoken about influence of capitalistic development of Kharkiv to the marking of city space. In this period the center was identified not only by the quarters of city government, but also by financial buildings, such as Merchant Bank. Such fact, in our opinion, may indicate an increasing influence of capitalistic elite of Kharkiv relatively to previous period. The next problem of article is the determination of the status of Kharkiv outskirts and their connection with the center. The rapid agglomeration process is observed on such territories as Moskalivka, Zaikivka, Panasivka, Zhuravlivka and others. The aspect of eloquent contrast of accomplishment of center and periphery is emphasized. The infrastructure of periphery hardly may be called the urban one. The views of contemporaries to the structure of the city and their image of the center-peripheral dichotomy are highlighted. In cause of Kharkiv, this dichotomy had not only social, but also national meaning. Center was more russified, while on periphery native Ukrainian culture was preserved, which generated a nostalgic ideas in the small group of Ukrainian intellectuals. In conclusion, we can mention two contradictory processes, which took place in the modern Kharkiv. In one hand, the city absorbed the suburbs, the spreading of transport system made the connection between center and periphery more comfortable. In the other, the suburbs did not match the standards of modern city, and in this reason they were not imagined as the true city.*

Keywords: *Kharkiv, center, periphery, social history, agglomeration.*

БОЖЕНКО А.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
аспірантка (Україна)

МОДЕРНЕ МІСТО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ЄДНІСТЬ ЦЕНТРУ ТА ПЕРИФЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ м. ХАРКІВ)

Анотація. *В статті зроблено спробу прослідкувати взаємозв'язок структурних частин міста Харків у другій половині XIX – на початку XX ст., перш за все дослідивши дихотомію центру та периферії. Авторкою розглянуті основні методологічні концепції, пов'язані з центр-периферійними взаємозв'язками, досліджено погляди сучасників щодо структурування міста, деякі аспекти колонізації передмість та особливості повсякденного життя у центрі та периферії.*

Ключові слова: *м. Харків, центр, периферія, агломерація, соціальна історія.*

БОЖЕНКО А.О.

Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина,
аспирантка (Украина)

**МОДЕРНЫЙ ГОРОД ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX вв.
КАК ЕДИНСТВО ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИИ (НА ПРИМЕРЕ г. ХАРЬКОВ)**

Аннотация. Статья посвящена взаимосвязям различных структурных частей Харькова второй половины XIX – начала XX вв. Основное внимание уделяется исследованию центр-периферийных связей. Автором делается краткий обзор основных методологических концепций, а также дается характеристика основным взглядам современников по поводу структуры города, некоторые аспекты колонизации предместий, а также повседневного освоения центра/периферии.

Ключевые слова: Харьков, центр, периферия, социальная история, агломерация.

У модерну добу починає стрімко зростати значення міста як соціального феномену, а разом з тим загострюється і дихотомія центру та периферії. Якщо у попередній період досить важко було провести чітку межу між центральними та не-центральними районами міста, то у період оновлення контраст стає різочим, і власне, постає навіть питання про існування міського стилю життя на периферії міста. На думку багатьох дослідників, саме у центрі місто було справжнім містом. Тому дослідження цієї проблеми стосовно м. Харків є актуальним.

Перш, ніж перейти до виділення центру/периферії Харкова, потрібно коротко охарактеризувати наявні підходи до структуризації міста. Серед класичних теорій виділяють три основні: 1) теорія концентричних кіл Берджеса (місто складається з п'яти поясів, а саме – центральний, зона транзиту, будинків незалежних працівників, будинків, що є кращими та будинки постійних мешканців); 2) теорія секторів Хойта; 3) багатоядрова теорія Харіса та Ульмана (місто розвивається навколо не одного, а декількох центрів) (Міхеєва, 2010: 107). В той же час, в роботі Роберта Парка чітко прослідковується виразна дуальна структура міста: “Характер співвідносин різноманітних природних зон міста найбільш чітко прослідковується у стосунках “місто-передмістя”. Очевидно, що передмістя великого міста є просто продовженням міської спільноти” (Парк, 2002: 7). Теорія “центру-периферії” широко застосовується як в макродослідженнях, стосовно глобальних світ-систем Імануїла Валлерстайна, так і мікро-, зосереджуючись на окремих міських поселеннях. Адже, за словами Людмили Малес, сучасної української дослідниці міста, “поняття центру та центральності символізує власне процеси урбанізації, підвищуючи значущість міста, надаючи культурі доцентровий напрям” (Малес, 2012: 108). З її думками перегукується і вислів українського філософа Тараса Возняка про те, що міста стали центрами генерації сенсів, в той час, як навколо них формувалася периферія, що і стало початком виникнення протистояння міста та передмістя (Возняк). Також центр сприймається як місце, де збирається основний символічний капітал, оскільки саме в центрі наявні адміністративні будівлі (Парамонова, 2009: 127). Тому незайвим для нас буде встановити вплив центр-периферійних зв'язків на розвиток Харкова.

Джерельну базу нашої роботи складають пугівники, офіційні доповіді членів Думи, мемуари, преса та плани міста. Говорячи про наукову розробку теми в теоретико-методологічному плані можна згадати доробки Є. Трубіної (Трубіна, 2013), Л. Малес (Малес, 2012), В. Парамонової (Парамонова, 2009), на місцевому матеріалі монографію Д. Чорного (Чорний, 2007).

Одним із завдань нашої статті є розв'язання проблеми фізичного розташування центру та периферії та з'ясувати структуру Харкова станом на другу половину XIX –

початок ХХ ст. Звернемося до путівника О. Гусева, де автор пише про структуру міста таким чином: “Самою природою Харьков разделен уже на три части и сверх того, в административном отношении на 6 полицейских участков, а в пожарном – на 4” (Гусев, 1902: 23). Ми бачимо, що автор відмовляє місту у дуальній структурі, поділяючи його за трьома аспектами на більшу кількість частин. Далі, в тому ж путівнику зазначено, що центр Харкова знаходиться між річками Харків і Лопань, тобто там, де розташовувалася колись фортеця (Гусев, 1902: 23). Автор путівника наголошує на тому, що нижня частина міста довго залишалася незаселеною через тривалу загрозу нападів степовиків. За цією логікою бачимо радіальне зростання міста, від узвишся до низини, що було обумовлено перш за все історичними обставинами. Цікаво, що за майновим розшаруванням на думку цього ж автора місто було поділено на три пояси: перший – торговий центр, який переважно співпадав з містом ХVІІІ ст., другий – оточує центр, третій – власне околиці міста (Гусев, 1902: 27). За результатами перепису 1912 р. місто за щільністю населення поділялося вже на 4 місцевості: 6,2-6,9 чоловік на квартиру – Центральний, Нагірний, Катеринославсько-Благовіщенський, Нетеченсько-Воскресенський; 5,1-5,8 осіб – Панасівка, Гончарівка, Журавлівка, Чугуєвський, Уральський, Паровозобудівного заводу, Качанівка, 4,6 – 4,9 осіб – Москалівка, Павлова дача, Заїківка, Новоселівка, Холодна та Лиса гора, Піски, 4,1-4,4 мешканців – Сабурова дача та Іскринський райони (Посохов, 2004: 232). У путівнику 1915 р. зазначено, що “наиболее здоровой и в то же время дорогой частью города является “верхняя”, в район которой входят главным образом Сумская, Мироносицкая, Чернышевская, Епархиальная и Пушкинская ул. с пересекающими их поперечными улицами” (Путеводитель, 1915: 19), що в принципі збігається з попередніми зауваженнями. У звіті Другої трамвайної комісії як центр позначено Павловську площу (Доклад, 1909: 15). У путівнику 1915 р. також відзначається, що “вследствие пересечения здесь всех линий конки и трамвая она является удобным пунктом для отправления в любую сторону”, що робить її своєрідним вузлом, центром міста (Путеводитель, 1915: 56). Втім, центральність може розглядатися і під іншим кутом. Якщо брати за основу торговельний аспект, то тут скоріше виділяється вулиця Катеринославська та Університетська (Гусев, 1902: 64). Підсумувавши всі ці аспекти, можна локалізувати центр міста другої половини ХІХ ст. між вулицями Університетською, Катеринославською та Сумською.

Нові для Російської імперії капіталістичні умови сприяли появі і нових принципів районування міського простору. Так, на думку російського урбаніста, Єлени Трубіної організація простору будь-якого більш-менш великого міста є згідною з капіталістичною логікою (Трубина, 2013: 240). Характерним є те, що відтепер центр маркують не лише владні будівлі, але й приміщення фінансових установ. Так, у путівнику 1915 р. досить багато уваги приділяється Купецькому банку: “Здание имеет железо-бетонный остов с легкой кирпичной прокладкой открытых частей... Одно из самых больших зданий города. В нижнем этаже помещаются магазины, в средних этажах банк, нотариус, конторы; в двух верхних этажах большая гостиница. Городской Купеческий Банк является одним из самых старых общественных начинаний в городе: он основан в 1866 году. Играя крупную роль в финансовой жизни города, банк в то же время является важной доходной статьей” (Путеводитель, 1915: 61). Як бачимо, підкреслюється і архітектурна репрезентативність будівлі, і значимість Купецького банку в житті міста. Також можемо навести будівлю З’їзду гірничопромисловців Півдня Росії: розташована на Сумській, вона займає досить вигідне географічне розташування (Путеводитель, 1915: 65). Таким чином, помічаємо подвійний зв’язок: з одного боку фінансові установи намагалися закріпити своє значення за допомогою дислокації у центрі міста, з іншого ж – вони його і маркували певним чином.

Статус колишніх передмість мають Іванівка, Пески, Панасівка, Ключки, Гончарівка, Москалівка, Заїковка, Чугуївка, Журавлівка та Основа, проте на початку ХХ ст. вони сприймалися як частина міста (Гусев, 1902: 25). З іншого ж боку, 30 роками раніше, у своєму виступі харківський міський голова Єгор Гордієнко називає Москалівку та Заїківку передмістями (ДАХО: ф.45, оп.1, спр.77, арк. 38). Дуже чітко прослідковується такий аспект існування модерного міста, як агломерація, в ході якої Харків буквально за декілька десятків років, окрім цих місцевостей, поглинув Піски, Гончарівку та Холодну гору. Великий вплив на колонізацію колишніх передмість мало проведення залізничних шляхів через Гончарівку та Панасівку (Гусев, 1902: 26). З'являлися кам'яні будинки на місті дерев'яних, збільшувалася густота населення. Більше того, зникали кордони між окремими місцевостями (Гусев, 1902: 26). Проте все ще проблемним залишалося транспортне сполучення окраїн з центром. Так, у звіті Другої трамвайної комісії за 1908 р. зазначалося: “Задача всякой городской трамвайной линии – соединить окраины с центром... Принимая во внимание обязательность главной задачи соединения окраин с центром и ограниченности городских средств Харькова, в настоящее время нам только и можно говорить об устройстве линий от окраин к центру, т.е. о том, что называется радиальными линиями” (Доклад, 1909: 13). Складність в облаштуванні транспортного сполучення полягала ще в специфічній ситуації конкурентної боротьби міста та Бельгійського акціонерного товариства, внаслідок чого гальмувалося розширення мережі електричного трамваю. Другою трамвайною комісією планувалося з'єднати з центром – Павловською площею такі місцевості: Холодну гору, Лису гору, Іванівку, Ключки, Новий парк, Технологічний Інститут, Заїківку, Журавльовку, Міську Скотобійню та кінець Грековської вулиці при наявному з'єднанні Головного вокзалу, Москалівки, Університетського саду, Кінної площі, Старо-Московської і Балашовського вокзалу. Таким чином, планувалося, що після побудови додаткових ліній всі окраїни, окрім вулиці Конторської, що була зайнята Бельгійським товариством, будуть поєднані з центром (Доклад, 1909: 14). Встановлення транспортного сполучення сприяло і тому, що жити на окраїнах ставало зручніше, а відтак і збільшувався попит на оренду квартир саме на периферію, що в свою чергу, сприяло побудові дохідних будинків саме у віддалених від центру районах.

Поділ на центр-периферію був наявний не лише на мапах та у путівниках, але й в усвідомленні харків'ян. Сучасниками нерідко відзначався різкий контраст у благоустрої центру та периферії. Так, Катерина Антонович зазначала, що передмістя Харкова освітлювалися нафтовими ліхтарями, відтоді, як у центрі запалювали газові (Антонович, 1965: 18). Бруд на окраїнах неодноразово ставав центром уваги як сучасників, так і сатиричної преси. Так, у журналі “Жало” є таке зауваження під карикатурою “На окраинах Харькова”: “Хоть и тонем в грязи на немощных улицах, зато имеем либерального голову и электрическое освещение” (Жало, 1910: 4). Модернізація міста, постійна забудова все більше відділяли центр і периферію один від одного. Так, у “Справочнике по городскому общественному управлению” зазначалося, що станом на 1913 р. вся центральна частина міста складається з самих великих кам'яних будівель, в той час, як на околицях забудова все ще залишалася дерев'яною (Харьков. Справочник, 1913: 13). Таким чином, навіть на рівні забудови периферії нібито відмовлялося в праві називатися частиною міста.

З іншого боку, існував і позитивний, романтизований образ периферії. Серед інтелігенції передмістя та окраїни Харкова сприймалися як останній осередок української культури. Так, зустрічаємо опис сільської ідилії на околиці у мемуарах Катерини Антонович (Серебрякової): “Передмістя Харкова чи “пригороди” були дуже гарні. Білі, жовті, блакитні хатки часто ще вкриті соломною, в садочках і з квітниками біля хат... Українські жінки і

дівчата любили і пишалися своїми квітами” (Антонович, 1965: 18). Образ периферії як останнього форпосту зникаючої української культури наявний і в науковій монографії Дмитра Багалія: “Заселялась Холодная гора, густели Панасовка и Гончаровка, обсеивались хатками песчаные и болотистые местности южной, Занетечинской части города. Здесь еще удерживались кое-какие особенности малорусского типа, и звучала еще малорусская речь, правда, сильно испорченная. Но и сюда за туземцами гналась всероссийская культура, настигала и покоряла” (Багалей, 2004: 131). Можемо виразно побачити, що відмінність центру та периферії в середовищі інтелігенції поставала не лише як дихотомія соціального порядку, але й національного. Урбанізована, агресивна російська культура протиставлялася українській, сільській, напівзабутій, але рідній.

Таким чином, бачимо, що на початку ХХ ст. центр знаходився в районі вулиці Університетської – Павловської площі, і в принципі, в уявленнях інтелігенції збігався з місцем розташування історичної фортеці Харкова. Проте в певному сенсі можемо говорити і про декілька “центрів” в залежності від їхнього функціонального призначення: торговельний – Катеринославська, фінансовий – Сумська, транспортний – Павловська площа, що в принципі доводить на практиці теорію Ульмана-Харіса. В той же час прослідковуємо і наявну концентричну структуру, якщо мова йде про вартість житла, тож бачимо, що певною мірою в залежності від точки відліку мають місце і дуальна, і концентрична, і поліцентрична структура Харкова. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися процеси, що на перший погляд можуть здатися суперечливими. З одного боку, місто поглинало передмістя, колишні заміські частини включалися в його простір, завдяки розгалуженню транспортної системи зв’язки центру та периферії Харкова ставали все більш тісними. З іншого ж, можна побачити, що збільшувався контраст у благоустрої і відповідності околиць вимогам модерного міста, і певною мірою, вона все ще не вважалася справжнім містом, займаючи проміжне становище.

Література:

- Антонович, 1965 – Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег, 1965. Ч. 1. 31 с.
- Багалей, Миллер, 2004 – Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Харьков, 2004. Т. 2. 982 с
- Возняк – Возняк Т. Семантичні простори міста. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.htm>. – Дата звернення: 22.02.17.
- Гусев, 1902 – Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель. Харьков, 1902. 260 с.
- ДАХО – Державний архів Харківської області.
- Доклад, 1909 – Доклад Второй Трамвайной комиссии о сооружении в Харькове новых трамвайных линий собственным распоряжением Городского управления. Харьков, 1909. 82 с.
- Жало, 1910 – Жало. 1910. №48.
- Малес, 2012 – Малес Л. Поділ простору і громади за віссю центр-периферія у великому місті // Анатомія міста. Київ, 2012. С. 108-115.
- Міхеєва, 2010 – Соціологія міста: навчальний посібник / Ред. О.К. Міхеєвої. Донецьк, 2010. 464 с.
- Парамонова, 2009 – Парамонова В.А. “Центр периферія” как символическая дихотомия городского пространства // Вестник ВолГУ. 2009. Сер. 7. №1. С. 126-130.
- Парк, 2002 – Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. 2002. Т. 2. № 3. С. 3-12.
- Посохов, 2004 – Харків: Збірник архівних документів і матеріалів. / Ред. С.І. Посохова. Харків, 2004. 320 с.
- Путеводитель, 1915 – Путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков, 1915. 179 с.
- Трубина, 2013 – Трубина Е. Центр и периферия: между ростом и развитием // Логос. 2013. №4 (94). С. 237-266.
- Харьков. Справочник, 1913 – Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. Харьков, 1913. 103 с.
- Чорний, 2007 – Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). Харків, 2007. 304 с.

References:

- Antonovych, 1965 – Antonovych K. Z moyikh spomyniv.[From My Memoirs]. Vinnipeg, 1965. P.1. 31 p. [in Ukrainian].
- Bagalej, Myller, 2004 - Bagalej D.Y., Myller D.P. Istorija goroda Kharkova za 250 let ego sushhestvovany'ya (1655-1905) [History of Kharkiv For 250 Years of Existence]. Kharkiv, 2004. Vol. 2. 982 p. [in Russian].
- Voznyak – Voznyak T. Semanty'chni prostory' mista. [Semantical Spaces of the City]. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznyak.htm>. – Retrieved: 22.02.17. [in Ukrainian].
- Gusev, 1902 – Gusev A.N. Khar'kov: ego proshloe y' nastoyashhee v risunkah i opisaniyah (s prilozhenyem snimkov, vosproizvedennykh s redkih kartin, akvarelej, gravyur, fotografij s natury, chertezhej, planov goroda 1768 goda i novejshego): Istoriko-spravochnyj putevoditel. [Kharkiv, Its Past and Present in Pictures and Descriptions (with Photos, Watercolours, Engravings, Drawings, City Plans of 1768 years and Newest] Kharkiv, 1902. 260 p. [in Russian].
- ДАКХО – Derzhavny'j arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archives of the Kharkiv Region]. [in Russian].
- Doklad, 1909 – Doklad Vtoroj Tramvajnoj komissii o sooruzhenii v Khar'kove novyx tramvajnyh liniy sobstvennym rasporyazheniem Gorodskogo upravleniya. [Report of the Second Tram Commission about the Construction of New Tram Lines in Kharkiv in Order of the City Administration]. Kharkiv, 1909. 82 p. [in Russian].
- Zhalo, 1910 – Zhalo.[Sting]. 1910. Nr.48. [in Russian].
- Males, 2012 – Males L. Podil prostoru i gromady' za vissyu centr-pery'feriya u vely'komu misti [Division of Space and Community by “Center-periphery” Axis]// *Anatomiya mista*. Kyiv, 2012. Pp. 108-115. [in Ukrainian].
- Mikheyeva, 2010 - Sociologiya mista: navchal'ny'j posibny'k [Urban Sociology: manual] / Red. O.K. Mikheyevoyi. Donetsk, 2010. 464 p. [in Ukrainian].
- Paramonova, 2009 – Paramonova V.A. “Centr periferiya” kak simbolicheskaya dixotomiya gorodskogo prostranstva [“Center-periphery” as Symbolic Dichotomy of City Space] // *Vestnik VolGU*. 2009. Vol. 7. Nr.1. Pp. 126-130. [in Russian].
- Park, 2002 – Park R. Gorod kak sotsyal'naya laboratoriya [City as Social Laboratory]// *Sotsyologicheskoe obozrenie*. 2002. Vol. 2. Nr. 3. Pp. 3-12. [in Russian].
- Posokhov, 2004 – Kharkiv: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv. [Kharkiv: Collection of Archival Documents and Materials] / Red. S.I. Posokhova. Kharkiv, 2004. 320 p. [in Ukrainian].
- Putevody'tel', 1915 – Putevoditel' dlya turistov i ekskursantov. [Guide for Tourists]. Kharkiv, 1915. 179 p. [in Russian].
- Trubina, 2013 – Trubina E. Centr i periferiya: mezhdru rostom i razvitiem [Center and Periphery between Growth and Development] // *Logos*. 2013. Nr.4 (94). Pp. 237-266. [in Russian].
- Khar'kov. Spravochnik, 1913 – G. Khar'kov. Spravochnik po gorodskomu obshhestvennomu upravlenyyu. [C.Kharkiv. Desk Book on City Public Administration]. Kharkiv, 1913. 103 p. [in Russian].
- Chornyj, 2007 – Chornyj D.M. Po livyj bik Dnipra: problemy modernizaciyi mist Ukrayiny' (kinets' XIX - pochatok XX st.). [At the Left Bank of Dnieper: Problems of Modernisation of Ukrainian Cities]. Kharkiv, 2007. 304 p. [in Ukrainian].

UDC 94(477)(092)«1917»

VITALIYO.KHOMENKO

M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine,
PhD student (Ukraine)**BETWEEN THE SOCIETY OF UKRAINIAN PROGRESSISTS AND THE UKRAINIAN
SOCIALISTS-REVOLUTIONARY PARTY: MYKHAILO HRUSHEVSKYI'S
POLITICAL CHOICE**

Abstract. *The present paper is focused on the issue of party affiliation change of a prominent Ukrainian historian Mykhailo Hrushevskiy in 1917, which still remains disputable. Modern researches in the field of Hrushevskiy studies both in and outside Ukraine believe that during the years of Ukrainian revolution the historian's close cooperation with the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party (the USRP), the biggest and the most influential in that period in Ukraine, was an important factor of influence upon the progress of the revolution.*

The paper highlights the tough choice the academician was facing, i.e. between the Society of Ukrainian Progressists (the SUP) and the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party. The circumstances and conditions of his cooperation with Socialists-Revolutionaries are scantily studied. The paper briefly outlines the historiography of the issue; a reference is made to the fact that there are enough sources on the issue to understand the circumstances, reasons and aim of M. Hrushevskiy's change of his party affiliation.

The present paper offers analysis both of M. Hrushevskiy's testimony on the matter and of recollections, memoirs and works of his contemporaries. It was found out that in March 1917 the famous historian came back to Kyiv as a member of the SUP, nevertheless, taking into consideration realia of revolutionary struggle, and the fact that the political ideas of the SUP did not correspond with the challenges of the time, he chose to support the USRP, their program mainly complied his own understanding of the future of Ukraine.

M. Hrushevskiy preferred the party, which, as he believed, was the first to meet the challenges of the revolution due to radicalism of its social standards. The author concludes that the change of the party affiliation was a well-judged action, caused by a realistic assessment of the revolutionary transformations in Ukraine in 1917.

The social studies researcher was influenced by the pro-peasant policy of the socialist-revolutionaries. The paper urges that as one of the leaders of the USRP, the historian was reluctant to formalize his membership, he wanted to remain a national leader, as well as to support the socialist-revolutionaries; it was much easier to do on the post of non-party lead of the Central Council. The paper asserts, the historian took the step serving the interest of the Ukrainian state he was loyal to all his life.

Keywords: *Ukrainian revolution, the Central Council, the SUP, the USRP, socialist-revolutionaries, party program, peasants ideology, M. Hrushevskiy studies.*

ХОМЕНКОВ.О.Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України,
аспірант (Україна)**МІЖ ТОВАРИСТВОМ УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ ТА УКРАЇНСЬКОЮ
ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ: ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Анотація. *У статті розглядається питання зміни істориком Михайлом Грушевським своєї партійної орієнтації в 1917 році. Вчений робив вибір між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів. Проаналізовано свідчення як самого М. Грушевського, так і спогади,*

мемуари та праці його сучасників. Зроблено висновок, що зміна істориком своєї партійної приналежності була глибоко продуманим кроком, викликаним реальною оцінкою тих революційних змін, які відбувались у 1917 році в Україні. Важливим фактором цього вибору вченого була селянська політика есерів.

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, Товариство українських поступовців, УПСР, есери, партійна програма, селянська ідеологія, грушевськознавство.

ХОМЕНКОВА.

Институт украинской археографии и источниковедения
имени М.С. Грушевского НАН Украины, аспирант (Украина)

МЕЖДУ ТОВАРИЩЕСТВОМ УКРАИНСКИХ ПОСТУПОВЦЕВ И УКРАИНСКОЙ ПАРТИЕЙ СОЦИАЛИСТОВ-РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ: ПОЛИТИЧЕСКИЙ ВЫБОР МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Аннотация. В статье рассматривается вопрос изменения историком Михаилом Грушевским своей партийной ориентации в 1917 году. Ученый делал выбор между Товариществом украинских поступовцев и Украинской партией социалистов-революционеров. Проанализированы свидетельства как самого М. Грушевского, так и воспоминания, мемуары и труды его современников. Сделан вывод, что изменение историком своей партийной принадлежности было глубоко продуманным шагом, вызванным реальной оценкой тех революционных изменений, которые происходили в 1917 году в Украине. Важным фактором этого выбора ученого была крестьянская политика эсеров.

Ключевые слова: Украинская революция, Центральная Рада, Товарищество украинских поступовцев, УПСР, эсеры, партийная программа, крестьянская идеология, грушевсковедение.

Роль славетного вітчизняного історика Михайла Грушевського у подіях першого етапу Української революції, а саме, 1917-1918 років, загальновідома. Сучасні вчені-грушевськознавці як в Україні, так і за її межами відмічають, що в ці роки важливим фактором, який суттєво впливав на хід революційної боротьби, була тісна співпраця історика та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка вважається найбільшою і найвпливовішою партією того часу на українських теренах. Але обставини та умови, у яких суспільствознавець почав співпрацювати з есерами, на нашу думку, є малодослідженими, спеціальних розвідок з цього питання, за деякими винятками, поки що не написано. Відтак, завданням статті буде проаналізувати історіографічні та джерельні матеріали, щоб зрозуміти, як і чому славетний історик, який справедливо вважався одним з очільників досить таки консервативного Товариства українських поступовців (ТУП), зробив вибір на користь партії українських есерів, яка відзначалась радикальністю своїх політичних ідей. Крім того, слід з'ясувати, чому М. Грушевський, ставши фактично одним з політичних керманічів УПСР, довгий час не вступав до неї офіційно.

У працях багатьох дослідників знаходимо чисельні згадки того, що приєднання М. Грушевського до есерівської партії відбулось саме у 1917 році, але історик не оформляв свого членства в партії документально. Зокрема, український радянський історик Федір Шевченко відзначає, що після обрання головою Центральної Ради М. Грушевський “зв’язав свою політичну діяльність з Українською партією соціалістів-революціонерів” (Шевченко, 1966: 15). Також знаходимо саме таке датування у “Енциклопедії історії України” (Смолій та ін., 2004: 233), яка видавалася в 2003-2013 роках і статті до якої писали вчені Інституту історії України НАН України. Крім того, саме цей рік називають Юрій Шаповал та Ігор Верба у своєму біографічному нарисі про М. Грушевського

(Шаповал, Верба, 2005: 154, 198). Відома дослідниця історії УПСР Тетяна Бевз відмічає, що М. Грушевський завжди симпатизував партії есерів, а згодом став її членом (Бевз, 2002: 208, 209). Про симпатії історика до українських есерів пише Ярослав Малик (Малик, 2011: 44). Зрозуміло, що саме 1917 рік мав на увазі один з найвідоміших українських грушевськознавців Руслан Пиріг, коли писав про М. Грушевського, що “природним був би його шлях разом з іншими провідними тупівцями до Української партії автономістів-федералістів. Однак у доленосний для України час він примикає до УПСР” (Пиріг, 2006: с. 8). З ним фактично погоджується і Василь Верига (Верига, 2005: 67). Крім того, Руслан Пиріг та Віталій Тельвак підкреслюють негативну реакцію колишніх тупівців на небажання М. Грушевського приєднатись до соціалістів-федералістів, “особливо у зв’язку з його ідейним зближенням із партією українських есерів” (Пиріг, 2017: 274). Ярослав Калакура вважає, що після обрання головою Центральної Ради історик “згодом приєднався до українських соціалістів-революціонерів, які мали більшість у раді” (Калакура, 2002: 149). Геннадій Стрельський та Анатолій Трубайчук вказують, що з моменту, коли М. Грушевський очолив Центральну Раду, він “значно еволюціонував вліво” і в ході революційних перетворень очолив УПСР (Стрельський, Трубайчук, 1996: 37, 38). На думку Петра Овдієнка, відхід М. Грушевського від ТУПу та зближення з УПСР можна датувати червнем 1917 року (Овдієнко, 2005: 42). Сергій Плохій зазначає, що М. Грушевський довго відмовлявся долучитися до соціалістів-революціонерів, хоча тісно співпрацював з їх керівниками (Плохій, 2011: 90). Валерій Солдатенко називає історика неформальним лідером українських есерів (Солдатенко, 2012: 28). “У ході розгортання роботи Української Центральної Ради М. Грушевський зблизився з партією українських есерів, до якої формально не належав” (Верстюк, 2007: XI), підсумовує Владислав Верстюк.

Вітчизняні історики також намагались пояснити такий крок славетного вченого. У “Нарисах історії української революції 1917-1921 років” читаємо, чому історик у 1917 році так і не отримав есерівського “партійного квитка”: “Широко пропагуючи свої народницькі погляди, Грушевський протягом 1917-1918 рр. формально залишався позапартійним, що фактично дозволяло УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого боку – в Грушевського завжди залишалося широке поле для маневру” (Верстюк та ін., 2011: 121). Вже згадані І. Верба та Ю. Шаповал вважали, що М. Грушевський приєднався до есерів зважаючи на їх селянсько орієнтовану ідеологію (Шаповал, Верба, 2005: 154). С. Плохій вказував на розуміння істориком важливості питання аграрних перетворень та його вміння йти за масами, які з розвитком революції поступово радикалізувалися (Плохій, 2011: 90). Валентина Піскун теж відмічала, що на вибір суспільствознавця вплинула радикальність молодих есерів (Піскун, 2007: 311). Г. Стрельський та А. Трубайчук акцентують увагу на тому, що “очоливши молоді сили соціалістів-революціонерів, серед котрих чимало його колишніх студентів”, М. Грушевський надіявся, що “допоможе їм уникнути зайвого екстремізму” (Стрельський, Трубайчук, 1996: 38). Т. Бевз наголошувала, що політичною програмою відомого історика була національно-територіальна автономія України у складі Росії на демократичних засадах при забезпеченні прав національних меншин, яка була дуже схожою на програмні вимоги УПСР (Бевз, 2002: 208-209). Р. Пиріг навів кілька причин, як-то, згаданий вже селянський фактор, масовість УПСР, народницька ідеологія та схожість політичних програм (Пиріг, 2006: 8).

Звідки ж вчені отримали інформацію про зв’язки М. Грушевського та українських есерів? Які джерела дозволяють нам з’ясувати причини приєднання суспільствознавця до УПСР? Що вплинуло на таке рішення історика? Відповідаючи на подані запитання, слід, по-перше, звернутись до свідчень самого М. Грушевського.

Варто відмітити, що він у своїх чисельних працях того періоду зовсім не згадував, що мав якесь відношення до УПСР у 1917 році. Цього факту також не бачимо у автобіографічному листі від 1920 року та “Автобіографії” вченого від 1926 року. Хоча близькість історика до есерів можна з’ясувати після уважного прочитання його публіцистичних праць 1917 року, де знайдемо багато спільного з основними положеннями політичної програми УПСР.

Можливо єдиним винятком є повідомлення в газеті “Боротьба” від 30 листопада 1917 року, де цитується виступ М. Грушевського на III з’їзді УПСР, який відбувався 21-24 листопада 1917 року. Виступаючи перед делегатами з’їзду, історик заявив, що саме “Духовні зв’язки мої з партією Українських с.-р. привели мене на ваш з’їзд. Я гордий роботою Центральної Ради, але в цій роботі найбільшу роль відіграла фракція вашої партії і тому зв’язок з Вашою партією мені особливо дорогий”. Далі М. Грушевський згадує, що не є членом УПСР, але просить її підтримки “як піддержували мене ваші лідери в Раді” (Боротьба, 1917: 14). Отже, історик не заперечує своєї співпраці з есерами, але наголошує, що не входить до їх партії. Звертаємо увагу на його слова про “духовні зв’язки” з УПСР. Вважаємо, що таким чином М. Грушевський продемонстрував свою близькість до ідеологічних, засадничих принципів есерівської партійної програми.

Підтвердження цій тезі знаходимо у наступному документі. У 1989 році в журналі “Київ” стараннями знаного українського історика Сергія Білоконя вийшли друком “Спомини” М. Грушевського, де суспільствознавець дуже докладно характеризує події 1917 року в Києві і, крім того, пише про свої стосунки з есерами. Хоча інформації, яка б стосувалася відносинам історика та УПСР, не так і багато, але певні важливі висновки щодо обставин партійної рокировки історика можна зробити.

Звернемося безпосередньо до тексту “Споминів”. М. Грушевський виділяє лівих есерів і тих, що “працювали в “Селянській спілці”, лідерами якої були М. Ковалевський, М. Стасюк і А. Степаненко. Вчений повідомляє, що цікавився есерами лише “як руховою силою селянства” і тому більше зійшовся саме з “Селянською спілкою”. М. Грушевський фактично подає форми своєї співпраці з УПСР: друк своїх статей в есерівській газеті “Народна воля”, спілкування з їх лідерами, наприклад, М. Ковалевським та М. Чечелем, присутність на нарадах есерівської фракції у Центральній раді. Історик, здається, спеціально уточнює, що ніколи не був на засіданнях Центрального комітету УПСР, “коли він нараджувався окремо від фракції”. Але, зрештою, “зізнається”, що “...я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту... Але формально вступати до партії я не хотів”. Також він згадує, що есери, зокрема А. Степаненко і М. Стасюк ставили перед ним питання вступу до партії у вересні 1917 року, на що він відповів так: “Я сказав, що хоч я в багатьох [питаннях] почуваю свою суголосність з партією, але поки я стою на чолі Ц[ентральної] ради, вважаю за корисніше для справи зіставатись безпартійним...” (Грушевський, 1989: 152). Тобто сам М. Грушевський не приховує свого позитивного ставлення до УПСР, чітко вказує на важливість саме для нього і, на його думку, для майбутнього революції селянської ідеології цієї партії, але водночас зауважує, що не хотів вступати офіційно до її складу поки був головою Центральної Ради (ЦР).

Досить багато важливої інформації про обставини взаємовідносин голови Центральної Ради та есерів у 1917 році знаходимо в мемуарах, спогадах та працях сучасників тих подій. Причому бачимо в них і опис обставин, у яких відбувся перехід М. Грушевського до УПСР, а також спроби пояснити такий його крок. У деяких джерелах підкреслюється мета, яку переслідував історик, змінюючи свою партійну приналежність.

Насамперед розглянемо свідчення про цю подію представників ТУПу. Наприклад, один з лідерів поступовців Олександр Лотоцький у своїх мемуарах “Сторінки минулого” так описував ситуацію з поверненням М. Грушевського до України у березні 1917 року: “...позиція М.С., по його приїзді до Києва, дуже всіх здивувала... Найперше визначився він як соціаліст та с.-р.” (Лотоцький, 1934: 353). Намагаючись зрозуміти чому так сталося, О. Лотоцький зустрівся з істориком і той, пояснив свій вчинок таким аргументом: “прибувши до Києва та бачивши, як революційна молодь ходить самопасом, він не міг не взяти її під опіку й догляд, бо хто зна, куди вона сама зайшла” (Лотоцький, 1934: 356).

Інший відомий діяч ТУПу, Дмитро Дорошенко, писав у дослідженні “Історія України 1917-1923 рр.” про те, що навесні 1917 року “...М. Грушевський виразно став на бік соціалістів-революціонерів та членів Селянської Спілки, оточив себе юними співробітниками “лівого” напрямку і від своїх недавніх товаришів з ТУПа відгородився зовсім виразно” (Дорошенко, 1954: 71). Також він згадував у мемуарах “Мої спомини про недавнє минуле”, що, “прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанні, ми, старі “тупівці”, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М.С. ухилиючись заявляв, що реальна сила за цими “молодиками”, що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок” (Дорошенко, 1969: 87-88). Тобто, видається, що М. Грушевський, розуміючи державницький потенціал есерів, але враховуючи їх молодість і політичну незрілість, намагався стати на чолі УПСР, щоб спрямувати її кипучу революційну енергію у конструктивне політичне русло.

До речі, цікаву інформацію повідомляє Олександр Шульгин у статті-спогаді “Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина”. Він свідчить, що після розриву з тупівцями “не відразу Грушевський приєднався до соціалістів-революціонерів. Спершу він зробив спробу організувати свою “трудова партія”. До неї, крім нього самого, вписалась вся його родина, але послідовників... було обмаль. Незабаром він припинив існування цієї партії і став все більше і більше зближуватись з соціал-революціонерами, і тим самим все більше й більше відходити від своїх старих побратимів з ТУП-у, з Старої Громади, які теж почали до Грушевського ставитись холодно і навіть вороже” (Шульгин, 1969: 149-150). Отже, в даному випадку бачимо осуд позиції М. Грушевського, під якою розуміємо його підтримку радикальної діяльності есерів. До речі, джерел, які б підтверджували версію О. Шульгина про спробу історика створити свою партію, сучасними дослідниками знайдено не було.

Що ж самі українські есери писали про перехід до них професора Грушевського? Один з лідерів УПСР, Микола Ковалевський у спогадах “При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії)” наступним чином характеризує взаємовідносини голови Центральної Ради та есерів: “На становище нашої фракції в справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув Михайло Грушевський. Особливо тактичні міркування, які він висунув (наша партія – революційна резерва) видалися нам слухними” (Ковалевський, 1960: 373). Борис Мартос, український соціал-демократ, спираючись на свідчення М. Ковалевського, також підкреслює вплив

історика на молодих соціалістів-революціонерів у справі створення Генерального Секретаріат (Мартос, 1966: 75).

Цінним джерелом з історії Української революції є праця відомого есера Павла Христюка “Замітки і матеріали до історії Української революції”. Автор, який згодом став одним з найбільш послідовних прихильників М. Грушевського в УПСР, вказує, що ще в березні 1917 року історик належав до ТУПу і навіть головував на з’їзді поступовців, але потім, з розвитком революції вступив до української партії соціалістів-революціонерів, ставши її діяльним членом (Христюк, 1969: 33).

Никифор Григорій у розвідці “Українські соціалісти в боротьбі за національну державу” пише: “Головою Української Центральної Ради обрано проф. М. Грушевського, що зразу пристав до соціалістів, бо побачив, що соціалісти найактивніший, найреволюційніший і національно найбільш свідомий та неподатний елемент” (ЦДАВОВ: ф. 3562, оп. 1, спр. 27, арк. 73). Дана цитата вказує на прагматичність та далекоглядність політичних поглядів славетного історика.

Один з найвідоміших політичних опонентів М. Грушевського в УПСР, Матвій Шаповал писав у статті “Політична смерть М. Грушевського”, що історик “в революції заявився, як член “ТУП”а... Але згодом став “безпартійним”... Потроху переймався симпатіями до “селянства” і платонічно співробітничав з партією соціалістів-революціонерів” (Шаповал, 1994: 58). У його праці “Велика революція і українська визвольна програма” читаємо: “що-ж до Грушевського, то на початку революції був типовий “радикал-демократ”, потім став співчувати с-рам [УПСР. – В.Х.], с-ром став (не формально) на Трудовім Конгресі, формально – в січні 1921 року, і в тім же році відмовився від боротьби” (Шаповал, 1927: 242).

Питання обставин початку співпраці М. Грушевського з УПСР піднімали й інші сучасники відомого вченого. Зокрема історик Матвій Стахів у розвідці “Учений і суспільний філософ як Президент держави” стверджує, що “в 1917 р. він [М. Грушевський – В.Х.] був одним з ініціаторів переорганізації Української партії соціалістів-революціонерів, одним із духовних провідників якої він був у часі 1917-1920 рр.” (Стахів, 1958: 4). Бачимо, що автор підкреслює лише неформальне лідерство історика в УПСР, але відмічає суттєвий його вплив на процес політичного реформатування есерівської партії. Історик Богдан Крупницький наступним чином характеризує співпрацю вченого та УПСР: “Замість виконувати обов’язки Голови Центральної Ради в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, у напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він [М. Грушевський – В.Х.] кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний аут для своєї непримиренно-різкої політики” (Пріцак, 2007: 189). “Головним провідником” соціалістів-революціонерів вважає М. Грушевського публіцист Осип Назарук, автор праці “До історії революційного часу на Україні”, який у питанні обставин приєднання історика до УПСР погоджується з наведеними вище свідченнями спогадів Д. Дорошенка (Назарук, 1924: 87-88). Історик Іван Кедрин зауважує у статті “Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії)”, що на зорі Української революції “Михайло Грушевський наближався своїми симпатіями до партії Українських соціалістів-революціонерів, популярно “ес-ерів” (Кедрин, 1984: 253), але принагідно уточнює, що історик не вступив до партії ні в 1917, ні в 1918 роках (Кедрин, 1984: 254).

Важливим моментом є розуміння мети, яку ставив перед собою М. Грушевський, коли ставав на чолі УПСР. У цьому питанні думки його сучасників розділилися.

Наприклад, О. Шульгин вважає, що “для Грушевського ідеологічне зближення з соціал-революціонерами було можливе. Як історик, він завжди був скоріше народником і з великою симпатією писав про всі народні рухи. Але він зблизився з соціал-революціонерами, і кінець-кінцем увійшов у партію, тому що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий він був все життя – збудувати Україну” (Шульгин, 1969: 150).

Натомість досить негативно характеризує приєднання історика до УПСР Віктор Андрієвський. У своїх спогадах “З минулого” автор з помітним неприємним здивуванням дізнається про прихильність М. Грушевського до есерів: “Я вперше тоді почув [1919 рік – В.Х.], що він є членом тої партії і не хотів вірити своїм ухам” (Андрієвський, 1923: 97). Також добре видно, що В. Андрієвський розділяє думку, згідно з якою причини вступу суспільствознавця до партії есерів пов’язані з його бажанням влади: “Він певно і до партії С.-Р-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі” (Андрієвський, 1923: 98).

Критично оцінює такий крок М. Грушевського і Володимир Леонтович, який згадує, що, “вийшовши з Тупу, Грушевський умішався в гущу есерів, більшість яких була дуже молоді люде, записався і сам до партії есерів і в значній мірі перелічувався та втратив свою індивідуальність, так що власне скоріше можна було-б сказати, що не він веде за собою молодь, а вона попихала його та кида їм мов м’ячем. В кожному разі він схвалював їхню руйницьку роботу і допомагав їм своїм авторитетом, а нічим не справдив своєї обіцянки нахилити їх до обмірковности” (Леонтович, 1928: 8). Крім того, В. Леонтович намагається з’ясувати, якими мотивами керувався історик, коли приєднувався до УПСР: “Приєднуючись до лівих, Грушевський сподівався певно стати на їх чолі, використувати їх, примушивши робити по його наказам, за їх поміччю повести Україну тим шляхом, яким накаже, зробитися, так мовити творцем нової України” (Леонтович, 1928: 8).

Підсумовуючи все вищесказане, можемо зробити наступні висновки. По-перше, відзначаємо, що у питанні зміни М. Грушевським своєї партійної приналежності достатньо джерел для того, щоб зрозуміти її обставини, причини та мету. По-друге, дане питання вже досить широко висвітлене в історіографії. По-третє, абсолютна більшість дослідників погоджуються, що до Києва у березні 1917 року славетний історик повертався членом ТУПу, але потім, врахувавши реалії революційної боротьби і зрозумівши, що політичні ідеї тупівців не відповідають вимогам часу, переорієнтувався на підтримку УПСР, партійна програма якої багато в чому відповідала його власному баченню майбутнього України. По-четверте, ставши одним з лідерів есерів, історик не поспішав офіційно оформляти своє членство в партії, бажаючи залишатися загальнонаціональним лідером і, крім того, надавати підтримку есерам, адже на посаді безпартійного голови Центральної Ради це було набагато легше зробити. По-п’яте, безумовно враховуючи складність характеру та особистісних якостей М. Грушевського, стверджуємо, що цей крок історик зробив в інтересах української справи, вірність якій підтверджував протягом усього свого життя, тому закиди в честолюбстві та бажанні влади як такої вважаємо необґрунтованими.

Література

Андрієвський, 1923 – Андрієвський В. З минулого. Берлін, Українське слово, 1923. Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. Ч. 2: Директорія. 310 с.

Бевз, 2002 – Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. К., 2002. С. 208-216.

Боротьба, 1917 – Боротьба. 1917. 30 листопада.

- Верига, 2005 – Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 1. Рівне: Видавництво ВАТ “Рівненська друкарня”, 2005. 472 с.
- Верстюк та ін., 2011 – Нариси історії української революції 1917-1921 років: У 2-х кн. / В.Ф. Верстюк, В.І. Головаченко, Т.С. Осташко та ін. Кн. І. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
- Верстюк, 2007 – Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. V-XVI.
- Грушевський, 1989 – Грушевський Михайло. Спомини // Київ. 1989. № 11. С. 113-155.
- Дорошенко, 1954 – Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. 2-е вид. Нью Йорк: Булава, 1954. 437, ХХІ с.
- Дорошенко, 1969 – Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Ч.1. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
- Калакура, 2002 – Калакура Я. Михайло Грушевський – будівничий Української держави // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Київ, 2002. С. 144-152.
- Кедрин, 1984 – Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. 1984. № 1-4. С. 251-261.
- Ковалевський, 1960 – Ковалевський М. При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії). Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.
- Леонтович, 1928 – Леонтович В. Спогади // Тризуб. 1928. № 30. С. 5-11.
- Лотоцький, 1934 – Лотоцький О. Сторінки минулого: В 3-х ч. Ч. 3. Варшава, 1934. 398 с.
- Малик, 2011 – Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 172 с.
- Мартос, 1966 – Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. 1966. № 1-2. С. 73-81.
- Назарук, 1924 – Назарук О. До історії революційного часу на Україні: Українські революційні партії, їх союзи і теорії. Вінніпег, 1924. 181 с.
- Овдінко, 2005 – Овдінко П. М. С. Грушевський як політичний діяч // Матеріали міжнародної наукової конференції “М. Грушевський – історик, общественный и политический деятель, человек”. Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М.А. Шолохова в г. Уфе, 2005. С. 40-46.
- Пиріг, 2006 – Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 4-19.
- Пиріг, 2017 – Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. 576.: іл.
- Піскуп, 2007 – Піскуп В. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст.: дис. ... докт. істор. наук. Київ, 2007. 516 с.
- Плохій, 2011 – Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
- Пріцак, 2007 – Пріцак О. У століття народин М. Грушевського // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ-Львів: Критика, 2007. №12. С. 170-190.
- Смолій та ін., 2004 – Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. 528 с.
- Солдатенко, 2012 – Солдатенко В. Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 22-36.
- Стахів, 1958 – Стахів М. Учений і суспільний філософ як Президент держави // Вільна Україна. Б. м., 1958. Ч. 17. С. 2-9.
- Стрельський, Трубайчук, 1996 – Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. Київ: Четверта хвиля, 1996. 191 с.
- Христюк, 1969 – Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. Т. 1. 152 с.
- ЦДАВОВ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Шаповал, 1927 – Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: виклади в Америці. Прага: Накладом вид-ва “Вільна спілка” і Укр. робітн. ун-ту, 1927. 324 с.
- Шаповал, 1994 – Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. 1994. № 3. С. 56-59.
- Шаповал, Верба, 2005 – Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. 352 с.
- Шевченко, 1966 – Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. 1966. № 11. С. 13-30.
- Шульгин, 1969 – Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. Т.186. С. 143-155.

References

- Andriievs'kyj, 1923 – Andriievs'kyj V. Z mynuloho. [From the past]. Berlin, Ukrain's'ke slovo, 1923. Vol. 2: Vid Het'mana do Dyrektorii. Part 2: Dyrektorii. 310 s. [in Ukrainian].
- Bezv, 2002 – Bezv T. M. Hrushevs'kyj ta Ukrain's'ka partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv [M. Hrushevsky and the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party]. Mykhajlo Hrushevs'kyj – naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti. Kyiv, 2002. Pp. 208-216. [in Ukrainian].
- Borot'ba, 1917 – Borot'ba. 1917. 30 lystopada. [in Ukrainian].
- Veryha, 2005 – Veryha V. Vyzvol'na borot'ba v Ukraini 1914-1923 rr. [The liberation struggle in Ukraine in 1914-1923]. U dvokh tomakh. Vol. 1. Rivne: Publisher "Printing House of Rivne", 2005. 472 s. [in Ukrainian].
- Verstiuk ta in., 2011 – Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917-1921 rokiv: [The essays of history of ukrainian revolution in 1917-1921]. U 2-kh kn. V. F. Verstiuk, V. I. Holovchenko, T. S. Ostashko ta in. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 2011. 390 s. [in Ukrainian].
- Verstiuk, 2007 – Verstiuk V. Doba Tsentral'noi Rady v publitsystychnij spadschyni M. Hrushevs'koho [The period of Tsentralna Rada in M. Hrushevsky's publicistic heritage]. Hrushevs'kyj Mykhajlo Serhijovych. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2007. Vol. 4. Part 1. Pp. V-XVI. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, 1989 – Hrushevs'kyj Mykhajlo. Spomyny [The recollections]. Kyiv. 1989. № 11. pp. 113-155. [in Ukrainian].
- Doroshenko, 1954 – Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917-1923 rr. Vol. 1. Doba Tsentral'noi Rady [The history of Ukraine, 1917-1923. Vol. 1. The period of Tsentralna Rada]. New York: Bulava, 1954. 437, XXI s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, 1969 – Doroshenko D. Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914-1920). [My recollections of the recent past (1914 – 1920)]. Vol. 1. Munich: Ukrain's'ke vydavnytstvo, 1969. 543 s. [in Ukrainian].
- Kalakura, 2002 – Kalakura Ya. Mykhajlo Hrushevs'kyj – budivnychyj Ukrain's'koi derzhavy [Mykhailo Hrushevsky – the builder of Ukrainian nation]. Mykhajlo Hrushevs'kyj – naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti. Kyiv, 2002. Pp. 144-152. [in Ukrainian].
- Kedryn, 1984 – Kedryn I. Mykhajlo Hrushevs'kyj – ne ody, a bil'she ikh (Spohady i refleksii) [Mykhailo Hrushevsky – not the only one, but more of them (Recollections and reflections)]. Ukrain's'kyj istoryk – The ukrainian historian. 1984. № 1-4. Pp. 251-261. [in Ukrainian].
- Kovalevs'kyj, 1960 – Kovalevs'kyj M. Pry dzherelakh borot'by (spomyny, vrazhennia, refleksii). [Sources of the fight (recollections, impressions, reflections)]. Innsbruck: Nakladom Marii Kovalevs'koi, 1960. 717 s. [in Ukrainian].
- Leontovych, 1928 – Leontovych V. Spohady [The recollections]. Tryzub – Trident. 1928. № 30. Pp. 5-11. [in Ukrainian].
- Lotots'kyj, 1934 – Lotots'kyj O. Storinky mynuloho: [The pages of the past] V 3-kh ch. Vol. 3. Warsaw, 1934. 398 s. [in Ukrainian].
- Malyk, 2011 – Malyk Ya. J. Mykhajlo Hrushevs'kyj: vijna, revoliutsiia, emigratsiia: monohrafiia [Mykhailo Hrushevsky: war, revolution, emigration]. Lviv: LRIDU NADU, 2011. 172 s. [in Ukrainian].
- Martos, 1966 – Martos B. M. S. Hrushevs'kyj, iakym ia joho znay [M. S. Hrushevsky, the way I knew him]. Ukrain's'kyj istoryk – The ukrainian historian. 1966. № 1-2. Pp. 73-81. [in Ukrainian].
- Nazaruk, 1924 – Nazaruk O. Do istorii revoliutsijnoho chasu na Ukraini: Ukrain's'ki revoliutsijni partii, ikh soiuzy i teorii. [The history of the revolutionary time in Ukraine: the Ukrainian revolutionary party, their unions and the theory]. Winnipeg, 1924. 181 s. [in Ukrainian].
- Ovdiienko, 2005 – Ovdiienko P. M. S. Hrushevs'kyj iak politychnyj diiach [M. S. Hrushevsky as a politician]. Materyaly mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii "M. Hrushevskyj – ystoryk, obschestvennyj y polytycheskyj deiatel', chelovek". Ufa: The publishing center of the branch of MSOPU named after M.A. Sholokhov in Ufa. 2005. pp. 40-46. [in Ukrainian].
- Pyrih, 2006 – Pyrih R. Idejno-politychni pidstavy kompromisu Mykhajla Hrushevs'koho z bil'shovyt's'kou vladoiu. [Mykhailo Hrushevsky's ideological – political reasons for the compromise with the bolsheviks]. Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal. 2006. № 5. Pp. 4-19. [in Ukrainian].
- Pyrih, 2017 – Pyrih R. Ya., Tel'vak V.V. Mykhajlo Hrushevs'kyj: biohrafichnyj narys [Mykhailo Hrushevsky: the biographical essay]. Kyiv: Lybid', 2017. 576. [in Ukrainian].
- Piskun, 2007 – Piskun V. Ukrain's'ka politychna emigratsiia 20-kh rokiv XX st. [The ukrainian political emigration in the 20's of the 20th century]. Dys. ... dokt. istor. nauk. Kyiv, 2007. 516 s. [in Ukrainian].
- Plokhij, 2011 – Plokhij S. Velykyj peredil. Nezvyhajna istoriia Mykhajla Hrushevs'koho. [Great redistribution. The unique story of Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv: Krytyka, 2011. 600 s. [in Ukrainian].
- Pritsak, 2007 – Pritsak O. U stolittia narodyn M. Hrushevs'koho [In the century of nativity M. Hrushevsky]. Ukraina moderna. Kyiv-Lviv: Krytyka, 2007. №12. Pp. 170-190. [in Ukrainian].
- Smolij ta in., 2004 – Entsyklopediia istorii Ukrainy: [The Encyclopedia of the history of Ukraine]. V 10 t. Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 2004. Vol. 2: H – D. 528 s.: il. [in Ukrainian].
- Soldatenko, 2012 – Soldatenko V. Mykhajlo Hrushevs'kyj i Tsentral'na Rada: parlaments'ki iluzii i realii [Mykhailo Hrushevsky and Tsentralna Rada: the parliamentary illusions and realities]. Ukrain's'kyj

parlamentaryzm: problemy istorii ta suchasnoi politychnoi praktyky. Kyiv: Ukrainian Institute of National Remembrance. 2012. Pp. 22-36. [in Ukrainian].

Stakhiv, 1958 – Stakhiv M. Uchenyj i suspil'nyj filosof iak Prezydent derzhavy [The scientist and social philosopher as a President of the state]. Vil'na Ukraina – Free Ukraine. B. m., 1958. № 17. Pp. 2-9. [in Ukrainian].

Strel's'kyj, Trubajchuk, 1996 – Strel's'kyj H., Trubajchuk A. Mykhajlo Hrushevs'kyj, joho spodyvzhnyky i oponenty. [Mykhailo Hrushevsky, his companions and opponents]. Kyiv: Chetverta khvyliya, 1996. 191 s. [in Ukrainian].

Khrystiuk, 1969 – Khrystiuk P. Zamitky i materialy do istorii Ukrain's'koi revoliutsii. [The notes and materials to the history of Ukrainian revolution]. New York: Vyd-vo Chartoryjs'kykh, 1969. Vol. 1. 152 s. [in Ukrainian].

TsDAVOV – Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine]. [in Ukrainian].

Shapoval, 1927 – Shapoval M. Velyka revoliutsiia i ukraïns'ka vyzvol'na prohrama: vyklady v Amerytsi [The large revolution and ukrainian liberatory program: summaries in America]. Prague: Nakladom vyd-va "Vil'na spilka" i Ukr. robotn. un-tu, 1927. 324 s. [in Ukrainian].

Shapoval, 1994 – Shapoval M. Politychna smert' M. Hrushevs'koho [M. Hrushevsky's political death]. Rozbudova derzhavy – State building. 1994. № 3. Pp. 56-59. [in Ukrainian].

Shapoval, Verba, 2005 – Shapoval Yu., Verba I. Mykhajlo Hrushevs'kyj. [Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv: Vydavnychyj dim "Al'ternatyvy", 2005. 352 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, 1966 – Shevchenko F. P. Chomu Mykhajlo Hrushevs'kyj povernuvsia na Radians'ku Ukrainu? [Why Mykhailo Hrushevsky returned to Soviet Ukraine]. Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal. 1966. № 11. Pp. 13-30. [in Ukrainian].

Shul'hyn, 1969 – Shul'hyn O. Mykhajlo Serhijovych Hrushevs'kyj – iak polityk i liudyna [Mykhailo Hrushevsky as a politician and man]. Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shul'hyna. Paris – Munich: Zapysky NTSh, 1969. Vol. 186. Pp. 143-155. [in Ukrainian].

Отримано 22.03.2017

HISTORIOGRAPHY

UDC 94.32.019.51(477+438)“19”

OLGAM. BILOBROVETS

Zhytomyr Ivan Franko State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

THE ACT OF DECLARATION OF THE KINGDOM OF POLAND ON THE NOVEMBER 5TH, 1916 IN THE POLISH PUBLIC OPINION IN UKRAINE

Abstract. *The Act of November 5th, 1916, regarding the intention of the German and Austrian emperors to create a separate Kingdom of Poland on the land confiscated from Russia during the war, influenced the changing of social and political directions, priorities and ways to implement the Polish question. Formation of Polish political and social opinion regarding the solution of national problems and events, that affected it, is reflected through the statements of political parties, speeches of politicians and public figures in the Polish press.*

Manifest of November 5th, 1916 turned a new page of the Polish question both in Russia and internationally. Russian government circles did not attract much attention of public to this fact and did not make an official conclusion on the government and Duma sessions. Russian political circles perceived the fact of proclamation of Polish state negatively. Cadets believed that the Polish population in Russia must condemn the Act of Central Countries and expect the Polish issues to be solved by Russia after the war. Most of Russian newspapers issued a proclamation of criticism and urged Poles not to support it.

The reaction of the Polish society in Russia to the Act of November 5th generally was negative. Most Poles recognized that the formation of the Polish state does not solve the question of the integrity of all Polish territories and the unity of all Polish people. This action caused a backlash among Polish political parties headed by Democrats in political group - Polish interparty circle, who belonged to the camp of neutralists. Proponents the Act of November 5th were “activists” who stood for the creation of the Polish army in the Austro-German troops, supported the policy of the occupation authorities and participated in the formation of the Provisional Council of State - self-government in the Kingdom.

The result of this document was the beginning of a new stage in solution of the. Polish case became one of the central topics in European international policy that recognized the right of Poland to restore its state. The Russian government circles under the pressure of internal and external circumstances around Polish question had to gather a meeting on this issue. Polish social and political opinion in Ukraine is actively represented in the media, including the newspaper «Dziennik Kijowski», which shaped the attitudes of the Polish community towards ways of solving the Polish question in Russia. The political importance of this Act is that Polish society made a step from aspirations of autonomy to the position of independence. The next revolutionary events in Russia contributed to the recognition of these national objectives.

Keywords: *The Act of November 5th, Kingdom of Poland, Polish question, political and social opinion, World War I.*

БЛОБРОВЕЦЬ О.М.Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО
5 ЛИСТОПАДА 1916 р. У ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ В УКРАЇНІ**

Анотація. *У статті показано реакцію польського і російського суспільства на проголошення незалежного Королівства Польського на землях, відібраних у Росії Німеччиною і Австрією, оформленого Актом 5 листопада 1916 р. З'ясовується значення*

і вплив прокламації на суспільно-політичне життя поляків і формування польської суспільно-політичної думки щодо шляхів вирішення польського питання. Наслідки, зумовлені маніфестом на міжнародній арені та у внутрішньому житті держав сприяли відродженню польської державності.

Ключові слова: *Акт 5 листопада, Королівство Польське, польське питання, суспільно-політична думка, Перша світова війна.*

БЕЛОБРОВЕЦ О.М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

**АКТ ПРОВОЗГЛАШЕННЯ КОРОЛЕВСТВА ПОЛЬСЬКОГО 5 НОЯБРЯ 1916 г.
В ПОЛЬСКОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

Аннотация. В статье показано реакцию польского и русского обществ на провозглашение независимого Королевства Польского на землях, отобранных у России и оформленных Актом 5 ноября 1916 г. Выясняется значение и влияние прокламации на общественно-политическую жизнь поляков и формирование общественно-политической мысли относительно путей решения польского вопроса. Последствия, которые он вызвал на международной арене и во внутренней жизни государств способствовали возрождению польской государственности.

Ключевые слова: *Акт 5 ноября, Королевство Польское, польский вопрос, общественно-политическая мысль, Первая мировая война.*

Проголошення заяви варшавського і люблінського генерал-губернаторів про намір німецького і австрійського монархів створити незалежне Королівство Польське 5 листопада 1916 р. стало поворотною подією у долі польського народу і вплинуло на хід міжнародних подій. Ця акція двох провідних держав у Першій світовій війні переорієнтувала польське суспільство в Російській імперії з очікувань автономії на боротьбу за незалежність Польщі. Процес зміни суспільних і політичних установок, пріоритетів і шляхів реалізації національних завдань знайшов своє вираження у польській суспільній думці, зокрема у висловлюваннях суспільних і громадських діячів, публіцистів на сторінках преси.

Аналіз Акту 5 листопада 1916 р. в контексті досліджень відновлення польської державності в роки Першої світової війни проводили науковці в радянську добу і сучасні історики. Ян Левандовський відзначив, що Акт центральних країн розпочав нову фазу створення польської державності (Lewandowski, 1996: 18). Найбільший розвиток польська справа одержала під час Першої світової війни. Ян Паєвський дає характеристику попереднім етапам розв'язання польського питання, при цьому виділяючи проголошення Королівства Польського 05.11.1916 р. як такого, що змінило орієнтацію польського суспільства з автономних прагнень до боротьби за незалежність Польщі (Pajewski, 1970: 5, 17). Проголошення Королівства Польського Німеччиною й Австрією було дипломатичним ходом у міжнародній грі та розрахунком на зміцнення власної воєнної потуги за рахунок польської армії, зазначав у своїй праці Веслав Бальцерак (Balcerak, 2011:18).

Суспільно-політична думка періоду Першої світової війни найбільше представлена на сторінках російської і польськомовної преси, зокрема "Dziennik Kijowski", представниками політичних націоналістичних сил – народових демократів, соціалістів, громадських діячів. Завданням даного дослідження є аналіз реакції на цей документ російських і польських політичних і громадських кіл, з'ясування значення, впливу і наслідків проголошеного Акту 5 листопада 1916 р. на суспільно-політичне життя поляків

в Україні в період Першої світової війни і формування польської суспільної думки щодо шляхів вирішення польського питання.

Відозва Верховного головнокомандуючого Миколи Миколайовича “До поляків” у 1914 р. викликала хвилю ентузіазму і підтримки польським населенням Російської імперії позиції влади у війні. Вирішення польського питання через надання автономії сприймалося польським суспільством як виконання заповітів батьків і відновлення втрачених прав. Головними прихильниками політики Росії щодо надання полякам автономії була польська політична партія Народових демократів (ендеків) на чолі з лідером Романом Дмовським, які орієнтувалися у зовнішній політиці на країни Антанти і належали до табору “нейтралістів”. Таку ж позицію щодо надання полякам автономії підтримували і ліберальні російські кола, зокрема партія конституційних демократів (кадетів). Поляки Австро-Угорської імперії своєю більшістю були лояльними до влади і належали до табору “активістів”, оскільки виступали на створення польських збройних сил у складі австрійської армії. Керівною силою у цьому таборі була Польська партія соціалістична-фракція на чолі з Ю. Пілсудським.

Очікування поляків Російської імперії на вирішення польського питання не виправдались. У ході війни, впродовж двох наступних років ніяких конкретних кроків у цьому напрямку владою не було зроблено. Окупація Королівства Польського німецькими військами, невирішеність польського питання викликали суперечливі настрої у польського населення. Головний редактор газети “Dziennik Kijowski” Едвард Пашковський у передовій статті зазначав, що “поляки не мають права закривати очі на те, що протягом двох років польська справа не вийшла за межі запевнень про “об’єднання”. Розуміння центрального місця польської проблеми в низці питань європейської політики немає”. Звідси він робить висновок, що “Польща, яка належить собі концепціями не нашої думки залишається іноземною” (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Певним підсумком двох років війни і початком нового етапу у розв’язанні польської справи став Акт 5 листопада 1916 р. про створення Королівства Польського на землях, відібраних Німеччиною і Австро-Угорщиною у Росії. Ця подія викликала бурхливу реакцію і жваве обговорення в політичних, суспільних колах воюючих країн та стала однією з головних тем публіцистики того часу.

“Dziennik Kijowski” після оголошення Акту подав оцінку цієї події російською пресою. Газета “Московские ведомости” визначила у цій події свої позитивні сторони, назвавши ставлення до Акту поляків екзаменом, який вони мають скласти у тяжку хвилину, показавши, що для них є більш важливе: російська відозва “До поляків” чи німецький “Акт 5 листопада”. Орган кадетів газета “Речь” словами відомого публіциста В. Бурцева назвала Акт доленосним рішенням, вимагала його публічної і офіційної критики, а газета “День” вважала цю подію незначною і не вартою уваги, так як демократичні ідеали висміяні, і в міжнародній політиці мова йде про національні інтереси. Член Російської Академії Наук В. Бехтерев назвав австро-німецький акт “мискою сочевиці, запропонованою полякам” (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Натомість реакція російських офіційних кіл після проголошення Акту про намір утворення Королівства Польського під протекцією Німеччини і Австрії не була гучною і своєчасною, що викликало негативну публічну реакцію у поляків. На засіданнях Державної ради і Державної думи у листопаді 1916 р. польське питання не піднімалось, окрім кількох загальних положень, що прозвучали з депутатських лав. Е. Пашковський у передовій статті газети “Dziennik Kijowski” визнав, що “там у Польщі така чи інша, добра чи погана, а незалежність вже будується, а в Росії, натомість – тиша” (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Польське суспільство Росії і Австро-Угорщини по-різному відреагувало на проголошення автономного Королівства Польського. “В польських колах Москви акти центральних країн про незалежність на окупованих територіях Польщі викликали глибоко негативну реакцію. Крім зауважень щодо повної неможливості довіряти німецьким обіцянкам, поляки з величезним обуренням вказують на нове порушення міжнародного права” (Жизнь Волини, 1916: 2).

Публічну негативну реакцію на Акт 5 листопада дав головний редактор “Gazety Polskiej”, що виходила у Москві, Ю. Гласко. Він вважав, що відозва Верховного головнокомандуючого Миколи Миколайовича давала надію на виконання світлих надій батьків і дідів, виражених у гаслі: “цілість і свобода”. “Декларована ж німцями “незалежна” Польща не є втіленням цього гасла і навіть кроком на дорозі до її здійснення. Польща без Кракова, Познані і Гданська не може бути названа цілою, а залежна від центральних держав – вільною”. Разом з тим, він вказав на те, що прогресивні російські кола не виявили достатньої твердості у вирішенні польського питання і відміни обмежень для поляків (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Не обійшла увагою факт проголошення незалежної польської держави і місцева провінційна преса. Кореспондент житомирської газети провів опитування місцевої польської громади з метою з’ясування її думки щодо Акту 5 листопада 1916 р. Всі опитані поляки сходились на тому, що Акт було прийнято виключно для нового набору війська і посилення німецької армії. До того ж вони вважали смішним, що польським королем має бути Леопольд Баварський (Жизнь Волини, 1916: 2).

Докладну характеристику Акту проголошення польської держави дав керівник народовців Р. Дмовський. Вважаючи його трохи несподіваним поворотом у німецькій політиці, він зауважив його продуманість центральними країнами. Сутність і головну мету Акту склала наступна відозва від 9 листопада 1916 р., виголошена німецьким варшавським і австрійським люблінським губернаторами до польського населення із закликом вступати до лав польської армії. Цей документ був добре сприйнятий тільки “активістами”. Нікого в Польщі для німецької справи він не об’єднав. Вербування до польської армії довело, що ніхто не вважав її польською. Це викликало також незадоволення серед найлояльніших австрійських поляків. Він зауважив, що не допомогло “активістам” і голосне відзначення здобутої “незалежності”, тріумфування щодо появи власної держави (Dmowski, 1989: 353).

Натомість Р. Дмовський вважав, що акт зробив добру послугу полякам по відношенню до західних держав. Більше, ніж будь-що цей Акт викликав розуміння польської справи західними політиками і став сильним поштовхом до її вирішення. Він зміцнив становище поляків на Заході, оскільки з’явилося переконання, що вони мали слушність, коли застерігали від німецької небезпеки і стало зрозумілим, що збереження Польщі за німецькими умовами значною мірою залежить від поляків і їх вказівок для всього краю. З’явилася сила, з якою треба було рахуватися і яка впливала щонайменше на формування німецької армії (Dmowski, 1989: 355).

Відомий політик зазначав, що і в Росії, і на Заході були сили, які були б задоволені, щоб ендеки згодилися із запропонованою Німеччиною незалежністю. Натомість 11 листопада 1916 р. з’явилась декларація, яку підписали 200 поляків, знаних у світі діячів в західних союзних державах і Швейцарії. Вона базувалася на положенні, що “Польща єдина і неподільна”, стверджуючи, що польські прагнення можуть бути задоволені тільки в об’єднаній Польщі. Держави, які встановлюють Королівство лише на території однієї розділеної раніше території, здійснюють новий поділ Польщі, створюючи безсильну державу, що є інструментом в їх руках. Не маючи жодних визначених зобов’язань і прав майбутнього Королівства, воно стає повністю залежним (Dmowski, 1989: 242).

Цей протест поляків проти проголошеного Королівства Польського було надруковано у паризькій газеті “Гавас”, про що з’явилися передруки в інших газетах. У заяві вказувалось, що польська нація нероздільна і прагне до створення польської держави із трьох частин роз’єднаної Польщі. Від цієї війни, яка проголосила гасло “свобода і незалежність націй” Польща очікує об’єднання” (Жизнь Волини, 1916: 4).

Таку ж позицію зайняло і Міжпартійне Польське Коло (МПК), яке видало заяву, де окреслило свою позицію щодо Акту 5 листопада 1916 р. Утворене у листопаді 1915 р. МПК представляло собою об’єднання польських партій на території Королівства Польського, які усвідомлювали важливість моменту, стояли на позиціях “нейтралізму” і прагнули узгоджувати політичну тактику в конкретних ситуаціях. У відношенні до Акту дві партії – Національна партія і Прогресивне об’єднання вийшли із МПК, стали на позиції “активістів” і підтримки проголошеного Королівства. Решта партій – Реальної політики, Народової демократії, Польської прогресивної партії, Національного об’єднання виступили із заявою, де зазначили, що Акт 5 листопада 1916 р. не відповідає прагненням польського народу і відродженню польської державності (ЦДІАЛ: ф. 852, оп. 1, спр. 2, арк. 21).

Після Акту 5 листопада 1916 р. більш виразною стала тенденція польських політичних сил, попри розбіжність поглядів на майбутнє Польщі, до усвідомлення необхідності боротьби за незалежність. Е. Пашковський, аналізуючи статті в газеті “Głos Polski” і “Narząd”, які виходили у Варшаві і Кракові і виражали інтереси народних демократів (ендеків) і лівих сил, вказує, що між ними існують суперечності. Одночасно він заявляв, що, незважаючи на уривчасті відомості, які доходили з-за кордону, можна стверджувати, що там панує загальна польська орієнтація на незалежність, що усілякі суперечки, тертя і боротьба відбуваються виключно стосовно тактичних питань, що Королівство Польське, Великопольща і Галичина в загальній масі визнають необхідність нейтральності.

Описуючи боротьбу активістів, орієнтованих на центральні країни та створення польської армії у їх складі і прихильників країн коаліції – нейтралістів, він застерігав, що це може загрожувати польським тилам. Тому було необхідним, – вважав він, – “об’єднання народу, цілісність вітчизни і насамперед консолідація польської національної думки, що не може опиратися на суперечливі й небезпечні засадничі мотиви у польській діяльності” (Dziennik Kijowski, 1916: 1-2).

До обговорення проголошення польської держави центральними країнами долучилися і громадські діячі. Проти політики мовчання виступив відомий польський публіцист, ліберальний громадський діяч Євгеній Старчевський. У розлогій статті він зробив акцент на важливості політичного моменту після прокламації незалежності Польщі Німеччиною і Австро-Угорщиною, коли кожен фальшивий крок міг стати для поляків трагічним, крок, якого чекали б недруги, щоб виступити з цілим арсеналом оскаржень, закидів та інсинуацій. Тому треба було, як пише Є. Старчевський, “самим з’ясувати значення ситуації, ясно і недвозначно ознайомити з нашим поглядом європейську думку, а особливо, російську”. Політика страуса, мовчання або недомовок була б найгіршою у цей важливий момент. Найбільш відомі політики і публіцисти висловили свою думку, що за невеликим винятком, виявилася дуже подібною, що ще раз заперечило надмірну розбіжність у засадничих справах польської політичної думки (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Він констатував, що час взаємної боротьби “державних орієнтацій” минув безповоротно після листопада 1916 р. Море крові, що пролилась, величезні нещастя і недоля перевищили те, що було спочатку війни і поставили польську справу у ряд найважливіших міжнародних питань, створивши ситуацію, яка виключала можливість її вирішення паліативним шляхом і дала наказ польському народу не хевувати боротьбою за отримання належних йому природних прав. Аналізуючи Акт 5 листопада,

Є. Старчевський зазначив, що він виник не з любові до поляків, а був продуктом розрахунку центральних держав Австрії і Німеччини і козирем у дипломатичній грі, що мала на меті будь-яке використання військової сили Королівства Польського.

Є. Старчевський наголошував, що польський народ має право прагнути не автономії, а незалежності етнографічної Польщі, але одночасно глибоко вірить, що цей постулат, визнаний певною кількістю росіян, буде прийнятий в найближчому часі усім російським народом, оскільки поляки не хочуть розривати приязні стосунки з російським народом і воювати з ним. Одночасно поляки не можуть виступити збройно проти центральних держав і протестувати щодо австро-німецького маніфесту. Польський народ може і повинен показати, що цей акт не визнає остаточним. Ця надзвичайно складна ситуація вимагає піднятися над суперечками до рівня розуміння перспективи (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Завдання поляків автор вбачав в об'єднанні навколо національних ідеалів і виразного визначення завдань, зречення автономістських прагнень і групування навколо спільного для всіх стандарту – незалежності етнографічної Польщі. При цьому він писав, що “треба добре розуміти, що шлях до цієї мети лежить не через збройний виступ у долученні до європейської боротьби, що є чужою для поляків, не утворенні смертних ворогів, а у збереженні наших сил, у незалежності нашої політики від іноземних нашіптувань, у поглибленні польсько-російської приязні”. Разом з тим, він висловив сподівання на відповідну доброзичливість з боку російського суспільства і авторитетних його кіл, які зрозуміють важку і трагічну ситуацію польського народу (Dziennik Kijowski, 1916: 1).

Двотижневик “Kiosy Ukraïckie”, що видавався у Києві після проголошення Актів надрукував низку статей, присвячених цьому питанню. В одній з них автор за підписом “Крокус” стверджував, що в єдиній душі народу наступив великий впевнений тріумф ідеї незалежності Польщі. Гасло, яке з початку війни вимовляли голосно лише одиниці найсміливіших, т. зв. “незалежники”, що вважалися аполітичними, з початку 1916 р. почало захоплювати ширші кола і нарешті стало повселюдним. Він зазначає, що ніхто з поляків не може вважати їх повними і остаточними і такими, що відповідають прагненням польського народу і гаслу рівності народів. Вони викликали у нас до певної міри розчарування, але треба визнати, що розпочали нову фазу у вирішенні польського питання, остаточно ліквідувавши усі автономічні проекти розв'язання польської справи.

Автор також акцентує увагу на тому, що в нинішніх умовах і на нинішній стадії страшної війни австро-німецькі відозви не можуть бути польським народом недооцінені або змальовані в чорних кольорах. Разом з тим він вважав, що акти є передчасними і можуть стати новою трагедією Польщі і новою прірвою у справі російсько-польського порозуміння (Kiosy Ukraïckie, 1916: 26).

Акт 5 листопада 1916 р. викликав міжнародні заяви і розпочав нову фазу створення польського державного організму на російській території. Однозначно позитивно почала розглядатися проблема про виникнення польської держави. Відкритими залишались відповіді на запитання: “Коли? В яких межах? У формі якого устрою і з яким рівнем суверенності?”. Після Акту 5 листопада 1916 р. творення польської держави “знизу”, тобто діяльності громадських організацій доповнилось закладенням державних або “державного характеру” інституцій “згори”. Такою інституцією була Тимчасова Рада Стану Королівства Польського, в департаментах якої розпочалась широка підготовча робота щодо організації окремих напрямків польського державного життя (Lewandowski, 1996: 18).

Після проголошення Акту і формування органу влади в окупованій Варшаві – Тимчасової Ради Стану – на сторінках газет розпочалось обговорення його діяльності. Е. Пашковський у редакційній статті “Dziennika Kijowskiego” закликав усю публіцистику

бути відповідальною, залишатися справедливою і об'єктивною у висвітленні подій, інформуючи російське і західне суспільство про дійсний стан речей. Польська думка у всіх краях якоїсь неприязні поглядам Коаліції не має, як і не вважає Акт 5 листопада подією, що викликає недовіру до Німеччини чи ненависть до німців. Він зазначив, що поза ненавистю і недовірою живе польське суспільство, яке передусім має на меті створення фактично незалежної Польщі і національні прагнення залишаються для поляків головними. Автор вказував, що “незалежно від іноземних намірів існує наш намір, що спирається на польський інтерес, що живиться природним інстинктом польського духу – відбудовою вітчизни, і все, що цьому служить, не повинно бути відкинуто” (Dziennik Kijowski, 1917: 1).

Поява і реалізація Акту проголошення польської держави зумовила активізацію державної діяльності з вирішення польського питання в Росії. У січні 1917 р. у Петрограді розпочала роботу спеціальна Нарада, що мала розглянути питання польського самоврядування в Росії. Е. Пашковський звернув увагу, що в ній зовсім не були представлені поляки. Партія кадетів в особі П. Мілюкова, І. Горемікіна, Щеглова презентувала свій варіант надання полякам автономії, виходячи із засад неподільності і єдності Російської держави. Російські ліберальні кола були не готові визнати і обговорювати питання незалежності поляків (Dziennik Kijowski, 1917: 1).

Разом з тим, в газеті “День” з'явилася стаття за підписом “Т.Е.”, в якій автор наголошував на незаперечному факті, з яким не можна рахуватися – “суспільство і у Варшаві, і в Петрограді, і у Москві думає тільки про одне розв'язання польського питання – незалежність Польщі”. Він вважав, що Акт 5 листопада усунув з порядку денного “автономне” вирішення польського питання, і в тому полягало його політичне значення (Dziennik Kijowski, 1917: 2).

Таким чином, проголошення автономної держави Королівства Польського на землях, відібраних у Росії Німеччиною і Австро-Угорщиною, оформлене Актом 5 листопада 1916 р. стало подією, що розпочала новий етап вирішення польського питання як в Росії, так і на міжнародній арені. Цьому факту державні російські кола не надали широкого розголосу і не зробили офіційного висновку на урядових і думських засіданнях. Політичні кола Росії негативно сприйняли факт проголошення польської держави. Кадети вважали, що польське населення Росії повинно засудити Акт центральних держав і очікувати вирішення Росією польського питання після війни.

Реакція польського суспільства на Акт 5 листопада в Росії загалом була негативною. Більшість поляків визнавала, що утворення польської держави не вирішує питання цілісності всіх польських земель і єдності польського народу. Ця акція викликала негативну реакцію у низки польських політичних партій на чолі з народовими демократами, в політичного угруповання – Міжпартійне Польське Коло, що належали до табору нейтралістів. Прихильниками маніфесту 5 листопада були “активісти”, які виступали за створення польської армії у складі австро-німецьких військ, підтримували політику окупаційних влад і взяли участь у формуванні Тимчасової Ради Стану – органу самоврядування у Королівстві.

Найважливішими наслідками цього документу було те, що ним розпочався новий етап вирішення польського питання. Польська справа стала однією з центральних тем міжнародної європейської політики, яка визнавала право Польщі на відновлення державності. Російські урядові кола під тиском зовнішніх і внутрішніх обставин навколо польської справи змушені були скликати нараду з вирішення цього питання. Польська суспільно-політична думка в Україні, активно представлена у пресі, зокрема газеті “Dziennik Kijowski”, формувала ставлення польської громади до шляхів вирішення польського питання в Росії. Політичне значення цього Акту в тому,

що польське суспільство в Росії відмовилося від прагнень автономії, перейшовши на позиції державної незалежності. Наступні революційні події в Росії допомогли визнанню цих національних завдань.

Література:

- Жизнь Волыни, 1916 – Жизнь Волыни. Житомир. 1916. 27 октября.
Жизнь Волыни, 1916 – Жизнь Волыни. Житомир. 1916. 29 октября.
ЦДАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
Balcerak, 2011 – Balcerak W. Odradzana węgryd zagroіec 1914-1921. Jowicz: Mazowiecka Wyіsza Szkoia Humanistyczno-Pedagogiczna, 2011. 199 s.
Dmowski, 1989 – Dmowski Roman. Polityka polska I odbudowanie państwa – Warszawa: In-t Wydawniczy Paх, 1989. T. 1. 1989. 353 s.
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 268.
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 290.
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 302.
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 304.
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 305.
Dziennik Kijowski, 1917 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1917. nr. 8.
Dziennik Kijowski, 1917 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1917. nr. 27.
Dziennik Kijowski, 1917 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1917. nr. 35.
Kiosy Ukraіskie, 1916 – Kiosy Ukraіskie. Kijyw. 1916. nr. 15-18.
Lewandowski, 1996 – Lewandowski J. Budowa państwa polskiego przed listopadem 1918 r. – S. 17-23 / Niepodlegiosж Polski w 1918 r. A procesy państwotworcze w eурoіe ńrodkowo-wschodniej / red. Z. Mackowskiego. Lublin, 1996. 203 s.
Pajewski, 2005 – Pajewski J. Odbudowa Państwa Polskiego 1914-1918. Poznac: Wydawnictwo Poznacskie, 2005. 353 s.

References:

- Zhizn Volyni. 1916 – Zhizn Volyni. Zhitomir. 1916. 27 oktyabrya. [in Russian].
Zhizn Volyni. 1916 – Zhizn Volyni. Zhitomir. 1916. 29 oktyabrya. [in Russian].
TsDIAL – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. [in Ukrainian].
Balcerak, 2011 – Balcerak W. Odradzana węgryd zagroіec 1914-1921. Jowicz: Mazowiecka Wyіsza Szkoia Humanistyczno-Pedagogiczna, 2011. 199 s. [in Polish].
Dmowski, 1989 – Dmowski Roman. Polityka polska I odbudowanie państwa – Warszawa: In-t Wydawniczy Paх, 1989. T. 1. 1989. 353 s. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 268. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 290. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 302. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 304. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1916 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1916. nr. 305. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1917 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1917. nr. 8. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1917 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1917. nr. 27. [in Polish].
Dziennik Kijowski, 1917 – Dziennik Kijowski. Kijyw. 1917. nr. 35. [in Polish].
Kiosy Ukraіskie, 1916 – Kiosy Ukraіskie. Kijyw. 1916. nr. 15-18. [in Polish].
Lewandowski, 1996 – Lewandowski J. Budowa państwa polskiego przed listopadem 1918 r. – S. 17-23 / Niepodlegiosж Polski w 1918 r. A procesy państwotworcze w eурoіe ńrodkowo-wschodniej / red. Z. Mackowskiego. Lublin, 1996. 203 s. [in Polish].
Pajewski, 2005 – Pajewski J. Odbudowa Państwa Polskiego 1914-1918. Poznac: Wydawnictwo Poznacskie, 2005. 353 s. [in Polish].

Отримано 27.04.2017

UDC 93:329.052(470+571)(049.3)

VIKTORIA V. MYKHITUNENKO

T. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University,
PhD student (Ukraine)

CRITICISM OF RUSSIA'S OPPOSITION PARTIES IN THE WORKS OF I. HURLIAND (N. VASILEV)

Abstract. *The beginning of the 20th century was marked for Russian empire with the growth of systemic crisis, conflict between society and government was increasingly taking confrontation character. Such deterioration of the situation helped to enter the political arena in the country to parties that were opposition to the regime.*

It is possible to assert that modern Russia, having essentially authoritarian mode of rule in a great deal repeats history of the lost empire. That is why especially valuable at the modern stage is research of cooperation of ruling parties with opposition in the process of social and political struggle in the imperial period.

Great interest on this topic is presented by works of direct participants and witnesses of those events: S. Kryzhanovskiy, P. Miliukov, P. Stolypin, I. Hurliand. The most famous scholars of the Soviet period are M. Pokrovskiy, A. Avrekha, V. Bovykina. In the post-Soviet period more often appeared monographic works of D. Aronov, L. Baltovskiy, O. Yehorov and others.

At the beginning of 20th century the autocratic power in the empire was interpreted by conservatives, as the main condition of existence of the legal state. Any changes and transformations were ignored by the mode, and more often, leaders of opposition were hunted down and arrests as a result.

The periodicals, relatively free universities and counties that were released from hard censorial guardianship became refuge of liberalism. Some people were attracted to liberalism as the idea; others considered it as a tool for modernization of country. The most fundamental supporters of it were members of The Constitutional Democratic Party (so-called "Cadets").

It is of importance to note that the criticism (constructive, and often simply creation of negative image of opponent) was a tool of influence of both monarchists and liberals. Studying the press of that time it seems that the pages of periodicals were battlefield for representatives of different parties and Duma groups.

One of directions of governmental battle with the opposition parties of empire were journalistic works of prominent representatives of the right-wing. The most common were the works of a conservative publicist I. Hurliand who actively criticized the opposition parties. Illia Hurliand, an editor of semiofficial newspaper «Russia», being a sincere monarchist from the one hand, and a careerist and devoted assistant of P. Stolypin, on the other hand, attracted all the opportunities and contacts for a permanent massive onslaught on the opposition.

I. Hurliand is one of the few monarchists who not simply wrote the critical articles about the opposition and their leaders. To compile a more complete image of "Cadet-liberals", he tried to understand the logic of action of The People's Freedom Party, investigated the performance of their leaders in the Duma, and analyzed articles in the opposition press. All of it, and of course, journalistic talent allowed him so vividly and emotionally light up major weaknesses of opponents in the brochures, exposing them from the worst angle, thereby creating necessary for the government the character of political opponent.

Keywords: *empire, autocracy, liberalism, conservatives, monarchists, republic, revolution, opposition.*

МИХТУНЕНКОВ.В.

Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г.Шевченка, аспірант (Україна)

**КРИТИКА ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ РОСІЇ В РОБОТАХ
І.Я. ГУРЛЯНДА (Н.П. ВАСИЛЬЄВА)**

Анотація. У статті розглядається період початку ХХ ст. в Російській імперії, коли країна балансувала на межі між реформою і революцією, коли стикалися найрізноманітніші уявлення про подальший політичний, соціальний і економічний розвиток. Саме в той час на політичну арену виходять ліберальні лідери і починається активна внутрішня боротьба урядових і опозиційних партій. Досліджуючи діяльність консерваторів та методи боротьби, які використовував урядовий апарат в дискредитації опозиції, зроблено висновок, що вони були прямо пропорційними зростанню ліберальних настроїв серед простого населення. А одним з найактивніших критиків опозиції визначається правознавець і публіцист І.Я. Гурлянд.

Ключові слова: імперія, самодержавство, лібералізм, консерватори, монархісти, республіка, революція, опозиція.

МИХТУНЕНКОВ.В.

Черниговский национальный педагогический
университет имени Т.Г. Шевченко, аспирант (Украина)

**КРИТИКА ОПОЗИЦИОННЫХ ПАРТИЙ РОССИИ В РАБОТАХ
И.Я. ГУРЛЯНДА (Н.П. ВАСИЛЬЕВА)**

Аннотация. В статье рассматривается период начала ХХ в. в России, когда страна балансировала на грани реформы и революции, когда сталкивались различные представления о дальнейшем политическом, социальном и экономическом развитии. Именно в это время на политическую арену выходят либеральные лидеры и начинается активная внутренняя борьба правительственных и оппозиционных партий. Исследуя деятельность консерваторов и методы борьбы, которые использовал правительственный аппарат в дискредитации оппозиции, сделан вывод о том, что они были прямо пропорциональны возрастающим либеральным настроениям среди простого населения. А одним из основных критиков оппозиции определяется правовед и публицист И.Я. Гурлянд.

Ключевые слова: империя, самодержавие, либерализм, консерваторы, монархисты, республика, революция, оппозиция.

Початок ХХ ст. ознаменувався для Російської імперії наростанням системної кризи, а протистояння суспільства і влади все частіше приймали конфронтаційний характер. Саме таке загострення ситуації сприяло виходу на політичну арену в країні опозиційних до режиму партій. Відомо, що політичні рухи виникають на певному етапі розвитку суспільства, проте в царській Росії ліберальний рух зародився не стільки на соціально-політичному, стільки на загальноєвропейському ґрунті.

Можна стверджувати, що сучасна Росія, маючи в своїй суті авторитарний режим правління, багато в чому повторює історію загиблої імперії. І хоч сучасний досвід лібералізму в Росії оцінюється досить неоднозначно, опозиція є слабо оформленою, а державна цензура жорсткою, інтерес до партійної боротьби початку ХХ ст. не зменшується. Саме тому особливо цінним на сучасному етапі є дослідження взаємодії правлячих партій з опозиційними в процесі громадсько-політичної боротьби в імперський період.

Безперечний інтерес з цієї теми представляють роботи безпосередніх учасників і свідків тих подій: С.Е. Крижановського, П.М. Мілюкова, П.А. Столипіна та інших. Проте, їхні праці мають більш публіцистичний характер і несуть ідеологічне навантаження. Одним з таких діячів є Ілля Якович Гурлянд, на роботи якого і зроблено акцент в даному дослідженні. Особливістю його робіт є те, що вони ґрунтуються на опублікованих джерелах (листах, пресі та програмних документах партій). Хоча ці роботи і не були історичними дослідженнями в чистому вигляді, бо автор писав про політичні та громадські події свого часу, але мають велике значення для дослідників сьогодення.

В радянський період і монархічні, і ліберальні партії оцінювалися як опозиційні, а боротьба їх членів представлялася дослідниками як безперспективна війна віджитого режиму і “ілюзорних” ліберальних ідей. До найбільш відомих дослідників того часу варто віднести М.М. Покровського, А.Л. Авреха, В.І. Бовикіна. Більш узагальненими були дослідження Б.Б. Граве, Е.Д. Черменського, К.Ф. Шацилло, Д.М. Шилова.

Вже в пострадянський період частіше з’являлися монографічні роботи, присвячені діяльності окремих партій імперського періоду та їх лідерів: Д.В. Аронова “Законодавча діяльність російських лібералів в Державній Думі (1906-1917 рр.)”, Л.В. Балтовського “П.М. Мілюков: вчений в політиці”, М.Г. Вандакковської “П.М. Мілюков і О.О. Кізеветтер: історія і політика”, О.М. Егорова “Російські ліберали початку ХХ ст. і влада: історіографічні дискусії” та інших.

Варто відмітити, що, приділяючи багато уваги дослідженню партій в цілому (їх програмам, складу та діяльності), все ж мало уваги приділялося вивченню стратегічних протиріч між консерваторами і лібералами, особистісним взаєминам між їх лідерами. Саме тому метою дослідження в статті є на основі робіт І.Я. Гурлянда (приват-доцента державного права, редактора державного офіціозу Росія) проаналізувати комплексну еволюцію відносин офіційної влади і опозиційних партій та визначити особливості публічної та “закулісної” боротьби режиму з ліберальним рухом в цілому.

На початку ХХ ст. самодержавна влада в імперії трактувалася консерваторами як головна умова існування правової держави. Будь-які зміни та перетворення ігнорувалися режимом, а частіше їх наслідком ставали переслідування та арешти лідерів опозиції. Між тим, прогресивні ідеї ширилися серед населення і часто несли не тільки теоретичну загрозу основам традиційного суспільства, але й мали практичне значення – підвищували авторитет опозиційних до режиму партій та їх лідерів.

Політичне життя країни відчувало вплив “нового лібералізму” (Патрушева, 2011: 345). Притулком лібералізму ставали звільнені від твердої цензурної опіки періодичні видання, відносно вільні університети і земства. Одних лібералізм цікавив як ідея, інші розглядали його як інструмент для модернізації країни. Найбільш принциповими прихильниками його були члени Конституційно-демократичної партії (так звані “кадети”).

Майже всі опозиційні партії Російської імперії вважали монархію лише етапом на шляху до кардинальних змін та встановлення республіканського ладу. Одним із механізмів досягнення своєї мети, яку використовували ліберали, була парламентська діяльність.

Для монархістів, які відстоювали ідеї абсолютної монархії (де діяльність уряду та Державної Думи мали підпорядковуватися волі царя), а відхід від традицій був проявом зради, всі ліберали виступали в ролі революціонерів. Баталії, що “розігрувалися” на трибунах Думи, сприймалися консерваторами лише як боротьба за владу.

Оскільки кадетська партія відігравала в перших Думах провідну роль, критика правих була спрямована перед усім на них: “Кадет – це безпринципний політик, який намагається отримати владу за будь-яку ціну” (Егоров, 2012: 22).

Треба відмітити, що критика (конструктивна, а частіше просто створення негативного образу опонента) була інструментом впливу як монархістів, так і лібералів.

Вивчаючи тогочасну пресу, складається враження, що сторінки періодичних видань були полем бою для представників різних партій та думських груп.

Одним із напрямів урядової боротьби з опозиційними партіями імперії були публіцистичні роботи яскравих представників правого крила: монархіста І.Я. Гурлянда (писав під псевдонімом Н.П. Васильев), видавців О.С. Суворіна та В.П. Мещерського, члена Всеросійського національного союзу М.О. Меншикова та інших.

Найбільш поширеними стали роботи консервативного публіциста І.Я. Гурлянда, який активно виступав з критикою опозиційних партій. З легкої руки прем'єр-міністра П.А. Столипіна ліберали були оголошені “ворогами Росії”, а їх діяльність визнана як така, що підривала основи самодержавства та політичної стабільності імперії. Проти кадетів використовувалися різні методи боротьби, основним з яких був тиск в періодичних виданнях та літературі.

Радикалізація політичного життя імперії на початку ХХ ст. внесла свої корективи в діяльність правлячого режиму взагалі та правих партій зокрема. Загроза посилення революції примусила владу йти на поступки і зменшити публічний вплив на опозицію, але саме в той момент почалася справжня війна з лібералами в “підпіллі” (починаючи з проповідей в церквах і закінчуючи випуском листівок і брошур) (Лихоманов, 1997).

Редактор офіціозу “Росія” Ілля Якович Гурлянд будучи щирим монархістом з одного боку та кар'єристом і відданим помічником П.А. Столипіна з іншого, залучав всі можливості та зв'язки для постійного масивного тиску на опозицію. Прем'єр-міністр, займаючи високу посаду, не міг від свого імені публічно вести полеміку з опозицією та привселюдно дискредитувати політичних опонентів. Саме тому протягом всієї політичної діяльності він використовував високопрофесійних і освічених людей, які б були “рупором” у боротьбі з лібералами. Одним з таких людей і був досвідчений чиновник та вмілий інтриган І.Я. Гурлянд.

Сам же Ілля Якович не надавав опозиційним рухам в країні великого значення. Говорячи, що “опозиція – це дитя парламентаризму” (Васильев, 1910: 1) і відстоюючи думку про те, що “які б палки вона не вставляла в колеса уряду, вона ніколи не забуде, що колись і сама може стати урядом” (Васильев, 1910: 2).

Виконуючи “замовлення” П.А. Столипіна, І.Я. Гурлянд написав ряд брошур (“Правда про кадетів”, “Що таке трудовики?”, “Опозиція”, “Друга Дума”), де дав характеристику опозиційних партій та їх лідерів, визначив істинні цілі партій та їх руйнівну роль для російського суспільства.

Важливо відмітити, що консерватори, які виступали з критикою опозиції, майже ніколи серйозно не вивчали програми партій, не аналізували систему поглядів їх лідерів та моральні цінності їх ідеологів. Права преса здебільшого була спрямована на дискредитацію лібералізму в цілому. Основним аргументом було те, що Російська імперія з її багатовіковими традиціями не зможе перейняти не властиві їй ідеї західного світу. А зміна шляху розвитку країни на лібералізм може призвести до цілковитого краху державності. Історичною владою, в їх міркуваннях, була монархія, ліберальні ідеї мали стати “чужими” для народу, а їх носії-опозиціонери – руйнівниками Росії.

І.Я. Гурлянд один з небагатьох монархістів, хто не просто писав критичні статті про діяльність опозиції та їх лідерів. Для складання більш повного образу “кадета-ліберала” він намагався зрозуміти логіку дій Партії народної свободи, досліджував виступи її лідерів в Думі, аналізував статті в опозиційній пресі. Все це та публіцистичний талант дозволили йому так емоційно і яскраво висвітлювати в своїх брошурах основні слабкі сторони опонентів, виставляючи їх з самого найгіршого ракурсу, тим самим створюючи потрібний уряду образ політичного противника. Наприклад, знаючи, що основним постулатом народу було православ'я, І.Я. Гурлянд

відмічав, що опозиціонери, будучи політиканами, саме віру вбачають перешкодою до істинного прогресу.

В своїй роботі “Правда про кадетів”, написаній в 1906 р., він характеризував кадетську партію (Партію народної свободи) як розрізнену структуру, частини якої відрізнялися соціальним статусом, задачами та “ступенем революційної напруги” (Васильєв, 1907: 3). І.Я. Гурлянд виділяв три основні крила партії: праве, ліве, центр. Праве крило складалося з міської буржуазії: лікарів, адвокатів, службовців банків, чиновників різних відомств, торговців, “словом, все це крило було б правильніше назвати частково опозицією за необхідністю, в силу ряду причин російської дійсності...” (Васильєв, 1907: 5). Ліве крило вирізнялося тим, що до його складу входила войовничо налаштована частина єврейської інтелігенції та студентської молоді, всі, хто ненавиділи існуючий режим за панування дворянського стану “як організації, що не мала наміру включати їх в своє коло” (Васильєв, 1907: 11). До центру ж кадетської партії І.Я. Гурлянд відносив лідерів партії, професуру, їх учнів та агентів. Загальну характеристику Конституційно-демократичної партії, на його думку, можна було звести до саркастичної аналогії: “... якщо праве крило можна порівняти з горобцем, центр – з вовком в шкурі вівці, то ліве крило – ні з чим іншим, як з гієною” (Васильєв, 1907: 21).

Будучи прагматичним політиком, І.Я. Гурлянд не відкидав думки, що опозиція в Росії з’явилася внаслідок невдоволення народу політикою самодержавного режиму (Крыжановский, 1997: 120). Проте він зазначав, що програма кадетів отримала популярність не за відповідність настроям суспільства і не за безкорисливість ідей, а лише тому, що обирати було ні з чого. З одного боку – роки обмежень і поневірянь, з іншого – революційні перспективи втопити країну в вирі громадянської війни. Більшість поміркованої частини населення обирали реформаторський шлях перетворення країни, запропонований кадетами.

Варто відмітити, що в теорії програма кадетів була цілком адаптованою до тогочасних подій та настроїв, але на практиці складалася з “обіцянок і протиріч” (Васильєв, 1907: 8). І.Я. Гурлянд писав: “Якщо когось бентежило, наприклад, що із семи свобод, парламентаризму і автономії може вийти щось на зразок республіки, кадети запевняли, що вони монархісти і посилалися на те, що їх партія називається не просто конституційною, а конституційно-монархічно-демократичною” (Васильєв, 1907: 8).

Роботи І.Я. Гурлянда з критикою опозиційних партій отримали популярність ще й тому, що автор крім сухих фактів (яких вистачало й у правій пресі) використав ще й свій літературний досвід. Яскраві порівняння, гіперболи і емоційні вимови наповнювали, здавалось би, пересічну критичну брошуру сенсом. Чого тільки вартують його роздуми про місце євреїв в опозиції. Він висловлює думку, що євреї не можуть отримати рівних прав в імперії, зазначаючи, що “вони ненавидять Росію, російського двоголового орла, славу і міць Росії, її значення серед європейських держав” (Васильєв, 1907: 12). В цих міркуваннях і знаходить Ілля Якович причину того, чому євреї прагнуть революції, бо саме вона для них “символ повного розгрому того, що їм нестерпно болючіше за все – національного почуття” (Васильєв, 1907: 13).

В своїй пропагандистській кампанії консервативні публіцисти використовували всі, іноді навіть досить сумнівні журналістські прийоми. Але не всі мали доступ до матеріалів МВС, як його мав І.Я. Гурлянд. В подальшому він використовував їх для компрометації лідерів кадетів: П.М. Мілюкова, І.І. Петрункевича, О.І. Родичева, Д.І. Шаховського, Н.Н. Кутлера та інших.

Для монархістів, що звикли захищати самодержавство та свої привілеї, діяльність лібералів була ворожою та неприйнятною в умовах російських реалій. І.Я.

Гурлянд писав: “Йде торгівля російськими державними задачами, нахабна, неприкрита...” (Васильев, 1910: 128).

Підводячи підсумок, варто зазначити, що існування будь-яких партій, рухів чи ідеологій – це боротьба, конкуренція між різними відтінками політичної думки. Саме тому активність боротьби правлячих кіл з іншодумцями була прямо пропорційна зростанню їхнього авторитету серед простого населення, що, в свою чергу, породжувало все більше соціальних конфліктів. В такій ситуації консервативним силам та владним структурам треба було знайти винних і зняти з себе тягар політичної відповідальності за долю країни. В роботі “Опозиція” І.Я. Гурлянд виводить девіз лібералів: “...лише б зараз протриматися, а там видно буде...” (Васильев, 1910: 131). Впливаючи через пресу та пропаганду, через вмілих публіцистів (таких як І.Я. Гурлянд), влада знаходила ворогів скрізь, серед “анархістів, соціалістів, революціонерів, євреїв та інших” (Гейфман, 1997: 117).

І.Я. Гурлянд написав в своїй роботі “Опозиція”: “Жалюгідні, вони не розуміють, що вони перші будуть жертвою своєї змови, і що, якби їм, дійсно, коли-небудь вдалося б викликати ту “другу революцію”, про яку вони тепер настільки солодко мріють, то вони перші були б кинуті під ноги озвірілого революційного натовпу” (Васильев, 1910: 138). Ці слова монархіста виявилися пророчими, адже в процесі постійної партійної боротьби та взаємної критики ні консерватори, ні ліберали не помітили, як на державну арену вийшли радикали. Саме більшовики, прийшовши до влади, разом з самодержавним режимом, знищили і всі зародки ліберальних ідей на довгі роки.

Література:

- Васильев, 1910 – Васильев Н.П. Оппозиция. СПб., 1910. 138 с.
Васильев, 1907 – Васильев Н.П. Правда о кадетях. СПб., 1907. 96 с.
Гейфман, 1997 – Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917 / Пер. с англ. Е. Дорман. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1997. 448 с.
Егоров, 2012 – Егоров А.Н. Кадеты как “беспринципные политиканы”: парламентская деятельность либералов в консервативной публицистике начала XX века // Вестник ЧГУ. 2012. № 4(42). Т.1. С. 22-25.
Куликов, 2004 – Куликов С.В. Государственно-правовой дискурс, императорское правительство и думская оппозиция в начале XX в. // Власть, общество и реформы в России (XVI – начало XX в.). СПб., 2004. 424 с.
Корнев, 2005 – Корнев В.Н. Проблемы теории государства в либеральной правовой мысли России конца XIX – начала XX века. Москва, 2005. 315 с.
Крыжановский, 1997 – Крыжановский С.Е. Записки русского консерватора // Вопросы истории. 1997. №4. С. 107-126.
Лихоманов, 1997 – Лихоманов А.В. Борьба самодержавия за общественное мнение в 1905-1907 гг. СПб.: Российская национальная библиотека, 1997. 134 с.
Мальшева, 2004 – Мальшева О.Г. Становление парламентаризма в России в начале XX в. // Представительная власть в России: История и современность / Под общ. ред. Л.К. Слиски. Москва, 2004. С. 344-358.
Медушевский, 1996 – Медушевский А.Н. Конституционные проекты русского либерализма и его политическая стратегия // Вопросы истории. 1996. № 9. С. 3-23.
Милюков, 1955 – Милюков П.Н. Воспоминания (1859-1917) Т.2 / под ред. М.М. Карповича и Б.И. Элькина. Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1955. 397 с.
Патрушева, 2011 – Патрушева Н.Г. Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865-1905 гг. // Система административных взысканий: Справочное издание. СПб.: Нестор-История, 2011. 412 с.
Перевалова, 2011 – Перевалова Е.В. История русской журналистики и литературы (XVI-начало XX века): Учебное пособие. Москва: МГУП им. Ивана Федорова, 2011. 538 с.
Розанов, 2003 – Розанов В.В. Русская государственность и общество. Москва, 2003. 366 с.
Шилов, 2002 – Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. 1802-1917. Библиографический справочник. СПб., 2002. 378 с.

References:

- Vasil'ev, 1910 – Vasil'ev N.P. *Oppozicija* [Opposition]. SPb., 1910. 138 s. [in Russian].
- Vasil'ev, 1907 – Vasil'ev N.P. *Pravda o kadetah* [Truth about Cadets]. SPb., 1907. 96 s. [in Russian].
- Gejfmán, 1997 – Gejfmán A. *Revoljucionnyj terror v Rossii, 1894-1917* [Revolutional terror in Russia]. Per. s angl. E. Dorman. Moscow: KRON-PRESS, 1997. 448 s. [in Russian].
- Egorov, 2012 – Egorov A.N. Kadety kak “besprincipnyye politikany”: parlamentskaja dejatel'nost' liberalov v konservativnoj publicistike nachala XX v. [Cadets as “unscrupulous politicians”: the parliamentary activity of liberals in conservative journalism of the early XXth century]. *Vestnik ChGU*. 2012. № 4(42). Vol. 1. pp. 22-25. [in Russian].
- Kulikov, 2004 – Kulikov S.V. Gosudarstvenno-pravovoj diskurs, imperatorskoe pravitel'stvo i dumskaja oppozicija v nachale XX v. [State-legal discourse, the imperial government and the Duma opposition at the beginning of XXth century] // *Vlast', obshhestvo i reformy v Rossii (XVI – nachalo XX v.)*. SPb., 2004. 424 s. [in Russian].
- Kornev, 2005 – Kornev V.N. Problemy teorii gosudarstva v liberal'noj pravovoj mysli Rossii konca XIX – nachala XX veka. [Problems of the theory of the state in the liberal legal thought of Russia in the late XIX – early XX century]. Moscow, 2005. 315 s. [in Russian].
- Kryzhanovskij, 1997 – Kryzhanovskij S.E. Zapiski russkogo konservatora [Notes of the Russian Conservative] // *Voprosy istorii*. 1997. № 4. pp. 107-126. [in Russian].
- Lihomanov, 1997 – Lihomanov A.V. Bor'ba samodержavija za obshhestvennoe mnenie v 1905-1907 gg. [The struggle of the autocracy for public opinion in 1905-1907]. SPb.: Rossijskaja nacional'naja biblioteka. 1997. 134 s. [in Russian].
- Malysheva, 2004 – Malysheva O.G. Stanovlenie parlamentarizma v Rossii vnachale XX v. [Formation of parliamentarism in Russia in the beginning of XX century] // *Predstavitel'naja vlast' v Rossii: Istorija i sovremennost'*. Moscow, 2004. Pp. 344-358. [in Russian].
- Medushevskij, 1996 – Medushevskij A.N. Konstitucionnye proekty russkogo liberalizma i ego politicheskaja strategija [Constitutional projects of Russian liberalism and its political strategy] // *Voprosy istorii*. 1996. № 9. pp. 3-23. [in Russian].
- Miljukov, 1955 – Miljukov P.N. *Vospominanija (1859-1917) Vol.2* [Memories (1859-1917)]. Pod red. M.M. Karpovicha i B.I. Jel'kina. New York: Izdatel'stvo imeni Chehova, 1955. 397 s. [in Russian].
- Patrusheva, 2011 – Patrusheva N.G. Periodicheskaja pechat' i cenzura Rossijskoj imperii v 1865 – 1905 gg. [Periodical press and censor of the Russian Empire in 1865-1905] // *Sistema administrativnyh vzyskanij: Spravochnoe izdanie*. SPb.: Nestor-Istorija, 2011. 412 s. [in Russian].
- Perevalova, 2011 – Perevalova E.V. *Istorija russkoj zhurnalistiki i literatury (XVI – nachalo XX veka): Uchebnoe posobie* [The history of Russian journalism and literature (XVI – early XX century)]. Moscow: MGUP im. Ivana Fedorova, 2011. 538 s. [in Russian].
- Rožanov, 2003 – Rožanov V.V. *Russkaja gosudarstvennost' i obshhestvo* [Russian statehood and society]. Moscow, 2003. 366 s. [in Russian].
- Shilov, 2002 – Shilov D.N. *Gosudarstvennye dejateli Rossijskoj imperii. 1802-1917. Bibliograficheskij spravochnik* [State figures of the Russian Empire. 1802-1917. Bibliography directory]. SPb., 2002. 378 s. [in Russian].

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Усі подані до редакції статті обов'язково проходять процедуру рецензування. Особи рецензентів не розголошуються.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, рецензії, інформація про наукові події, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc, docx або rtf. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання на джерела в тексті та список джерел і літератури у кінці статті подаються за зразком, опублікованим на сайті журналу:

<http://shaj.sumdu.edu.ua/authors-guide/>

<http://shaj.sumdu.edu.ua/authors-guide/?lang=en>

4. До тексту додаються:

а) **резюме та ключові слова** українською, російською мовами (кожне 600-800 знаків), які повинні містити у тому числі прізвище та ініціали автора, назву статті та ключові слова цими мовами;

б) **розширене резюме з ключовими словами** англійською мовою (2500-3000 знаків, включаючи прізвище та ініціали автора і ключові слова). **УВАГА:** не приймаються резюме, переклад яких здійснено за допомогою інтернету, наприклад, онлайн-перекладач Google;

в) ілюстрації приймаються тільки графічні, подані в електронному варіанті окремим файлом із зазначенням місця у тексті, куди їх слід ставити;

г) стаття повинна мати шифр **УДК**.

5. Відомості про автора (авторів) повинні містити прізвище, ім'я та по-батькові автора повністю; науковий ступінь та вчене звання; посаду та місце роботи (навчання); контактну інформацію (повна поштова адреса, телефон та e-mail). **Відомості про автора повинні бути продубльовані англійською мовою.**

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

З вимогами до оформлення матеріалів можна також ознайомитися на сайті журналу

<http://shaj.sumdu.edu.ua/authors-guide/>

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16686-5258 ПР від 5 травня 2010 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:

А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:

С.І. Дегтярьов, В.М. Король, А.С. Саєнко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 15.06.2017. Підписано до друку 17.06.2017. Формат 70x108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,0 Обл.-вид. арк. 11,9 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-
Корсакова, 2